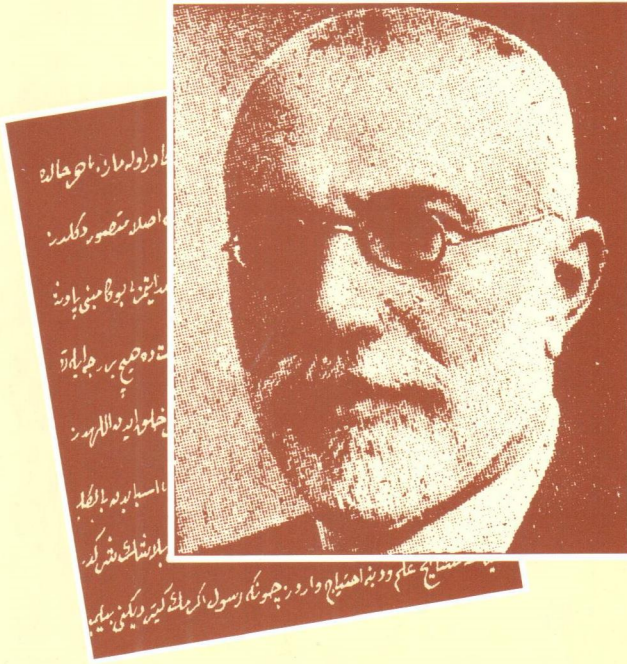

İSMAIL HAKKI İZMİRLİ

Sabri HİZMETLİ

T.C.

KÜLTÜR BAKANLIĞI

TÜRK BÜYÜKLERİ

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

T.C. KÜLTÜR BAKANLIğI YAYINLARI /1452
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Türk Büyükleri Dizisi /148

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ **(1868 - 1946)**

Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI / ANKARA - 1996
ISBN 975 - 17 - 1222 -x

Birinci Baskı, 5.000 adet.

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI MİLLÎ KÜTÜPHANE BASIMEVİ
ANKARA - 1996

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IX

GİRİŞ :

İ.H. İZMİRLİ'nin Yaşadığı Dönemde Türkiye'nin
Fikri ve Kültürel Durumu XIII

I. BÖLÜM : HAYATI VE ESERLERİ

1. Hayatı	1
a) Ailesi	1
b) Çocukluğu ve Öğrenimi	3
c) Hocaları	5
d) Öğrendiği İlimler	6
e) Öğretmenlik Hayatı	7
f) İdari Faaliyetleri	8
g) Öğrencileri	9
2. Eserleri	9
a) Eserlerinin Tanıtımı ve Değerlendirmesi	15

II. BÖLÜM: FİKRİ ŞAHSİYETİ VE BAŞLICA GÖRÜŞLERİ

1. Metodu	33
2. İlim ve Din İlişkinine Dair Görüşleri	36
3. Akıl ve İman İlişkinine Dair Görüşleri	40

4. Bazı İlahiyat Meseleleriyle İlgili Fikirleri	43
a) Dine Bakışı	43
b) Allah'ın Varlığına Dair Getirdiği Deliller	51
c) Allah'ın Sıfatları	54
d) Allah'ın Fiilleri	56
e) Kader ve Kaza	59
5. Fıkha Dair Görüşleri	61
6. Ahlak Anlayışı	68
7. İ.H. İzmirli Hakkında Söylenenler	77

III. BÖLÜM : İ.H. İZMİRLİ'NİN FİKİRLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Dinî Fikirlerinin Değeri	87
2. Fıkhî Fikirlerinin Değeri	89
3. Kelamî Fikirlerinin Değeri	100
4. Felsefî Fikirlerinin Değeri	104

IV. BÖLÜM : İ.H. İZMİRLİ'DEN SEÇMELER

1. Meslek ve Metodum	111
2. İctimai Fıkıh Usulüne İhtiyaç Var mı?	113
3. İslamda Kadın Hakları	119
4. İslamda Siyaset	128
5. Kur'an'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması	135

6. İslam Felsefesi ve Yunan Felsefesinin Etkisi	
Meselesi	138
a) Aristo Tabiatçı Filozof mudur?	139
b) Yunan Felsefesinin İslam Âlemine Geçişi	141
c) İslam Meşşailerini Kindi, Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd Aristo'ya Tam Bir İtimat Beslediler mi?	143
7. İ.H. İzmirli'ye Sorulan Sorular ve Alınan Cevaplar	152
BİBLİYOGRAFYA	157

ÖNSÖZ

İsmail Hakkı İzmirli 20. yüzyılda yetişmiş seçkin Türk bilginlerinden biridir. Meşrutiyet ve Tanzimat Dönemleri Türkiye'sinin olaylarını yaşadığı gibi, Birinci Dünya Savaşı, Balkan Savaşı ve İstiklal Savaşı'nı da görmüş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına ve Cumhuriyet'in kuruluşuna tanık olmuştur. Birçok önemli düşünce akımının ve politik oluşumların içinde bulunmuştur. Tanzimat ve Cumhuriyet dönemlerindeki "yeniden yapılanma ve çağdaşlaşma" çalışmalarına doğrudan katılmıştır. Çeşitli bilimsel konular ve ülke problemleriyle ilgili görüşler ortaya koymuş, Mustafa Kemal ile İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri başta olmak üzere birçok önemli şahsiyetin ilgisini çekmiş ve övgüsünü kazanmıştır.

İzmirli'nin yaşadığı yüzyılda gerek İslam dünyasında gerekse Batı'da birçok düşünce akımı vardı. Bunlardan bir bölümü dini ve felsefi, bir bölümü de politik ve etnik karakterli idi. Ayrıca Avrupa karşısında yenik düşmüş ve geri kalmış İslam dünyasında kalkınma ve ileri uygar ülkeler olma arayışları vardı. Çeşitli çevrelerce bu yönde değişik çözümler ileri sürülüyor ve farklı çıkış yolları öneriliyordu. Kurtuluşu Batı'da, Batı düşüncesine bağlamakta ve batılılaşmakta görenler bulunduğu gibi, ulusçuluk politikasını ve İslamcılık anlayışını savunanlar da vardı. Ayrıca gerek halk gerekse aydınlar, tutucular ve ileriler diye bölünmüşlerdi.

Böylece İsmail Hakkı İzmirli, Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık ideolojilerinin, gelenekçi ve yenilikçi akımların, ilerici-gerici çevrelerin birbiriyle tartışıp çatıştığı, ülkeye hakim olma mücadelesi verdiği bir ortamda yetişti. Kendini çeşitli toplulukların çatışmaları ve iktidar olma kavgaları arasında buldu. Meşrutiyet sisteminin öngördüğü reformların Osmanlı Devleti'nde uygulanışını gördüğü gibi, Atatürk İnkıplarının ve Cumhuriyet İlkelerinin yeni Türkiye'de yerleşmesi olaylarına da tanık oldu ve katıldı. Yetiştirdiği öğrenciler de onun görüşlerini eğitim-öğretim ve kültür alanlarında uyguladılar.

İyi bir eğitim-öğretim gören İzmirli, yaşadığı çağın olaylarını ve insanlık dünyasının karşı karşıya bulunduğu problemleri doğru ve gerçekçi bir yaklaşımla değerlendirebilecek bilgi ve kültüre sahip oldu. Birçok seçkin bilginden İslam ilimlerini okuduğu gibi, Fransızca, Arapça, Yunanca ve Rusça dillerini

bilen birisi olarak da doğu ve batı felsefelerini öğrendi. Karşılaştırmalı bir din ve felsefe bilgisine kavuştu.

Çeşitli dini ve felsefi akımları, politik ve sosyal olayları sağlıklı bir biçimde değerlendirmesinde yetiştirme tarzı oldukça etkili oldu.

Geçiş ve Cumhuriyet dönemlerinin seçkin bilginlerinden biri olan İsmail Hakkı İzmirli işte bu düşünce akımlarının, politik ve sosyal olayların olduğu bir ortamda yetişti ve yaşadı. Meşrutiyet devrini, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş dönemini ve Cumhuriyet devrini yaşadı. Bu dönemlerde ortaya çıkan akımlardan az çok etkilendi, bazılarının da savunucusu oldu. Yenilikçi İslamcılar arasında yer aldı. Fikri, kalemi, eserleri ve icraatı ile ülkenin yeniden yapılanışında katkıda bulundu.

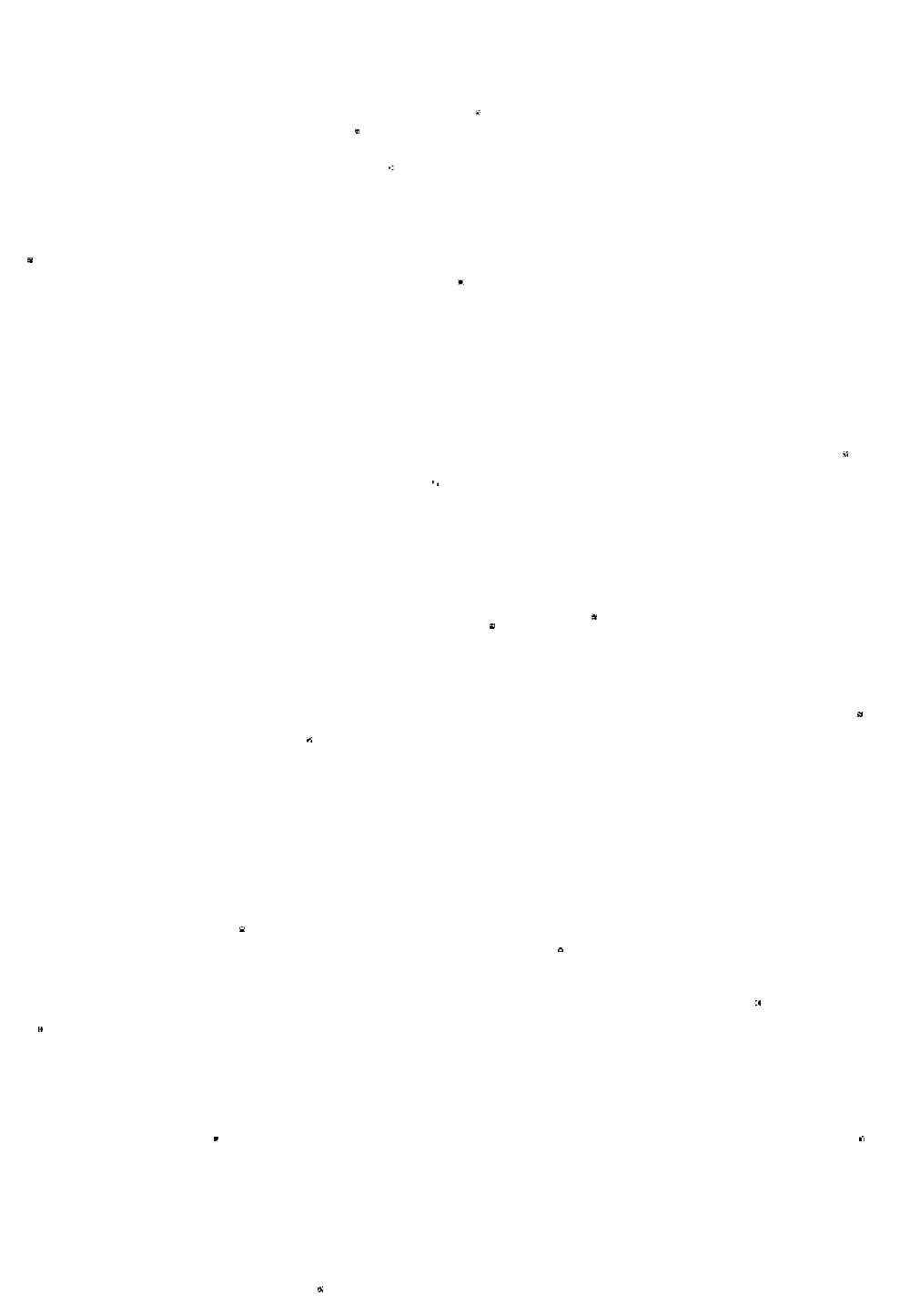
Kısacası, İsmail Hakkı İzmirli, İntikal devri ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'si'nin yetiştirdiği büyük Türk bilginlerinden biridir. Çok sayıda eser yazmıştır. İdari ve ilmi sahalarda önemli görevlerde bulunmuştur. Düşüncesi, yetiştirdiği öğrencileri yazdıkları ve uygulamaları ile ülkenin kaderinde söz sahibi olanlardan biri olmuştur. İslam dini ve ilimleri, İslam düşüncesi ve batı felsefesi hakkındaki derin bilgisi, geniş kültürü, hür iradesi ve çağdaş anlayışı ile "Son Devrin Türk Büyüklüğü" arasında yer almıştır. Aydın görüşlü, serbest düşünceli, kişilikli ve sağlam karakterli bir alim olan İsmail Hakkı, şüphesiz, çağımız insanına tanıtılacak bir şahsiyettir. Çalışkanlığı, ahlakı, inancı, dürüstlüğü, milli ve manevi değerlere bağlılığı ile günümüz Türk gençliğine örnek olabilecek bir bilginidir. Bıraktığı eserler gençliğimiz için değerli bilgiler ihtiva eden bilimsel çalışmalardır. İslam dinini çağdaş bilgi ve metod ışığında Türk halkına öğretmeyi amaçlayan eserlerinin günümüz Türkçesi ile yayınlanması, İzmirli'nin daha iyi tanınmasını sağlayacağı gibi gençliğe ve münevverlere, araştırmacı ve uzmanlara çok yararlı bilgiler kazandıracaktır. Bu düşüncede olduğum içindir ki, yüksek lisans ve doktora çalışmalarımı İsmail Hakkı İzmirli'ye ayırdığım gibi, çeşitli görüşleri ve eserleriyle ilgili olarak da bir takım bilimsel araştırmalar yaptım ve yayınladım.

Kültür Bakanlığı, belki de aynı anlayışla, Türk Milletinin yetiştirdiği seçkin bilginler zincirinin son halkalarından birini oluşturan İsmail Hakkı İzmirli'yi "Türk Büyüklüğü Dizisi"ne almış bulunmaktadır. Türk İlim ve Kültür hayatında önemli bir yeri bulunan İzmirli'nin böylece, yeniden yaşatılması ve halkımıza

tanıtılması önemli bir hizmettir. Bu türden yayınların devam etmesi en içten dileğimizdir.

Meşhur Türk âlimi İsmail Hakkı İzmirli'ye tahsis ettiğimiz bu kitap, zengin kültür mirasımızı yeni değerlerle daha da zenginleştirmeyi amaçlamaktadır. Türk okuyucusuna bu yönde yararlı olduysak kendimizi mutlu sayarız.

Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ

GİRİŞ

İ.H. İzmirli'nin Yaşadığı Dönemde Türkiye'nin Fikri ve Kültürel Durumu

XIX. yüzyılın 2. yarısı ve XX. yüzyılın başları gerek Batı dünyasında gerekse İslam ülkelerinde uyanış ve yenilikçilik hareketlerinin açık bir şekilde görüldüğü dönemdir. Bağımsız ya da müstemleke niteliğindeki müslüman ülkelerde, Batıdaki ilmi ve fikri gelişmelerin etkisiyle diriliş ve öz kimliğe dönüş anlayışı görüldü, birtakım yenilikçi akımlar ve modernleşme hareketleri ortaya çıktı.

Müslüman toplumlar İngiliz sömürgesi durumundaki Hind-Pakistan kıtasında, Fransız sömürgesi olan Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde milli ve manevi değerlerine dönmeye, gerçek kimliğine kavuşmaya, istiklal ve hürriyetini elde etmeye büyük önem verdiler. Halkı gerçek kimliğini kazanmaya, bilgisizlikten ve sömürülebilir olma durumundan kurtulmaya, bağımsız ve özgür olarak yaşamaya çağıran aksiyon adamları yetişti. Cemaleddin Afgani (öl. 1897), Muhammed Abduh (1849-1905), Abdulhamid b. Bâdis (1889-1941), Hasan el-Benna (1906-1949), Reşid Rıza (1865-1935), Malik b. Nebi (1905-1974), Mustafa Sabri (1869-1954), Muhammed İkbâl (1877-1938), Musa Carullah (1875-1949), Mehmed Akif (1873-1936) ve benzeri bilginler müslüman ulusların uyanış ve bağımsızlık mücadelesine güç ve yön veren aksiyon insanlarıdır. Elinizdeki kitabın konusunu oluşturan İsmail Hakkı İzmirli Bey de son yüzyıl İslam düşüncesi ve kültürüne imzasını koyan ve yenilikçilik hareketlerinde önemli katkıları bulunan kimselerdendir.

Türkiye'de aynı dönemlerde, hür düşünceli, serbest görüşlü,

bilgili ve geniş kültürlü bilginler hemen her alanda bir modernleştirme hareketi başlattılar. Devlet adamları tarafından da desteklenen bu bilginler, gerileme devrindeki Osmanlı Devleti'nin gerileyişini durdurmak veya yıkılmasına engel olmak için çalışıyorlar; Türk halkını ve tüm müslümanları içinde buldukları kötü durumdan kurtarıp çağdaş medeniyet düzeyine kavuşturacak bir yol arıyorlardı. İlim ve teknolojiye Batılı toplumlara yakalama, ezilmişlikten ve sömürü düzeninden kurtulma, öz benliğine ve gerçek kimliğine dönme çerçevesinde müslümanlara çağrıda bulunan birçok eser meydana getiren bu düşünürler ve aydınlar, hür düşünce ve çağdaş anlayışla İslam ilimlerini yeniden ele alıyorlardı. Belirtilen düşünce ve anlayışın ürünü olan bu eserlere tefsir alanında Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili, İ.H. İzmirli'nin "Maani-i Kur'an" ve Ö. Rıza Doğrul'un "Tanrı Buyruğu" adlarındaki kitaplarını, fıkıh alanında İzmirli'nin "Usul-i Fıkıh" ve "İlim-i Hilaf" isimlerini taşıyan eserleri ile Ö. Nasuhi Bilmen'in "İstılahat-ı Fıkhiye Kamusu"nu, İslam tarihi sahasında yine İzmirli'nin "Siyer-i Celile-i Nebeviye"si ile Mehmed Şemseddin'in "İslam'da Tarih ve Müverrihler" isimli kitabını örnek gösterebiliriz. Adı anılan eserler, belirtilen dönemdeki Türk insanının münevver kesiminin düşünce yapısını ve kültür düzeyini gösteren kaynaklardan sadece birkaçıdır.

Bu eserlerin ortak amacı, İslam dinini gerçek kimliği ile tanıtmak ve İslam düşüncesini yeni bir yapıya kavuşturmak, Batı'nın çağdaş metodundan yararlanarak eğitim-öğretim sistemini yenilemek ve ulusal kültürü çağdaşlaştırmak, halkın inançlarını ve düşüncesini yanlış inanışlardan, bidat ve hürâfelerden arındırmak, çağdaş yıkıcı akımlar, felsefi ve ideolojik fikirlere karşı İslam'ı savunup açıklamaktır.

Gerçekte, XIX. yüzyılın 2. yarısı ve XX. yüzyılın başı Türkiye'de önemli inkılapların yapıldığı bir devirdir. Siyasi, idari, içtimai, iktisadi, ilmi, askeri ve öteki alanlarda birtakım yenilikler ve değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Hürriyet ve medeniyet kavramları Avrupa ülkeleri düzeyine çıkmayı hedef alan yenilik hareketlerinin itici gücü olmuştur.

Meşrutiyetle birlikte modernleşme ve çağdaşlaşma hareketlerine ağırlık verilmiştir. Hemen her alanda hızlı bir şekilde uygulanmaya başlanan reformlar Türk toplumuna yeni bir yaşantı şekli vermeye yönelikti. Bu amaçla başta eğitim ve öğretim sistemi olmak üzere devletin tüm kurum ve kuruluşları Batıdaki kurumlar örnek alınarak ıslah edilmek istendi. Bu sebeple Türk tarihinin bu dönemi "Tanzimat Devri" diye adlandırıldı.

Ancak, Osmanlı ülkesinde uygulanmaya başlanan bu reformlara ve yenilikçi faaliyetlere maddi ve manevi yönden destek olanlar bulunduğu gibi, karşı çıkanlar da vardı. Bu durum halkın bölünmesine; birtakım felsefi, dini, fikri, sosyal ve ekonomik hareketlerin ya da okulların ortaya çıkmasına sebep oldu. Çeşitli adlarla ortaya çıkan yenilikçi hareketlere ve okullara karşı, bir takım isimler altında ortaya çıkan ideolojik akımlar da vardı. Bu hareketlerin ve akımların başlıcaları Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık akımları idi. Her üç akımın birleştiği bir konu vardı ki, o da Osmanlı Devleti'nin yıkılışını durdurmak ve Türk insanını yeni bir yaşantıya ve üstün refah seviyesine ulaştırmaktır. Fakat bu hedefe varış yolları farklıydı.

Batıcılık akımı yanlılarına göre, Osmanlı Devleti'nin geri kalış sebebi İslam dinine bağlı oluşu idi. Bu durumundan kurtulup yükselmesi ve Batı modelinde uygar bir ülke olması ise, ancak İslam'dan uzaklaşması ve Batılı milletlerinin yaşantısına dönmesiyle mümkün olabilecekti. Öyleyse ülkenin tüm kurum ve kuruluşları Batı'dakilere benzer tarzda kurulmalıydı. Eğitim ve Öğretimi, kültür ve sanatı, ahlak ve düşüncesi itibarıyla batılılaşması lazımdı. Abdullah Cevdet ve benzeri aydınlar bu akımı temsil ediyorlardı.

Buna karşılık, Namık Kemal, Ziya Gökalp ve benzeri münevverler tarafından başlatılan Türkçülük hareketi, ülkede Türk milliyetçiliğinin egemen görüş olması fikrini savunuyordu. Genç Türkler-Jön Türkler, Genç Osmanlılar ve İttihad-Terakki Partisi mensuplarınca savunulup desteklenen ve hatta devletin resmi politikası yapılmak istenen bu düşünce, Cumhuriyet'in ilanından sonra (1923) Atatürk tarafından uygulanma imkânına

kavuştu ise de, 1939'lardan sonra büyük engellerle karşılaştı ve zaman zaman da cezalandırıldı. Yeni Türkiye'nin Atatürk tarafından uygulanan politikasında kendine önemli bir yer bulan Türkçülük, II. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün zamanında arka saflara, devlet politikası dışına atıldı. Nitekim İslamcılık düşüncesi de, Cumhuriyet'in İlanından sonra. izlenen politikanın doğal sonucu olarak, Batıcılık ve Türkçülük hareketlerince gündemden çıkarılıp, saf dışı edilmişti.

Oysa, İ.H. İzmirli'nin yaşadığı devirde, ülkedeki en güçlü akımlardan birisi İslamcılık hareketiydi. Sultan II. Abdülhamid'in benimseyip uyguladığı politikadan ilham alan ve destek gören bu hareket, Osmanlı Devletinin ve Türk milletinin içinde bulunduğu durumdan kurtulup çağdaş devletler ve milletler seviyesine dönebilmesini yeniden ve tüm kurumlarıyla İslam'a bağlanmasında görüyordu. Çünkü İslam her bakımdan inkılapçı bir dindi, yenilikçilik onun özünde vardı. Ayrıca İslam, din ve dünya ayırımı yapmıyordu, tersine hem dünya hem de ahiret dini idi. İşte bu karakteri ile Hristiyanlıktan ve öteki dinlerden ayrılıyordu. İslamcılara göre, ülkenin politik, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı İslam'a göre düzenlenirse, Osmanlı Devleti geri kalmışlıktan kurtulacak ve tarihteki eski şanlı ve şerefli yerini yeniden alacaktı. Hasta durumundaki Osmanlı Devletinin ve Türk toplumunun iyileşmesi, şifa bulması için işte bu reçeteyi kullanması lazımdı.

İslamcılık hareketi, Meşrutiyet devrinde uygulanmaya başlanan reformların benimsenmesi, medreselerin kapatılması, eğitim ve öğretimin batılılaştırılması, Türkiye'nin Avrupa'ya açılması, Atatürk ilke ve inkılaplarının ülkede hakim güç olmaya başlamasıyla birlikte zayıflamış ve rafa kaldırılmıştır.

I. BÖLÜM

HAYATI VE ESERLERİ

1. HAYATI

Çağdaş Türk bilginlerinin seçkinlerinden biri olan İ.H. İzmirli'nin hayatı, yetişmesi, idari ve ilmi faaliyetleri, öğretmenlik hizmetleri ve eserleri bu bölümün başlıca konularını oluşturmaktadır.

Ancak bu konuları çok kısa olarak ele alacağız; çünkü onun hayatı ve eserleri müstakil akademik ve bilimsel çalışmaların konusunu teşkil etmektedir. Nitekim ben yüksek lisans tezimi bu konuya ayırdım.

a) Ailesi

İsmail Hakkı İzmirli, kültürlü ve askeri bir ailenin çocuğudur. Atalarının doğum yerleri ve tarihleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Fakat kalabalık bir aileye mensup olduğunu biliyoruz. Dedesi, Çubukcu Hüseyin Efendi, babası da Çubukçu Hüseyin'in büyük oğlu Hasan Efendi'dir. Çubukcu Hüseyin Efendi'nin küçük oğlu ise, Ahmet Bey'dir. Hüseyin Efendi'nin Ama Hafız adında bir kardeşi, Çolak Hüseyin isminde bir yeğeni vardı.¹

İzmirli'nin babası Hasan Efendi, Kandiye kasabasında kara-taş (Yeropetso) mahallesinde doğmuştur. Osmanlı ordusunda yedek yüzbaşı olarak hizmet görmüştür. Yüzbaşı Hasan Efendi, bu hizmeti sırasında, 1867'de Girit'e gönderilmiş ve orada Kandiye'li Hafize Hanım'la tanışmıştır. Bu sırada 18 yaşında, sarışın güzel bir kız olan Hafize Hanım'ı tanıyıp seven Hasan Efendi, daha sonra ona evlenme teklifinde bulunmuştur. Teklifinin kabul edilmesi üzerine onunla evlenmiş ve onu İzmir'e getirmiştir. Hafize Hanım, diğer birçok Giritliler gibi Türkçe bilmiyor, Rumca konuşuyordu. Hasan Efendi ona yavaş yavaş Türkçe öğretmiştir. Kandiye'li Hafize Hanım İzmir'e geldikten kısa bir süre sonra kızkardeşi Hatice'yi de yanına getirtti ve onu da İzmir'de evlendirdi.²

Hasan Efendi'nin Hafize Hanım'la evlenmesinden bir sene sonra, 1868'de bir erkek çocuğu doğdu ve onun adını İsmail Hakkı koydu.

1) Celaleddin İzmirli: *İsmail Hakkı İzmirli; Hayatı, eserleri, dini ve felsefi ilimler-deki mevki, jübilesi ve vefatı, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1946, s. 5*

2) *Aynı Kitap, s. 5*

1878 Osmanlı-Rus savaşında yaralanan yüzbaşı Hasan Efendi, kaldırıldığı Edirne Hastanesinde öldü. Mezarı Edirne'dedir. Hasan Efendi'nin ölmesi üzerine devlet onun ailesine 5 mecdiye aylık maaş bağladı. Edirne'deki Hasan Ağa Camii yüzbaşı Hasan Efendi'nin adına inşa edilmiştir.³

İ.H. İzmirli, babasının ölümü üzerine, mali sıkıntıya düştü: hem okudu hem çalıştı. Sarık sararak, saraççılık yaparak geçimini sağladı. ailesine de yardım etti.

Annesini alıp İstanbul'la geldikten sonra da çalışarak okumak zorunda kaldı. Bazı tanınmış ailelerin çocuklarına özel dersler verdi. Yüksek öğrenimini tamamlayıp öğretmen olunca-ya kadar bu şartlar içinde yaşadı.

İsmail Hakkı. 1897 yılında İstanbul'da Mercan Lisesi'nde öğretmenlik yaptığı sırada Süleyman Necati Bey'in kızı Nuriye Hanımla evlendi ve kayınbabasının Vefa'daki evine içgüveyisi olarak yerleşti. Necati Bey İstanbul'da hakim-kadı idi, ve Nakşibendi tarikatına mensuptu. 29 yaşında evlenen İsmail Hakkı'nın Nuriye Hanım'dan üç erkek çocuğu dünyaya geldi. Bunların en büyüğü, 1898'de doğan Celalettin, ikincisi daha sonra tıp doktoru olacak olan Necmettin. en küçüğü ise henüz on günlük iken ölen Nurettin'dir.

İsmail Hakkı'nın Nuriye Hanımla olan evliliği oniki yıl (1896-1908) kadar sürdü; çünkü Nuriye Hanım veremden kurtulamıyarak 1908 senesinde öldü. İzmirli Konya'da olduğu için, Nuriye Hanım'ın cenazesinde bulunamadı. Nuriye Hanım'ın ölümünden 9 ay sonra Kadıköyünde mütevellî Aziz Efendi'nin kızı Kadriye hanım'la evlendi. Kadriye Hanım lise öğrenimini İstanbul'da tamamlamış olup, kültürlü bir bayandı. İsmail Hakkı'nın Kadriye Hanım'dan 1912'de Hayreddin adında bir çocuğu dünyaya geldi. İzmirli, severek evlendiği Kadriye Hanım'la mutlu olamamış ve bu durumu bir beyitle ifade etmek zorunda kalmıştır.⁴

İsmail Hakkı Bey, çocuklarına iyi bir öğrenim görme imkanı verdi. 1898'de doğan büyük oğlu Celalettin, Batı felsefesine ve düşünce hareketlerine yakın ilgi duydu. Kendisini bu alanda

3) Yrd. Doç. Dr. Sabri Hizmetli; *İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı, Milli Eğitim ve Kültür Dergisi, sayı : 18, s. 22, Ankara 1982*

4) *Celalettin İzmirli, a.g.e. s. 11*

yetiştirdi. Nitekim onun bu konuda birtakım denemeleri de vardır. "Tabiat Aleminde Büyük Simalar". "Jeoloji ve Biyoloji İlimleri", "Ontoloji", "Tekamül Nazariyesi" bunlardandır.

Celeleddin İzmirli. ortaokul, lise ve yüksek okullarda uzun yıllar öğretmenlik yaptıktan sonra, 1974 yılında İstanbul'da öldü. İzmirli'nin Necmeddin adındaki ikinci oğlu ise, 1898'de doğmuştur. Onun ölüm tarihini bilmiyoruz.

İsmail Hakkı Bey'in en küçük oğlu Hayreddin. 1910 yılında İstanbul'da doğdu. İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Bazı okullarda öğretmenlik yaptıktan sonra Dışişleri Bakanlığı'na geçti. Burada çeşitli hizmetlerde bulundu; katiplikler, konsolosluklar ve elçilik görevleri yaptı. Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Yunanca bilen Hayreddin İzmirli hayatı ta olup, şu anda İstanbul Bakırköy'de avukatlık yapmaktadır. "Nusayrilik", "Yezidilik" ve "Zeydilik" adlarında İslam mezhepleri hakkında basılmamış bilimsel çalışmaları vardır.

İ.H. İzmirli sağlam bir bünyeye sahipti ve sağlıklı bir hayat sürdü. 78 yıllık ömrünün son yıllarına kadar herhangi bir hastalığa yakalanmadı. Yetiştirdiği koşulların ve ekonomik durumunun bunda önemli payı olsa gerektir. Ancak 1940 yılında diyabetik hastalığına yakalandı. Hayatının son yıllarını, Ankara'da oğlu Hayreddin'in yanında geçirdi. Çeşitli kongrelere katılarak, konferanslar vererek ve makaleler yazarak vaktini değerlendirme çalıştı. İ.H. İzmirli. 31 Ocak 1946 yılında Ankara'da öldü. Cenazesi 2 Şubat 1946'da Hacı Bayram Camii'nde kılınan namazdan sonra Cebeci Asri Mezarlığı'nda toprağa verildi. Cenazesine çok sayıda insan katıldı. Çeşitli gazete ve dergilerde onunla ilgili yazılar yazıldı.

78 yaşında ölen İ.H. İzmirli, Cebeci Asri Mezarlıkta 149'nolu kabirde yatmaktadır.⁵

b) Çocukluğu ve Öğrenimi

İ.H. İzmirli. 1868 yılında İzmir'de, İkiçeşmelik semtindeki Kıratlı sokağında bulunan bir evde dünyaya geldi. Çocukluk ve gençlik yıllarını İzmir'de geçirdi. İlköğrenimini İkiçeşmelik

5) Bu konularda geniş bilgi için bkz : Sabri Hizmetli, *La Vie et Les Oeuvres d'İsmail Hakkı İzmirli (basılmamış master tezi)*, Sorbonne-Paris 1976. s. 23 vd.

İlkokulunda (ibtidaiye) yaptıktan sonra orta ve liseyi (rüşdiye mektebi) de İzmir'de bitirdi.

İzmirli, ilk eğitimini babası Hasan Efendi'den aldı. Dört yaşında iken mektebe gitti. Çok kısa zamanda okuma-yazma öğrendi. Bir yandan ilkokula giderken, diğer yandan babasının amcası Âma Hafız'dan Kur'an okudu ve tecvid dersleri aldı.

Kısa zamanda Kur'an'ı ezberleyip hafız olan İsmail Hakkı, ilkokulu bitirince İkiçeşmelik'teki rüşdiye mektebine gitti. Burada medrese öğretim metodu üzere İslami ilimleri tahsil etti. Kamil Efendi adındaki bir hocadan Farsça dersleri aldı. Bu arada o. Şazeli tarikatından da bir icazetname aldı.⁶ İzmirli, lise öğrenimi sırasında İzmir'de yaşayan bir Yahudi'den, karşılığında Türkçe öğreterek. Fransızca öğrendi. Annesinden de Rumca ve Latince öğrenen İsmail Hakkı çok iyi derecede Arapça bilmekteydi.⁷

Lise-Rüşdiye-öğrenimini İzmir'de tamamlayan İsmail Hakkı, yüksek öğrenim yapmak üzere İstanbul'a geldi. 1892 yılında İstanbul Yüksek Öğretmen Okuluna (Daru'l-Muallimin-i Ali) girdi. Burada hem islami ilimleri öğrendi hem de formasyon dersleri okudu. Ahmed Hulusi Efendi'den de özel edebiyat dersleri aldı.⁸ Böylece, dini ilimlerin yanısıra, Fars, Arap ve Türk Edebiyatı alanlarında kendisini yetiştirdi. Zaten o, Rüştiye öğrenimini bitirdikten sonra İzmir'de belli bir süre fars dili ve edebiyatı öğretmenliği yapmıştır.

İsmail Hakkı İzmirli, yeni açılmış olan İstanbul Yüksek Öğretmen okulunda (Daru'l-Muallimin-i Âli) öğrenimini sürdürürken birtakım tanınmış ilim adamlarından da özel dersler aldı. O dönemin ünlü müderrislerinden Şakir Efendi'nin Yavuz Selim Camiiindeki hadis derslerine devam etti ve ondan icazet aldı. Ayrıca, bir başka okulda Astronomi öğrenen İzmirli 1894 yılında Yüksek Öğretmen Okulunu bitirdi.⁹

6) *İcazetname, öğrencinin kendisine en son ders veren müderristen aldığı ilmi yeterlilik belgesidir*

7) *Sabri Hizmetli, aynı eser, s. 18*

8) *Sabri Hizmetli, aynı eser, s. 19*

9) *İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Cilt 2, s. 91 Risale Yay. İst. 1987*

c) Hocaları

İsmail Hakkı Bey'in biyografaları, onun hocalarından sözetmemektedir. Yalnızca İsmail Hakkı İzmirli, İslam-Türk Ansiklopedisinde Ahmet Asım Bey'den, ilk biyografalarından olan oğlu Celaleddin de Hafız Şakir adındaki bir başka hocasından bahsetmektedir.

İzmirli'nin on-onbeş yıl boyunca derslerine katılıp tasavvuf öğrendiği Ahmet Asım Bey'in hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ahmet Asım Bey, zamanın önde gelen müderrislerindedir. Çeşitli medreselerde hocalık yapmasının yanısıra, İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı hocalığı yaptığı gibi Mekke ve Yanya kadıliklarında da bulunmuştur. Sadrazam Sait Paşa'nın ilgisini ve yakınlığını kazanarak 1879'da Bursa Adliye müfettişi olmuştur. O, Muallimhane-i Nüvvab Müdürlüğü ve Klasik Edebiyat öğretmenliği görevleri de yapmıştır. Galatasaray Sultanî Mektebi öğretmeni iken öğrenciler için hazırladığı "Numune-i İnşaa" adındaki eserini yayınladı. Güzel şiirleri bulunan Ahmet Asım Bey'in bazı basılmamış eserleri vardır.¹⁰

İsmail Hakkı İzmirli, hocası Asım Efendi'den büyük övgüyle sözedir: "Asım Efendi, yalnızca Arap edebiyatında değil, Fars edebiyatında da mütehasşis idi. Asım Bey sevimli idi. Kendisiyle görüşenler, içten gelen bir sevgi ile ona hayran olurdu. Çok hassas ve ince kalpli idi. Latife ve mizahı çok severdi. Derslerini latife ve mizahlı bir espri içinde verirdi. Tasavvufi malumatı eşsizdi. Ben tasavvuf tahsilimi on yıl süreyle onun yanında yaptım. Hocam, jön Türkler ve ittihat ve terakki komitesi taraftarları ile birlikte çalışıyordu. II. Abdülhamid rejimine karşı olan gazeteleri onunla birlikte mütalaa ederdik..."¹¹

İsmail Hakkı Bey'in öteki hocası Hafız Şakir Efendi ise, İstanbul'un ünlü müderrislerinden ve hafızlarından biriydi. Celaleddin İzmirli, onun ilmi şahsiyetini şu sözlerle açıklar : Şakir Efendi 19. yüzyılda İstanbul'un en meşhür müderrislerinden biriydi. Sultan Abdülaziz'in sultanlığından bu yana I.Sultan Selim Medresesinde Kur'an, Tecvid, Hüsn-i Hat ve Kıraat-ı Kur'an dersleri okuttu. Hafız Şakir Efendi çok musamahakar

10) *İslam-Türk Ansiklopedisi, Ahmed Asım maddesi, cilt 1, s. 581.*

11) *İslam-Türk Ansiklopedisi, aynı yer.*

olmakla birlikte kendisinden icazet almak oldukça güçlü. Babam ondan icazet almayı başaran üçüncü şahıs oldu..."¹²

İsmail Hakkı, Ahmed Asım Bey ve Hafız Şakir Efendi'den başka hocalardan da hususi dersler aldı. Hadis hocası Hafız Ahmed Hulusi Efendi ve tefsir hocası Hüseyin b. Muhammed b. Hasan el-Bağdadi el-Ezheri onlardan sadece ikisidir.

İlk öğrenimini yaptıktan sonra sarık sararak babasının amcası Âma Hafız'dan Kur'an ezberlemeye çalışan İsmail Hakkı, lisede Ziyaaddin Efendi'nin babası Kamil Efendi'den Farsça öğrenmiştir. Gerek birincilikle bitirdiği Yüksek Öğretmen Okulunda gerekse islam ilimlerini öğrendiği medresede çok değerli hocalardan ilim tahsil etmiştir.

d) Öğrendiği İlimler

İsmail Hakkı, çok iyi bir eğitim-öğretim görmüştür. Mektep ile medresenin birlikte bulunduğu bir devirde yaşaması, hem dini ilimleri hem de mektep programında yer alan ilimleri okumasını sağlamıştır. Sultan Selim Medresesi ve benzeri klasik öğretim müesseselerinde gelenekçi islam ilim ve kültürü ile ilgili dersler okuyan İzmirli, özellikle yüksek öğretmen okulunda Batı felsefesi ve mantığı, sosyoloji, psikoloji ve benzeri dersleri etüt etme imkânı bulmuştur. Netice itibariyle onun elde ettiği kültür, öğrendiği ilim, mektep ile medrese eski ile yeni, klasik ile çağdaş arasındaki bir bağ veya köprü özelliği taşımaktadır.

Çok küçük yaştan itibaren babasından ve annesinden temel eğitimi alan İsmail Hakkı, öğrenmeye özel bir ilgi duydu. Kısa zamanda Kur'an hafızı oldu ve kıraat ilimlerini tahsil etti. Lise öğrenimi sırasında başarılı bir öğrenci olarak tanındı. Etrafına topladığı arkadaşlarına çeşitli konularda dersler verdi. Kendisini onlara kabul ettirdi ve çevresinde geniş bir halka oluşmasını sağladı.

Bilgin ve asker kökenli bir aile çocuğu olması İsmail Hakkı Bey'in ilmi bir hava teneffüs etmesine ve entellektüel bir çevrede yetişmesine yol açtı. Osmanlı devletinin klasik medrese

12) Celaleddin İzmirli, a.g.e., s. 7 Sabri Hizmetli, *Les Idées Théologiques d'İsmail Hakkı İzmirli dans le nouveau Kalâm, Paris-sorbonne III, (Basılmamış doktora tezi), s. 41, Paris 1979.*

öğretimi onu islam ilimleri ile yüz yüze getirirken, o devirde mektep programına sokulan ve canlı bir şekilde yürütülen Batılılaşma ve Çağdaşlaşma faaliyetleri de Batı düşüncesi ve ilmi ile buluşmasını sağladı. Ayrıca Arapça, Farsça, Yunanca, Latince, Rusça ve Fransızca gibi çeşitli kültürlerle ilgili çok sayıda dil bilmesi onun çok değişik kaynaklara yönelmesine ve geniş bir bakışa sahip olmasına sebep oldu. Kur'an ilimleri başta olmak üzere, tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, hadis usulü, kelim, ilm-i hilaf, tasavvuf, hikmet, islam tarihi, dinler tarihi, hikmet-felsefe, islam felsefesi, mantık ve Batı felsefesi gibi dersleri talim etti.

İzmirli'nin tahsil ettiği dersler, klasik bir ansiklopedist bilgin yetiştirebilecek nitelikteydi. Gelenekçi müslüman bilginlerin yetişmesini sağlayan tüm ilimleri okumuştur. Bunlara ek olarak da, Batı felsefe ve mantığını tahsil etmiş, çağdaş düşünce yapısı ve fikir hareketleri hakkında bilgi sahibi olmuştur.

e) Öğretmenlik Hayatı

İsmail Hakkı, 1897'de yüksek tahsilini tamamladıktan, Yüksek Öğretmen Okulunu bitirdikten sonra Mercan Lisesi'nde öğretmen oldu. O, daha önce de Lise öğreniminin ardından İzmir'de kısa süre Farsça öğretmenliği yapmıştı. Yüksek Öğretmen Okulunu birincilikle bitirmesi, Maarif Nazırı (Milli Eğitim Bakanı) Zühtü Paşa'nın kendisine ilgi göstermesine ve destek vermesine sebep oldu. Zühtü Paşa onu Mercan lisesinde öğretmen olarak alıyordu. Din dersi, tarih ve ahlak dersleri öğretmeni tayin etti. Kısa süre sonra Yüksek Maliye Okulu'nda, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin yerine Fıkıh muallimi tayin olundu. İzmirli ayrıca, Zühtü Paşa'nın çocuklarına özel dersler verdiği gibi, daha sonra da Emrullah Efendi'nin çocuklarının hususi muallimi oldu.¹³ Meşrutiyetin ilanından, kısa süre sonra Milli Eğitim Bakanı olan Emrullah Efendi de, tıpkı selefi gibi, İzmirli'ye yakınlık gösterdi. İstanbul Üniversitesi'ne (Darulfunun) felsefe müderrisi, Hukuk Fakültesi'ne de fıkıh usulü hocaşı olarak atanmasını sağladı. İzmirli, daha sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde felsefe

13) Sabri Hizmetli; *İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı*, s. 24.

profesörlüğü yaptığı gibi, bu kurumda ordinaryüs profesörlüğe kadar yükseldi.

İsmail Hakkı İzmirli'nin eğitim-öğretim faaliyetleri şöyle sıralanabilir :

Mercan lisesi öğretmenliği; Maliye Yüksek Okulu'nda İslam Tarihi, kelim ve fıkıh usulü müderrisliği; Daru'l-funun'da İslam hukuku, kelim, ilm-i hilaf, Arap felsefesi ve mantık hocalığı; Daru's-Şafaka'da mantık, kelim ve islam tarihi muallimliği; Daru'l-funun İlahiyat Fakültesi'nde fıkıh usulü, ilm-i hilaf, Hikmet-i teşri', siyer, islam felsefesi, hadis ve hadis tarihi, fıkıh tarihi ve islam tarihi müderrisliği; yine İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde hadis, tefsir, hadis ve tefsir tarihi müslüman türk alimleri, mantık ve ma'ba'du't- tabia (metafizik), Arap edebiyatı müderrisliği; Hukuk Fakültesi'nde fıkıh usulü, Süleymaniye Sahn medresesinde felsefe, ilm-i hilaf, hikmet-i teşri müderrisliği; medresetü'l mütehasısın (yüksek lisans ve doktora öğrenimi bölümü)'de islam felsefesi tarihi, ma'ba'dü't- tabia, dinler tarihi, islam tarihi hocalığı; medresetü'l-Va'izin'de kelâm, felsefe ve dinler tarihi müderrisliği görevlerinde bulunmuştur.¹⁴

İsmail Hakkı İzmirli, okuttuğu bu ilimlerin hemen hepsinde eser vermiş, irili-ufaklı birçok kitap yazmıştır.

f) İdari Faaliyetleri

İsmail Hakkı Bey, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanısıra birçok önemli idari görevlerde de bulunmuştur : Tamamen ilim ve kültür hayatıyla ilgili olan idârî görevlerinin başlıcaları şöyle sıralanabilir :

Maarif Encümeni üyeliği, Daru's-Şafaka ve Dâru'l Muallî mîn-i Âli Müdürlüğü, Dâru'l-funun edebiyat ve ilahiyat fakülteleri reisliği (dekanlığı), İslam ve Tetkikleri Enstitüsü ile Medresetü'l-mütehasısın müdürlüğü, Şeriyye Vekaleti Tetkikât ve Te'lifat-ı İslamiye Heyeti Üyeliği ve reisliği, Süleymaniye medresesi müdürlüğü Tetkikât ve Teftiş heyeti üyeliği, Medreseler Teftiş Heyeti reisliği, Dâru'l-Hikmet-i İslâmiye üyeliği ve reisliği,

14) Celaleddin İzmirli. a.g.e., s.7 Sabri Hizmetli; *La Vie et Les Oeuvres d'Izmirli İsmail Haqqı*, s. 28; Hilmi Ziya Ülken, *Türk Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1968, s. 454; İsmail kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, cilt II, s. 91.

İbrahim Paşa Medresesi müdürlüğü...

İzmirli, İslâmiyet Enstitüsü müdürü iken 90 lira aslı maaşla ve ordinaryüs profesörlükle emekliye ayrıldı.¹⁵

Yönetimle ilgili görevleri İsmail Hakkı'ya genel eğitim-öğretim problemleri ile din eğitimi meselelerini yakından izleme imkânı verdi. İlmî ve fikrî faaliyetlerine de ışık tuttu. Eğitim ve öğretim programlarının değiştirilmesi, çağdaş ilim anlayışı ile yeni bir müfredât hazırlanması gerektiğine daha ziyade bu görevleri sırasında kanaat getirdi.

g) Öğrencileri

İsmail Hakkı İzmirli, uzun eğitim-öğretim hayatında çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Düşünce yapısı belli bir okul olarak teşekkül edip yerleşmemişse de, devletin çeşitli kademelerinde görev yapan öğrencileri onun düşüncesini ülkede yaymaya gayret sarfetmiştir. Türkiye'nin önemli ilmî ve idârî kurumlarında vazife yapan öğrencilerinden bazılarının adları şunlardır :

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, Reşat Şemseddin, Milletvekili Nevzat Ayas, Sadri Ethem, Mehmet Emin, Diyanet İşleri reisi Ahmed Hamdi Akseki, Diyânet İşleri müşâvirlerinden Yusuf Ziya, Prof. Ragıp Hulusi, Prof. Nimet Öztürk, eski İstanbul Vâlisi Süleyman Samî, Muhâkemât Müdürlüğü Avukatlarından Kadri Aytaman, müfettişlerden Osman Pazarlı, Osman Horasanlı, İstanbul Erkek Lisesi müdürü Celal Ferdi, Kadıköy Lisesi müdürü Cafer Artaç, Pertevniyal Lisesi müdürü Rafet Tok, öğretmenlerden Hatemi Senih, Faika Isan Onan, Mahmut Celalettin Ökten, Zekâi Konrapa, İstanbul Milli Eğitim müdürü Murat Uras, konservatuvar müdürü Tevfik Ararat...¹⁶

2. ESERLERİ

Çağdaş düşünce ve kültür tarihimize önemli katkıda bulunmuş seçkin ilim adamlarımızdan biri olan İsmail Hakkı İzmirli,

15) *Celaleddin İzmirli, a.g.e., s. 7-9-10; Sabri Hizmetli, İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı, s. 24-25.*

16) *Celaleddin İzmirli, a.g.e., s. 8*

elli yıla yakın ilim ve kültür hayatında çok sayıda eser vermiştir. Yarım yüzyıllık ilim hayatında Türk halkına önemli hizmetler eden İzmirli, din kültürümüz ve düşünce yapımıza damgasını vurmuş olan alimlerimizdendir. Türk irfan ve düşüncesine büyük emeği geçen yazarın çok sayıdaki kitaplarının ve makalelerinin genel bir listesini vereceğiz, onlardan çok önemli olanlar hakkında da kısa açıklamalarda bulunacağız.

İsmail Hakkı İzmirli, yaşadığı dönem Türk maarif düzeninin gereği, hem medrese hem de mektep eğitim ve öğretimi görmüş; bu iki eğitim-öğretim kurumunun arasını birleştirici yazılar yazmayı da ihmal etmemiştir. Fakat, daha sonraları, belki de politik ve sosyal gelişmelerin bir gereği olarak, tamamen mektep öğrenimini benimsemiş, medrese tahsiline karşı tavır almıştır.

İslam ilimlerinin hemen hepsinde ders görmüş ve onlardan herbirisi ile ilgili olarak kalem oynatmış, makale ve kitap yazmış olan İzmirli, klasik bir Osmanlı alimidir, gelenekçi bir ansiklopedisttir. Yaptığı yayınların önemli bir bölümü yaşadığı devrin eğitim-öğretim hayatına önemli katkıda bulunmuş olan ders kitaplarıdır. O, kitaplarını daha ziyade mevcut eğitim-öğretim müfredatına uygun olarak yazmıştır. Hem medrese ve mektebin müfredatının gerektirdiği bilgiyi, hem de alışlagelenin dışında bazı yeni konuları ve açıklama şekillerini kapsayan kitapları, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl Türk gençliğinin yetişmesinde etkili olmuştur. Bu noktada İzmirli'nin çağdaş ilim ve kültür tarihimizdeki yeri büyüktür.

Ne var ki, İsmail Hakkı Bey'in eserlerinin büyük çoğunluğu Arap harfi karakterindeki Türkçe'yle yazılmıştır; onlardan Latin harfi karakteri Türkçesiyle yazılanları gerçekten azdır. Cumhuriyetin kuruluşundan kısa süre sonra Alfabe'nin değiştirilmesi, eğitim ve öğretimin, bilimsel araştırma ve incelemelerin yeni alfabe (Latin Alfabesi) ile yapılması İzmirli'nin kitaplarının eski önemini kaybetmesine sebep olmuştur. Yeni kuşakların Türk toplumunda yüzyıllar boyunca kullanılan ve konuşulan dili, Osmanlıca'yı okuyup yazamaması onun eserlerinin yeterince tanınmasını engellemiştir.

İsmail Hakkı İzmirli, Çok yazan bir Türk alimidir. Kur'an, hadis, fıkıh, kelam, ilm-i hilaf, tasavvuf, islam tarihi, dinler tarihi, islam felsefesi, felsefe, mantık ve ahlak gibi alanlarda çok sayı-

da eser vermiştir. Ancak kitaplarının ve makalelerinin çoğu basılmış değildir. Basılmamış ve basılmış eserlerinin tümü Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağışladığı ve kendi adını taşıyan seksiyonda (Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Seksiyonu) bulunmaktadır. Onun kitap ve makalelerinin bir bölümü de, henüz hayatta olan oğlu Hayreddin kanalıyla bize intikal etmiştir.

Daha ziyade nakilci bir yazar olan İsmail Hakkı İzmirli, kitaplarında yer alan malumatın analiz ve sentezini yapmaktan çok genel bilgiler vermeye özen gösterir. Aktardığı görüşleri bölümlere ayırır veya belli adlar altında toplar; onlar arasındaki benzerlikleri ve ayrılıkları yaptığı karşılaştırmalarla belirtir. Kitapları arasında klasik, genel kültür kaynağı ve açıklamaya muhtaç muhtasar bilgiler ihtiva edenleri olduğu gibi, 20. yüzyıl Türkiye'si için yeni ve orijinal bilgiler içerenleri de vardır. İlm-i Hilaf, Felsefe-i Ūlâ (la Premiere Philosophie) ve Yeni ilm-i Kelam adlarındaki kitapları bunlara örnek gösterilebilir.

İzmirli'nin yaptığı telifleri, meydana getirdiği eserleri şöyle bir bölümlenme içinde sunabiliriz :

a- Kur'an-ı Kerim'le İlgili Eserler

1- Maâni-i Kur'an, 2 cilt halinde Hilmi Yayınevi tarafından 1927'de İstanbul'da basılan bu meal, daha sonra Türkçe Kur'an-ı Kerim adıyla 1932'de, Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı adıyla da 1977'de basılmıştır.

2- Tarih-i Kur'an, İstanbul 1927 (Maâni-i Kur'an'la birlikte basılmıştır), 3. bas. 1955

3- Tahlil-i Kur'an, (basılmamıştır).

b- Hadis'le İlgili Eserler

1- Hadis tarihi (basılmamıştır).

2- Mevzu (uydurma) hadisler (basılmamıştır); 106 varaktır, Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı seksiyonu, no : 357.297 ve 3-9435'de bulunmaktadır.

3- Ahlak ve Tasavvuf kitaplarındaki Ahâdis Hakkında (basılmamıştır) 103 varak, Süleymaniye Kütüphanesi, aynı seksiyon no : 9435'dedir.

c- Fıkha Dair Eserler

- 1- Usul-i Fıkıh Dersleri, İstanbul 1913.
- 2- Fıkıh Tarihi, İstanbul 1919.
- 3- Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kazâ, Evkâf Matbaası, İstanbul 1910, 1924.
- 4- Usûl-ü Fıkıh, İstanbul 1911.
- 5- İlm-i Hilaf, iki kitap, İstanbul 1914.
- 6- Müslüman Türk Hukuku ve Dini, Ankara 1935.
- 7- Gına'nın Cevazı (basılmamıştır).

d- İnançla İlgili Eserler

- 1- Din Dersleri, İstanbul 1922.
- 2- El-Cevâbu's-Sedîd fi-beyânı Dîni't-Tevhîd, Ankara 1919.
- 3- Din-i İslâm ve Din- Tabii (basılmamıştır), 11 varak.
- 4- El-Furkan beyne't-Tevfîk ve'l-Hızlân (basılmamıştır), 98 varak. Süleymaniye Küt., aynı bölüm, no : 3761.
- 5- Tezkere-i Hak, İstanbul 1917.
- 6- Amerika'dan gönderilen 18 suale Cevap, Süleymaniye Küt, aynı bölüm, no : 3745.

e-- İslam Tarihi ile İlgili Eserler

- 1- Tarih-i İslâm (basılmamıştır), Süleymaniye küt., aynı bölüm, no : 3756.
- 2- Siyer-i Nebevi, İstanbul 1914.
- 3- Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri, Ankara 1937.
- 4- Altınordu Devletine Aid Metinlerin Tenkidi, İstanbul 1941.

f- Dinler Tarihi İle İlgili Eserler

- 1- Anglikan Kilisesine Cevap, İstanbul 1921.
- 2- Yahudi Tarihi (basılmamıştır).
- 3- Yahudilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık, İstanbul 1926.

g- Ahlak ve Tasavvuf'la İlgili Eserler

- 1- Gazilere Armağan İstanbul 1915.

- 2- Mulahhas İlm-i Ahlak (basılmamıştır), 30 varak, Süleymaniye Küt., aynı bölüm. no : 3762.
- 3- Tasavvuf tarihi (basılmamıştır).
- 4- Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvıfa Sözlere mi?, İstanbul 1922.

h- Mantık'la İlgili Eserleri

- 1- Mantık-ı Tatbikî veya Fenn-i Esâlib, İstanbul 1909.
- 2- İlm-i Mantık, İstanbul 1911.
- 3- Miyâru'l-Ulûm. İstanbul 1315.
- 4- Mi'zânu'l-İ'tidal, İstanbul 1913.
- 5- Fenn-i Menâhic (Metodoloji), İstanbul 1913.

ı- Felsefe İle İlgili Eserler

- 1- Felsefe Dersleri, İstanbul 1912.
- 2- Arap Felsefesi, İstanbul 1915.
- 3- Tarih-i Felsefe-i İslâmiye. İstanbul 1916. 1919.
- 4- Felsefe-i Ülâ, İstanbul 1917.
- 5- Hikmet-i Teşri' Dersleri, İstanbul 1912, 1916. 1930 (eserin farklı baskıları vardır).
- 6- Felsefe-Hikmet. İstanbul 1917.
- 7- Arap Filozof'u Ya'küb el-Kindi. İstanbul 1926 (Bu eser, Irak'lı bilgin Abbas Azzavî tarafından, İzmirli hakkında kısa bir biyografik bilgiden sonra, Arapça'ya çevirilmiştir, Bağdat 1962).
- 8- Muhtasar Farabi Felsefesi. Dâru'l-Funûn İlähiyat Fak. Der. İstanbul 1927. İbn Miskeveyh Felsefesi ve Eserleri, aynı dergi, İstanbul 1929, 37 sayfa.
- 9- İbn Yunus ve İbn Heysem, aynı dergide yayınlanan makale. 27 sayfa, İstanbul 1928.
- 10- Ebû Hayyan et-Tevhîdî, aynı dergi, İstanbul 1928, 30 sayfa.
- 11- Ebû Bekr er-Râzi; aynı dergi, İstanbul 1922.
- 12- İhvn-ı Safâ. İstanbul 1923.
- 13- İslâm'da İlk Tercüme. İstanbul 1919.
- 14- El-İnâye fî Şerhi'l-Bidâye (basılmamıştır), 50 varak, Süleymaniye Küt., aynı bölüm, no : 3764.
- 15- İslâm Mütefekkiri ile Garp Mütefekkiri Arasında Mukayese. Ankara 1944. 1952 (Bu eser. S. Hayri Bolay tarafın-

dan ilaveli dipnotlarla sadeleştirilerek günümüz Türkçesine aktarılmıştır, Ankara 1973).

16- İslâm'da Felsefî Cereyanlar, dâru'l-funun İlähiyat Fak. dergisinde 1927-1929 yılları arasında yayınlanan makaleler serisi olup, 600 sayfadan fazladır.

17- Müslüman Türk Filozofları, Akşam Mat., İstanbul 1936.

18- Bidâyetu'l-Müctehid Mukaddimesi Şerhi

19- Ebu İshak İsfereînî, aynı fak dergisi, İstanbul 1922.

20- Risâle-i Hudûs (basılmamıştır). Süleymaniye küt., aynı bölüm, no : 3740.

21- Risâle-i Hudûs-ı Âlem (basılmamıştır), aynı Kütüphane, no : 3742.

i- Kelâm İlmi İle İlgili Eserler

1- Yeni İlm-i Kelâm, 2 cilt, İstanbul 1920, 1927, 1930 (Bu eser Sabri Hizmetli tarafından latin harflerine aktarılmıştır. Ankara 1981).

2- Mulahhas İlm-i Tevhid, Kanaat Mat., İstanbul 1924.

3- Muhassalu'l-Kelâm ve'l Hikme, Evkâf-ı İslâmiyet Mat.. İstanbul 1917.

4- İlm-i Kelâm Sualleri, Süleymaniye Küt., aynı bölüm, no : 3731/1,15 varak.

5- Tasnîfu'l-Ulûm (basılmamıştır). Süleymaniye küt.. aynı bölüm. no : 3759.

j- İslâm Mezhepleri Tarihiyle İlgili Eserler

1- Dürzi Mezhebi, Evkâf-ı İslâmiye Mat., İstanbul 1926.

2- Küllâbiye Mezhebi, Dâru'l-Funûn İlähiyat Fak. Der., İstanbul 1925.

3- Nusayriyye, Şeyhiyye, Bâbiyye, Vehhâbiyye (basılmamıştır), 11 varak, Süleymaniye Küt., İzmirli seksiyonu, no : 3738.

4- Kâdı Ebû Ya'lâ Mezhepleri, aynı fakülte dergisinde 1925 yılında yayınlanmıştır.

5- Ta'alim-i Mu'tezile (basılmamıştır), Süleymaniye Küt. aynı bölüm, no : 3760, 17 varak.

6- Muhassalu'l-Kelâm ve'l Hikme; 206 sayfalık kitabın 30 sayfalık başlangıç kısmı bir yana bırakılırsa müstakil bir

mezhepler tarihi kitabı mahiyetinde olduğu görülür.

İsmail Hakkı İzmirli, belirtilen kitapların ve makalelerin dışında, İstanbul Üniversitesi İlahiyat ve Edebiyat Fakülteleri Dergilerinde, İslâm-Türk Ansiklopedisinde, Sırat-ı müstakim, Sebül'r Reşâd, Ceride-i İlmiye ve benzeri dergilerde, İkdâm, Tasvir, Ulus gibi gazetelerde çok sayıda makale yayınlamıştır. Çeşitli kongrelerde sunduğu değerli konferansları da bulunan yazar, Mihrab ve Selâmet dergilerinde de yazılar yazmıştır.¹⁷

A) Eserlerinin Tanıtımı ve Değerlendirmesi

İsmail Hakkı İzmirli'nin oldukça zengin ve kapsamlı eserlerini genel bir dökümünü verdik. Şimdi, yatığımız bölümlenmeye uygun olarak, onlardan çok önemli ve orijinal olanları temel özellikleriyle tanıtırıp değerlendirmek istiyoruz.

Maâni-i Kur'an; Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmiş şeklidir. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye aktarılması ve çevirilmesi Atatürk'ün devrimleri içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Hükümet birçok ilim adamına bu hususta müracaatta bulunmuşsa da, Kur'an'ın Arapça nâzil olduğu ve tercüme edilmesinin doğru olmayacağı gerekçesiyle kimse bu işe yanaşmadı. Oysa, Ana Dili Türkçe olan Türk halkı Kur'an'ı okuyordu, ama anlayamıyordu.¹⁸ Bu bakımdan İzmirli'den önce tamamen Türkçe olan bir Kur'an tercümesi yapılmamıştı. Çeşitli mekteplerin anlayışına da uygun olarak bir komisyonca yapılan tercüme metni İzmirli'ye sunulmuş, ve incelemesi istenmiştir. Bu vazifeyi yerine getiren yazar yeniden bir Türkçe tercüme yapmayı düşünmüş ve "Maan-i Kur'an" adındaki Kur'an Tercümesini yapmıştır. Hükümet çalışmasını değerlendirmiş ve yapılan tercümeyi ülkenin her tarafına dağıtmıştır. Böylece eser, Kur'an tercümesi sahasında yeni Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk olma özelliği kazandı.

17) İsmail Hakkı, İzmirli'nin eserlerinin geniş ve müstakil bir değerlendirmesini master çalışmamızın konusu yaptık. "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı" isimli makalemizde de bu konuda özet bilgiler verdik. Ayrıca bkz. İsmail Kara. a.g.e, II. S. 92-93.

18) Hilmi Kitabevi sahibi, İbrahim Hilmi "Zavallı Millet (s. 1-5) ve "Nuru'l-Beyân" ın (s. 1-6) önsözünde İzmirli'nin bu tercümesinin Türk düşünce tarihindeki ve Atatürk devrimleri arasındaki yerini belirtmeye çalışmaktadır.

İzmirli. Maâni-i Kur'an adındaki Türkçe Kur'an tercümesini herkesin anlayabileceği sade bir dille yaptı. "Besmele" dışında. hiçbir arapça metin tercümede yer almadı. Âyetleri sıralayan mütercim, her sûrenin geliş sebebini de belirtmiştir. Hilmi Kitabevi, tarafından İstanbul Marifet Matbaasında 1925 yılında basılan iki ciltlik bu tercümenin 1. cildi 388, 2. cildi de 631 sayfa idi. Eser, bir yıl sonra, 1926-1927 yılında İstanbul'da milli matbaa'da yeniden basıldı. Son baskısı ise, 1977 yılında yapılmıştır.

Siyer-i Celile-i Nebeviye; gerek İslâm tarihinde gerekse hadis tarihinde önemli yeri olan bir eserdir. Rivayet ve rivayetçilik ilmi yönünden büyük önemi vardır. Sahih, zayıf ve uydurma hadisler hakkında çok değerli bilgiler ihtiva eden eser, ünlü altı hadis kitabı hakkında da genel değerlendirmeler içermektedir. 160 sayfalık bu değerli eserin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı seksiyonu, no : 3728'de bulunmaktadır.

Mevzu Hadisler; Ahlak ve tasavvuf kitaplarında bulunan uydurma hadisleri ihtiva etmektedir. Birçok tanınmış ahlakçı ve sûfiyi, kitaplarında uydurma hadisler bulunması sebebiyle eleştiren yazar, Gazalî'nin "İhyâu Ulûmi'd Din'ini de bu yönden tenkid etmektedir. Rivâyet ve dirâyet ilimleri hakkında da bilgi veren eser, uydurma sözlerin islam kültrüne verdiği zararlara işaret etmektedir. Eser basılmamış olup, Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli seksiyonunda 537 numarada bulunmaktadır. 106 sayfa tutarındaki kitabın bir nüshası da Celal Ökten Kütüphanesi no : 538'dedir.

Usûl-i Fıkıh; İslam hukuku metodolojisi mahiyetindeki bu eser, İslam hukuku tarihi, fıkıh mezhepleri ve delilleri ve mezhep imamlarının görüşlerini birinci bölümde ele almaktadır. İkinci bölümde ise, Kur'an'ın temel ilkeleri incelenmektedir. Mekkî ve Medenî bölümlerine ayrılarak ele alınan Kur'an sûreleri çeşitli tanınmış müfessirlerin açıklamaları istikametinde etüt edilmektedir. Sonraki bölümlerde ise, çeşitli Kur'an tefsirleri, sünnet, icma, kıyas, istihsan, rey ve benzeri kavramlar üzerinde durulmaktadır. Hanefi, şafii, maliki ve hanbeli fakihlerin fikirlere özel bir önem atfeden yazar, İslam'ın ilk üç yüzyıl-

lık tarihi için ayrı bir bölüm ayırmaktadır.

İsmail Hakkı Bey'in medreselerde verdiği fıkıh usulü derslerini ihtiva eden kitap, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 1911'de yayınlanmıştır. 230 sayfalık kitabın yazma nüshasından biri Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli bölümü, 3733 numarada, diğeri de Celal Ökten Kütüphanesi 703 numaradadır.

İlm-i Hilaf; İzmirli İsmail Hakkı tarafından telif edilen bu eser, Türkiye'de kendi alanında ilk olma özelliğine sahiptir. Bu adla daha önce herhangi bir kitap yazılmamış ve yayınlanmamıştı. Yazar, bu ilmi medreselere soktuğu gibi, onu okutan ilk profesör olma niteliğini de kazandı.

Fikhî İslam mezhepleri arasındaki görüş ayrılıklarını veya içtihad farklılıklarını konu alan kitap, hanbelilik, malikilik, şafilik ve hanefilik mezheplerini ele alıyor; mezhep imamları arasındaki farklı bakışları ortaya koyuyor.

İlm-i Hilaf adındaki bu kitap iki cilt halindedir; birinci ciltte fikhî mezhepler tarihi yapılmakta; mezheplerin ortaya çıkışları, yayıldıkları bölgeler, kullandıkları deliller ve içtihad esasları, dört büyük mezhebin imamları hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Bu birinci kitap 160 sayfadır. 306 sayfa olan ikinci kitapta ise, dört sünni fıkıh mektebi arasında çeşitli meselelerle ortaya çıkan ihtilaflar üzerinde durulmakta; her mezhebin bu meselelerle ilgili içtihadları ve delilleri belirtilmektedir. Bu değerli eser, 1330 yılında İstanbul'da basıldı. Yazma nüshalarından birisi Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli Bölümü, no : 3735-3736; de, bir başkası da Celal Ökten Küt. no : 274-275'dedir.

Din Dersleri; İslam inanç ve ibadet esaslarıyla ilgili bir kitaptır. Lise birinci sınıf öğrencileri için hazırlanmıştır. Giriş bölümünde İslam inanç ve ibadet esaslarıyla ilgili genel bilgiler verilmektedir. Daha sonra ibadet, amel, fiiller, taharet, abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, zekat, hac, kurban, sadaka ve benzeri konular üzerinde durulmaktadır. 150 sayfa dolayındaki kitap İstanbul'da iki defa basılmıştır. (birincisi 1922'dedir). Kitabın yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi İsmail Hakkı İzmirli bölümü, no : 3774-3776'da kayıtlıdır.

Tezkere-i Hak; Anglikan Kilisesi'nin sorduğu sorulara verilen cevapları içeren bir kitaptır. Anglikan Kilisesi, Eğitim Bakanlığına bir takım sorular göndermiş ve İslamiyetle ilgili bu

sorulara akılcı ve anlaşılır cevaplar verilmesini istemişti. O devrin Şeyhulislamı Hoca Mehmed Efendi bu soruları dini konuda yetkili kurum olan "Dâru'l-Hikme"ye göndermiş, cevap hazırlamasını istemişti. Bu kurumun heyeti de İsmail Hakkı Bey'i bu işle görevlendirdi. Dâru'l-Hikme üyesi olan İzmirli'nin hazırladığı cevaplar şu konulardaki sorulara aitti : İslam nedir? Bu din, düşünce ve sosyal yaşantıya neler getiriyor? Çağımızın problemlerini çözümlenmekte ne yapmak istiyor? Çağımızın politik ve dinî meseleleri hakkında İslamın bakışı nedir?

İsmail Hakkı bu sorulara 110 sayfalık bir cevap hazırlayarak Meşihata teslim etmiştir. Tezker-i Hak işte bu 110 sayfalık cevabı içeren bir kitaptır. Henüz basılmamış olan bu eser 1917'de kaleme alınmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli seksiyonu no : 3766'da kayıtlıdır.

Dürzi Mezhebi ; İzmirli'nin en önemli çalışmalarından birisidir. Bir müslüman bilgin tarafından bu konuda yazılmış ilk eser olma özelliğine sahiptir. Birçok orijinal konuyu ihtiva etmektedir. Yazar giriş bölümünde araştırmasının kaynaklarını ve metodunu açıklamaktadır. Hem hiç kullanılmamış dürzi kaynaklarını hem de bazı Fransız araştırmacılar tarafından kullanılan malzemeyi gözden geçirip 40-50 kitabı derinlemesine inceledikten sonra bu eseri meydana getirdiğini söylemektedir. Eser gerek çağdaş fikir akımları araştırmacıları gerekse İslam mezhepleri mütehassısları için çok önemli bir kaynaktır.

Eser, uzun bir girişten sonra gelen dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırma metodunu açıklayan İzmirli, kullandığı kaynaklar hakkında, şiilik, ismailik ve dürzilik üzerinde geniş açıklamalarda bulunmaktadır.

Dürzilerin davet metodu ve Hıristiyanlıkla ilişkilerini de öz olarak ele alan İzmirli, birinci bölümde dürzilerin inanç esasları hakkında açıklamalar yapmaktadır. Hakim bi-Emrillah'ın kutsallığı, ilahlığı, Harıza kültü ve üç insan hakkında orijinal bilgiler sunmaktadır. İkinci bölümde dürzilerin ibadet esasları işlenirken, üçüncü bölüm onların ahlak anlayışlarını ve sosyal yapılarını konu almaktadır. Dördüncü bölümde ise, dürzi inancında önemli yeri olan tenzil, tevil, hudus, tevhid ve rıza gibi kavramlar açıklanmaktadır.

Başlangıçta Dâru'l-Funun İlähiyat Fakültesi Mecmuasında

makale halinde neşredilen bu değerli araştırma, daha sonra müstakil kitap halinde yayınlanmıştır. Eser, 130 sayfadır. Yazma nüshalarından birisi Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli seksiyonu, no : 3775'dedir.

El-Cevabu's-Sedid fi Beyan-ı Dini't-Tevhid; İsmail Hakkı İzmirli bu kitabı İngiltere Anglikan Kilisesi'nin sorduğu sorulara cevap olarak hazırlamıştır. Anglikan Kilisesi "Dini Yayınlar Dairesi Başkanı" Myster Artour Bout, Türkiye Eğitim Bakanı'na bir mektup göndermişti. Bakanın Şeyhu'l-İslam'a havale ettiği bu mektupta islam ilim ve kültürünü kapsayan, öz bilgileri içeren bir kitap yazılması isteniyordu. Şeyhu'l-Islam Haydarızâde Hayri Efendi bu mektubu "Dâru'l-Hikme"ye gönderdi. Bu ilmî kurumun üyeleri belirtilen kapsamda kitaplar yazdılar. Yazılan kitaplar bir komisyon tarafından incelenip değerlendirildi. Bunlar arasından İzmirli'nin yazdığı "el-Cevabu's-Sedid fi Beyan-ı Dini't-Tevhid" başlıklı kitap beğenilip seçildi.

El-Cevabu's-Sedid, Anglikan Kilisesi'nce sorulan şu soruların cevabını kapsamaktadır.

- 1- Muhammed'in dini nedir?
- 2- İslam fikri ve ictimai hayata neler getirmektedir?
- 3- Diğer dinlere mensup milletler hakkında ne demektedir?
- 4- Çağımızın problemlerine hangi cevapları vermektedir?

Yöneltilen soruların içerikleri gereği kitap dört bölümden oluşmaktadır :

1- İslam'ın genel hükümleri : İslam'ın çeşitli konularla ilgili olarak getirdiği hükümler, çözümler ve değişiklikler.

2- Diğer dinler, fikri akımlar ve ruhi okullar karşısında İslam'ın tavrı.

3- İslam'ın din ve dünya, devlet ve hükümet anlayışı, Müslüman toplum ve İslam Devletinin temel prensipleri.

4- İslam düşüncesi ve çağdaş fikri-felsefi cereyanlara bakışı.

İzmirli, bu en kıymetli ve bir bakıma din olarak İslam'ın özülü sunuşu sayabileceğimiz eserinde, İslam'ın inanç, ibadet ve ahlaki görüşlerini çok bilimsel bir metodla ortaya koymaktadır.

İnsan hakları, kadın hak ve hürriyeti, sosyal yapı ve ekonomik düzen gibi konuları İslam'ın bakışı açısından açıklamaktadır. Özellikle ilk soru üzerinde duran yazar İslam'ın temel özelliklerini ve diğer dinlerden ayrıldığı yönleri ustalıkla ortaya koymaktadır. Bu noktada İslam'ın tevhid akidesi ile Hıristiyanlıktaki teslis inancı arasında karşılaştırmalar yapmakta, bugünkü görünümü ile Hıristiyanlık dininin bozulmuş ve beşerleştirilmiş olduğunu ifade etmektedir.

Her kesimden okuyucular için son derece yararlı, bilimsel zihniyetle ve çağdaş metotla yazılmış olan el-Cevabu's-Sedid Ankara'da 1920 yılında basılmıştır. Eserin yazma nüshalarından birisi Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli seksiyonu 3770 numarada bulunmaktadır. Kitap 278 sayfadır.

Gazilere Armağan : Milli Savuma Bakanlığı tarafından basılması istenilen bu ahlak-moral kitabı, I. Dünya Savaşı'nda savaşmakta olan orduya dağıtılmıştır. İzmirli, Savunma Bakanlığı'nın isteği doğrultusunda kaleme aldığı bu eserinde kaza-savaş-kurallarını, kazanın faziletini, gazilik, şehitlik mertebelerinin yüceliğini, cihad ve gazanın dindeki önemini ayetler ve hadisler ışığında ortaya koymaya çalışmıştır.

Besmele-yi şerife ile başlayan kitabın uzun bir girişi vardır. Hz. Peygamberin cihad ve gaza ile ilgili hadislerini zikredip açıklayan İzmirli İsmail Hakkı, sahabilerin kahramanlıklarına temas ediyor, şehitlik mertebesine ulaşan sahabileri ayrı ayrı zikrediyor. Müslüman askerlerin o sırada yaptıkları gazalara Hz. Peygamber'in Bedir ve Uhud gazalarını karşılaştırıyor. Allah yolunda cihad etmenin önemini vurgulayan ayetleri zikrediyor. Daha sonra iyiliği öğütlemeye ve kötülükten yasaklama "el-emru bil-maruf ve'n-nehyu anil-munker" prensibi üzerinde duruyor: bu bölümde Allah korkusunu, takvayı, vatan sevgisini ve savunmasını, askeri kuralları iyi ve kötü davranışları inceliyor.

Gazilere Armağan isimli bu moral kitabı, 1915 yılında İstanbul'da basılmıştır. Yazmalarından birisi Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli seksiyonu 3763 numarada, diğeri de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 80387 numarada bulunmaktadır; eser 204 sayfadır.

Mustasvıfa Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi? İstanbul Dâru'l Funun İlahiyat Fakültesi Tasavvuf kürsüsü reisi Şeyh

Saffet'in "Tasavvuf'un Zaferleri" adındaki makalesine karşı yazılmış bir eserdir. İzmirli ile Şeyh Saffet'in birtakım mutasavvıfanın kitaplarındaki bidatlar üzerine yapılan tartışmalarını ihtiva etmektedir. İzmirli, birçok tasavvuf kitabında bulunan hadislerin sahih olmadığını, hadis imamlarının standartlarına uymadığını ortaya koymaya çalışmakta, buna çeşitli mutasavvıfların kitaplarından örnekler vermektedir.

İsmail Hakkı Bey'in din ilimlerindeki vukufunu, ilmi gücünü ve cedelcilik yönünü açıkca ortaya koyan bu eser, ilmi anlayışla ve metodla yazılmıştır. Gazali'nin el-Ihya'sında, Ebû Talib el-Mekkî'nin eserinde bulunan gayri sahih hadisleri teker teker tespit edip sergilemiştir. Eser İstanbul'da 1922 yılında basılmıştır, 124 sayfadır; birçok yazma nüshası mevcuttur.

Arap Filozofu Yakub el-Kindi : Hikmet ve felsefe konularını ele alan bir eserdir. İzmirli bu iki konuyu çeşitli düşünce yapıları ve delillerine göre inceleyip açıklamaktadır. Felsefe ile hikmet arasında karşılaştırma yapmakta; ilahî kaynaklı olması sebebiyle hikmetin daha müreccih bir yol olduğunu söylemektedir.

İsmail Hakkı İzmirli, bu değerli kitabında, öncelikle-giriş kısmında-el-Kindi'nin bilimsel kariyerinden söz etmektedir. Daha sonra onun hayatından ve yetişmesinden bahseden yazar, el-Kindi'nin hikmetli sözlerine, şiirlerine de yer vermekte, eserlerinin bir listesini sunmaktadır.

Önce Dârul-Funun İlahiyat Fakültesi dergisinde makaleler halinde yayınlanan bu biyografik felsefi eser, daha sonra bir kitap olarak basılmıştır. Çağdaş Irak'lı ilim adamlarından Abbas el-Azzavî onu 1962 yılında Arapça'ya çevirmiş.yazarı hakkında da öz biyografik bilgiler vermiştir.

"Arap Filozofu Yakub el-Kindi"nin yazma nüshalarından birisi Fransa-Paris Doğu Dilleri ve Kültürleri Kütüphanesinde, A. 109427 numarada bulunmaktadır.

İhvân-ı Safa Felsefesi : İhvân-ı Safa'nın düşünce yapısını içermektedir. Yazar, onu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğrencilerine ders notu olarak hazırlamış, daha sonra çeşitli ilaveler yaparak geliştirmiştir. İhvân-ı Safa okulunun kaynaklarından, kuruluş amacından ve eserlerinden (resâil) sözedilen bu araştırmada Darvincilik, Lamarkcılık ve Hukley okulu gibi çağdaş felsefe akımlarına da yer verilmiştir.

Hicrî IV. yüzyılda Basra'da kurulan Safa Kardeşler Okulu-Felsefesi: İzmirli'ye göre, dinî bir akım, felsefî ve siyasî bir kuruluştur. Felsefeleri tamamen ahlak ilkelerine dayanmaktadır. İslam şeriâtı ile felsefeyi uzlaştıırıp birleştirmek bu okulun asıl hedefidir. Çünkü onlara göre islam, felsefe olmaksızın yetersizdir, müslümanların ihtiyaçlarına cevap verememektedir.

İhvân-ı Safa Felsefesi, İstanbul'da iki kere basılmıştır. Birincisi 1918'de, ikinci baskısı ise 1919 yılında olmuştur. Celalettin İzmirli, babasının bu kıymetli çalışmasını 1949 yılında kısaltarak yeniden ele alıp yayınlamıştır. Araştırma 50 sayfa dolayındadır.

İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri

Arasında Mukayese : İsmail Hakkı İzmirli'nin kaleme aldığı en kıymetli eserlerden biridir. Kitapta müslüman filozofların ortaya koyduğu düşünce ile Batılı düşünürlerin geliştirdiği felsefe arasında karşılaştırma yapılmaktadır. Her iki felsefe türünün ve onların kurucuları olan düşünürlerin orijinal fikirleri ayrı ayrı belirtilmektedir. İlmî yeniliklerin ve felsefî değerlendirmelerin önemli bölümünün Müslüman düşünürlerin ürünü olduğu ifade edilmektedir. Hatta çağdaş batı düşünce yapısının ve felsefesinin temellerinde bile islam düşüncesine ait unsurlar bulunduğu ileri sürülmektedir.

Yazar, müslüman filozofların Avrupa'ya birçok yenilik getirdiklerini ve fikir planında batılı düşünürlere etki ettiklerini sık sık dile getirmektedir. Günümüzde batılı düşünürlerin isbat ettikleri hususların birçoğunun doğu düşüncesine kaynaklı olduğunu ve doğulu mütefekkirlerden alınmış bulunduğunu ortaya koymaya çalışmakta ve bu düşüncesini birçok alanda örneklemiştir. Ekonomi, hukuk, ticaret, teknik ilimler, astronomi, biyoloji ve benzeri dallarda Müslüman alimlerin batı dünyasına etki ettiklerini vurgulamaktadır. Ona göre Avrupayı aydınlatan Doğu'dur. Batı düşüncesinin kaynağı da Doğu düşüncesidir.

Kitap esas itibariyle üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde müslüman filozoflar incelenmektedir. İbn Sina (980-1037), Farabi (870-950), İbn Rüşd (1126-1198) ve Gazali (1058-1111) gibi düşünürleri orijinal görüşleriyle birlikte ele almakta, başlıca eserlerini de tanıtmaktadır.

İkinci bölüm Müslüman düşünürler ile bir grup batılı düşünür arasında çeşitli alanlarda mukayese yapılmasına ayrılmıştır. Müslüman kelimacılar, filozoflar, sufiler ve hukukcular ile batılı teologlar, filozoflar, mistikler ve hukukçular arasında karşılaştırma yapılmaktadır.

Üçüncü bölümde ise islam felsefesi ve filozofları ile batı felsefesi ve filozofları özel olarak ele alınmakta, iki düşünce okulu arasında mukayeseler yapılmaktadır.

İzmirli'nin bu değerli eseri Dr. Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından da 1973'de Ankara'da yayınlanmıştır. Kitap orijinal şekliyle de Ankara'da 1952 yıllarında basılmıştır.

İslam'da Felsefi Cereyanlar : İzmirli'nin Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınladığı bir dizi makaleyi kapsamaktadır. Toplam 600 sayfa tutarındaki bu araştırmasında o, islam felsefesinin tarihi gelişimini ve perspektifini ele almaktadır. Gerçeği araştıran müslüman düşünürleri genelde şu dört gruba sokmaktadır : Selefilere, mütekellimler, mutasavvıflar ve filozoflar.

Felsefe hakkında bir açıklama yaptıktan sonra skolastik düşünce çerçevesinde, meşşai mektebi bünyesinde ortaya çıkan felsefi akımları ele alan yazar, İbn Sina, Farabi, İbn Heysem, İbn Rüşd ve benzeri düşünürlerden uzunca söz etmektedir. İbn Tüfeyl (580) ve İbn Bacce (512) gibi Batı İslam dünyasında yetişmiş düşünürler ile Endülüs İslam felsefesi hakkında bilgi vermeyi de ihmal etmemektedir. İbn Haldun (732-808), Şehabeddin Suhreverdi, Ebu'l-Berekât ve Hay b. Yekzân onun bahsettiği öteki müslüman mütefekirler arasındadır.

Fenn-i Menâhic-Metodoloji : Adından da anlaşıldığı gibi metodolojiye ayrılan bu kitap dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde İzmir'li Aristo'dan itibaren yapılan ilim tanımlamalarını ve tasniflerini ortaya koymaktadır. Müslümanlardan önce ilim tasnifi yapmış olan doğulu düşünürler ile, Bacon, Spinoza, Auguste Comte, ve benzeri batılı filozofların ilim tasniflerini genel çerçevede açıklamaktadır. İkinci bölüm metodun kapsamına ayrılmıştır. Çeşitli düşünürlerin metod anlayışları ortaya konularak konu ele alınmakta, metodun ilimler için ne kadar önemli bir unsur olduğu belirtilmektedir. Yazar daha

sonra teknik ilimlerle pozitif ilimlerden sözetmektedir.

Üçüncü bölümün konusu ilimlerde metodlar konusudur. Yazar ilimleri bağılı buldukları metodlara göre tasnif etmekte, daha sonra her ilim alanını bağılı bulunduğu metoda birlikte ortaya koymaktadır.

İzmirli dördüncü bölümde ilmin yolları ve elde edilme araçları meselesini incelemektedir. Ayrıca ihtimal, zan ve yakın gibi kavramların ilimde ne ifade ettiğini açıklamaktadır.

Bu eser, İstanbul'da 1911 yılında basılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli seksiyonunda da yazma nüshası mevcuttur. Kitap 100 sayfadır.

Altınordu Devletine Ait Metinler : W. Tiessenhausen tarafından yazılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığının isteği üzerine İzmirli tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve 1941 yılında basılmıştır. İzmirli'nin belirttiğine göre bu eser Türk tarihi bakımından oldukça önemlidir. Rus Eğitim Bakanlığının isteği üzerine bu alanda daha önce de birçok araştırma yapılmış ve kitap yayınlanmıştır.

Altınordu Devletine Ait Metinler isimli kitap, şu onbir kitabın özeti durumundadır : İbnu'l-Esîr (1160-1233)'in "Tarihu'l-Kâmil'i, İbn Fadlullah el-Umar(öl. 1350)'in "Mesaliku'l-Ebsâr fi ma Maliku'l-Amsâr"ı, Muhyiddin Abdal Fadlullah b. ez-Zahir (620-692/1221-1293)'in "Siretu'l-Maliki'z-Zahir" Rûkniddin Baybers (645-725/1245-1325)'in "Baybers Tarihi", İbn Vâsıl el-Hamavi (604-697/1204-1297)'nin "Müferrecu'l-Kurub"u, Şafi b. Ali (649-730/1252-1329)'nin Hüsnü menakıb-ı. Ahmed b. Abdulvehhab el-Numeyri (677-733/1297-1339)'nin "Nihayetu'l-Erae fi Fununi'l-Edeb"i, Alameddin Birzali (644-739/1246-1345)'nin "Tarihu Birzali "si, Ebu'l-Mufaddal'ın "En-Nehcu's-Sedid'i,ez-Zehebi (673-748/1264-1349)'nın "Tarihu'l-İslam"ı ile, "Tasnifu'l-Eyyam ve'l-Usûr bi Sireti'l-Mâlik el -Mansûr" adındaki yazarı meçhul eser.

İsmail Hakkı Bey, bu değerli eserin tercümesine çok önemli bir önsöz yazmıştır. Burada, hem tercüme edilen eserin önemini açıklamış hem de kendisinin araştırdığı Fransızca ve Arapça kaynakları zikretmiştir. Bu alanda pek uzun bir inceleme yaptığını ve birçok dilde yazılmış çok sayıda kaynağa müracaat ettiğini belirtmiştir.

Bu kıymetli eser, İstanbul Sosyal ve Ekonomik Enstitüsü tarafından yayınlanmış, "Türk Tarihi Kaynakları dizisinin 2. kitabı olarak neşredilmiştir. Kitap 426 sayfa olup çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur.

Tasnifu'l-Ulûm : İslamî ilimlerin sınıflandırılmasını konu alan bir araştırmadır. Yazar, islamî ilimleri kronolojik bir düzen içinde sınıflandırmaktadır. Ona göre bu ilimler üç aşamadan geçmiştir : 1) Müslümanların Arab yarımadasında hakim oldukları dönem : Bu devrede sözkonusu olan ilimler Arabların İslam Öncesi dönemdeki ilimleridir.

2) Doğrudan müslümanların ortaya attıkları ve geliştirdikleri ilimlerin teşekkül ettiği dönem; bu ilimlerin kurucuları Müslümanlardır.

3) Başka milletlerden ve kültürlerden Müslümanlara geçen ilimler devri; Hristiyan ve Yahudi dinlerine mensup kimselerin yazdıkları kitaplar yoluyla tanınan ve kabul edilen ilimlerdir.

Birinci dönemdeki ilimlerin başlıcaları tarih, ensâb, edebiyat, şiir, belagat ve beyan ile, yabancı ilimler diye adlandırılan ve arapların ürünü olmayan mitoloji, astronomi, tıp, kahânet, feraset, hava durumları ve hat ilimlerdir.

İkinci devrede sözkonusu olan ilimler tamamen islamî ilimlerdir. İslam düşüncesinin ürünü olan ilimlerdir. Bu ilimler esas itibariyle iki kısma ayrılmaktadır:

Birincisi "yüce ilimler" (el-ulumu'l-aliyye) adı verilen ilimlerdir. Kur'an ilmi, tefsir, kıraat ilmi, hadis, rivayet ilmi, siyer, megazi, cerh ve ta'dil ilmi, fıkıh ilmi, itikadi fıkıh ilmi veya tevhid ilmi, onların adlarıdır. Bunlardan itikadi fıkıh veya tevhid ilmi şu dallara ayrılmaktadır : Kelam, Mezhepler tarihi, ameli fıkıh, fıkıh usulü, fer'i fıkıh, hikmeti teşri, ilm-i hilaf, cedel ilmi, vicdani fıkıh. Dini felsefi ve mistik kısımlarına ayrılan ahlak ilmi de yüce ilimlerdir.

İkinci türdeki ilimler "yardımcı ilimler" (alet ilimleri) diye adlandırılan ilimlerdir. İslami ilimlerin açıklanmasına ve anlaşılmasına yardımcı olurlar. Özel ilimler adı altında toplanan Arap dili ve edebiyatı ile ilgili ilimler, temel ilimler diye bilinen ilim dalları, dilbilgisi beyan ve iştikak ilimleri onların başlıcalarıdır.

Bu iki kısım ilimlerin dışında, bir de ortak ilimler diye adlandırılan ilimler vardır. Tarih, tıp, menkabeler, neseb ilmi ve ülke-

ler tarih ve coğrafyası bunlara örnek oluşturmaktadır.

Üçüncü aşamadaki ilimler islam toplumuna ithal edilen ve müslüman bilginlerce geliştirilen ilimlerdir. Emeviler, Abbasiler ve Osmanlılar dönemlerine ayırabileceğimiz bu ilimlerin varlık sürecini ayrı ayrı ele almak ve ithal edilen, sonra da geliştirilen her ilmi özel olarak incelemek bu alanda yapılması uygun olan iştir.

İzmirli'nin bu araştırmasının bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi İzmir'li seksiyonu 3759 numarada bulunmaktadır.

Mulahas İlm-i Tevhid : İslam inançları ve kelim ile ilgili bir eserdir. Kitabın giriş kısmında yazar niçin böyle bir eser yazmayı düşündüğünü açıklamaktadır. O şöyle demektedir : "Kelim ilmi, gerçekte, müsbet ilimlerden ayrılmaktadır. Çünkü bu ilim bir yandan insana nasıl iman edeceğini, gerçek bir inanca nasıl ulaşacağını öğretmektedir, diğer yandan da islam inancını temelini oluşturan akideleri incelemektedir. Allah'ın varlığı, ahiret, Allah'ın fiilleri onların başlıcalarını oluşturmaktadır.

Ayrıca kelim ilmi, konusunu, teşkil eden bu meseleleri en güçlü delillerle savunmak durumunda olan bir ilimdir. Onun içindir ki, delillerinin güçlü ve inandırıcı olması lazımdır. Çağın problemlerine çözüm getirmeli ve insanların ihtiyaçlarına cevap vermelidir..."

Eserde öncelikle İslam akidesinin meseleleri incelenmektedir; şeri hükümler, itikadî esaslar, ameli hükümler, kalble ilgili hükümler, dini hükümlerin kaynakları, dini hükümlerin delilleri, Kur'an, sünnet, icma, kıyas ve ilmin yolları başlıklarıyla incelenen konular birinci bölümde, islami ilimler, fıkkalar, fıkhî ve itikadî mezhepler, tasavvuf ve tarikat konuları ikinci bölümde, teolojik problemler, zât, vücut, cevher araz, akli hükümler, Allah'ın varlığının isbatı., materyalist ve spiritüalist okullar, akıl ve hikmet gibi meseleler de üçüncü bölümde ele alınmaktadır.

İslam inanç, ibadet ve ahlak esaslarını genel çerçevede ele alan bu kitap 1919 yılında İstanbul'a basılmıştır.

Muhassalu'l-Kelim ve'l-Hikme : İzmirli'nin en kıymetli eserlerinden biridir. Yazarın teolojik alanda getirmek istediği yenilikleri açıkladığı gibi, islam düşünce ve kültür tarihi konusunda da çok değerli bilgiler içermektedir. Çağımızda kelim

ilminin tezlerini isbatlamak ve günümüz insanının ihtiyaçlarına cevap vermek üzere yazılmış olduğu ifade edilen bu kitap uzun süre üniversitede ders kitabı olarak okutulmuştur.

İzmirli, teoloji alanında bu kitapta getirmek istediği yenilikleri şöyle açıklamaktadır :

"Müslüman mütefekkirler zaman zaman kelim ilminin insanların ihtiyaçlarına cevap veremediğini söylediler. Aynı durum bugün de sözkonusudur. Klasik kelam ilmi günümüz insanının problemlerini çözümleyemiyor, çünkü yetersiz ve aciz duruma düşmüştür. Metod ve delilleri süresini tamamlamıştır. Çağımızın kelam ilmi yeni bir metoda ve modern delillere muhtaçtır. Çünkü bu ilim çağların gelişmesiyle birlikte gelişir, kendini yeniler ve olgunlaşır. Çağımızda kelam ilminin delilleri ve metodu batı felsefesi delilleri ve modern ilmin metodu olacaktır. Çünkü eski kelam ilminin delil ve metod yönünden yararlandığı yunan felsefe ve mantığı artık demode olmuştur, onun yerini modern batı felsefesi almıştır."

İzmirli, çağımızın yeni ilmi kelamı hakkında da şunları söylemektedir :

"Kanaatim odur ki, çağdaş ilimler kelamın durumunu etkileyebilir ve kaynaklarını geliştirebilir. Öyleyse, kelam ilmine yararlı bir metoda sahip bulunan bir mantık ilmi ile çağdaş düşünceye ve rasyonel değerlendirmelere uygun düşen bir felsefe ilminden istifade edilebilir. Ancak temel faktör her zaman olduğu gibi yine Vahiy olacaktır, dini veriler esas alınacaktır. Kelam ilmine yardımcı olarak alınacak ilimler batı mantık ve felsefesidir.

Gerek islam kelami gerekse batı felsefesi ile ilgili çok kitap okudum birçok araştırma yaptım. Batı felsefesini ve mantığını bazı kitaplar aracılığı ile Türkçeye aktardım. Yeni bir kelam ilmi yazmanın zorunluluğuna inandım, çünkü eski kelam kitapları günümüzde muhteva ve delilleri itibariyle yetersiz kalmaktadır. Bu yeni kelam ilminin dayanakları hem islam vahyi ve akıl, hem de batı felsefesi ve mantığı olacaktır."

İsmail Hakkı İzmirli, Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme'nin giriş kısmında kelamın tanımını yapmakta, konusunu, amacını ve tarihçesini sunmaktadır.

Kitabın birinci bölümünde teolojik problemler ele alınmaktadır. Peygamberlik ve Allah'ın sıfatları konuları da bu bölümde incelenmiştir.

İkinci bölümde islam inanç esasları genel çerçevede açıklanmaktadır. İslam mezhepleri ve fikhî mezhepler de burada geniş olarak ele alınmaktadır. Şiilik, haricilik, zeydilik ve imamlık gibi islam fırkaları ayrıntılı biçimde ortaya konulmaktadır.

Gerek inanç tarihi gerekse islam mezhepleri tarihi yönünden önemli bir eser olan Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme uzun yıllar üniversitede ders kitabı olarak okutulmuş ve araştırmacıların elinden düşmemiştir. Eser 1917 yılında İstanbul'da basılmıştır ve 205 sayfadır. Yazma nüshalarından birisi Tekelioğlu Kütüphanesi 959 numarada, bir ikincisi de Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli seksiyonu 3737 numarada bulunmaktadır.

Yeni İlmî Kelam : İsmail Hakkı İzmirli'nin neşriyatı içerisinde en önemlisi "Yeni İlm-i Kelam" adındaki eserdir. İzmirli bu eseri, Şeriyye Vekaleti Tetkikât ve Telifat-ı İslamiye Heyeti'nin isteği üzerine yazmıştır. Gayesi, islam inanç esaslarını öğrencilere yeni bir muhteva ve metodla öğretmekti. Zaten kendisi de, klasik kelam ilmini 20. yüzyıl için yetersiz bulmakta ve gelecekteki kelam ilminin yerine çağdaş problemleri de konu alan yeni bir kelam ilmi yazmayı düşünmekteydi. O, Yeni ilm-i Kelam'ın dibacesinde şunları yazar :

"...Râzi tarafından geliştirilen kelam ilmi çağımızda yetersizdir. Çünkü muhteva olarak müsbet ilimler astronomi, felekiyat, kimya ve biyoloji ilimlerini kapsamaktadır. Oysa bu ilimler günümüzde bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ayrıca, eski kelam ilminin dayanağı olan Yunan felsefesi de asrımızda mevcut değildir."

"Bizim yayınlamayı düşündüğümüz Yeni kelam ilmi, eski felsefe yerine modern felsefe-batı felsefesi ile işbirliği içinde olacak ve çağdaş kelam ilminin tüm problemlerini içerecektir. Bu kez, eski ulemâ tarafından benimsenen klasik yunan düşüncesi-felsefesi kelamda yer almayacaktır. Onun yerine çağdaş ve her zaman gelişen bir düşünce bulunacaktır... Yazmasını düşündüğümüz kelamda esas olan İslam kelamının tam bir yenilenişidir. Netice itibarıyla Yeni İlm-i Kelam, ne eski kelam ekollerinden, ne de cevher, araz, cisim ve benzeri klasik kelam konularından doğrudan sözedecektir. Onun asıl konusu kelamın saf gelişmesi olacaktır."

Bu açıklamadan da anlaşıldığı üzere İzmirli, alışılmışın dışında yepyeni bir kelam kitabı yazmak düşüncesindedir. Zamanındaki eğitim-öğretim düzeni ve politikası ile müsbet ilimlerin ve batı felsefesinin durumu da İzmirli'yi böyle bir eser meydana getirmeye yöneltmiştir. Zira, islam inanç esaslarını, islam düşüncesini açıklamak ve savunmak, teolojik problemleri kesin delillerle ortaya koymak sorumluluğunu taşıyan kelam ilminin 20. yüzyılın anlayışı ve metodu ile yazılması kaçınılmaz bir sorumluluktur.

Böyle bir anlayışla kaleme alındığı içindir ki, Yeni İlm-i Kelam, klasik kelam ilminin konularından birçoğunu muhtevası dışında bıraktı. Herhangi bir mezhebi reddetmek veya batıl saymak gayreti içinde olmadı. Bunun yerine çağımızda da mevcut olan itikadî ve fikri mezheplerden söz etti, çağdaş islam düşüncesinin ihtiyaç duyduğu meselelere yöneldi. Ortaçağda yapıldığı gibi, kelam-felsefe münasebetlerini de incelemeyi. Bunun yerine İslam düşüncesi ile çağdaş batı düşüncesi arasındaki uyumdan sözetti. Nitekim Yunan felsefe ve mantığı yerine, yeni ilm-i kelam, batı felsefesi ve mantığı ile arkadaş oldu. Kelam ile felsefe karıştırılmadı. Ancak aralarındaki benzerlikler ve yakınlıklar üzerinde duruldu. İki düşünce yapısı arasında karşılaştırmalar ve uzlaştırmalar yapıldı. Yazar batı felsefesine ait birçok konu ile bu düşünce yapısına ait delillerden birçoğunu kelama soktu, materyalizm, spiritüalizm, eksistansiyalizm gibi okullara da kitabında yer verdi.

Bununla birlikte Yeni İlm-i Kelam, geleneksel kelam kitaplarının en önemli konularından olan ve islam inanç esasları arasında yer alan peygamberlik ve ahiret konuları ile imamet meselesine konuları arasında yer vermemiştir. Böylece bütün kelam konularını içeren bir kitap olma özelliğine sahip olamamıştır.

İki ayrı kitap halinde birçok defa basılan Yeni İlm-i Kelam'ın I. cildi kelam ilminin tarihçesine ayrılmıştır. İkinci kitap ise ilahiyat konularını ihtiva etmektedir. Kelam ilminin gayesi, konusu, delilleri ve yararı konuları ile islam ilimlerinin yazılışı, ilmin elde edilişi yolları, madde, ruh, zât ve vücut birinci kitabın, Allah'ın varlığının isbatı, Allah'ın sıfatları ve ilahi fiiller ikinci kitabın başlıca konularını oluşturmaktadır.

Adı geçen konularla batı felsefesinin bakışları ve batılı filo-

zofların görüşler de Yeni İlm-i Kelam'da yer almıştır. İktisadi mezhepleri ile fikhî mezhepler de bu eserde ayrıntılı biçimde incelenmiştir. İslam inanç esasları ile ilgili bazı konuları muhtevası dışında bırakmış olmasına rağmen Yeni İlm-i Kelam, Osmanlı Devleti devrinde telif edilen altı kelam kitabından birisi, belki de en iyisidir. Cumhuriyet döneminde yazılmış kelam kitaplarının da ilkidir. Bu bakımdan tarihi bir önemi ve değeri vardır. Belirtilen nitelikleri sebebiyledir ki, mastır ve doktora çalışmamı bu büyük âlimin eserlerine ve özellikle de Yeni İlm-i Kelam'daki kelami görüşlerine ayırdım.(*)

(*) İzmirli İsmail Hakkı hakkında yapılan ilk müstakil çalışmalar, benim master ve doktora çalışmalarımdır. Paris-Sorbonne IV Üniversitesinde gerçekleştirdiğim bu araştırmalarım Fransızcadır ve henüz basılmamıştır. Yeni İlm-i Kelam'ın aslını da, latin harflerine aktardım ve geniş bir lügatçe ekleyerek neşrettim. Eser Umran yayınları arasında çıkmıştır ve 1981 yılında Ankara'da basılmıştır. (Sabri Hizmetli)

II. BÖLÜM

FIKRİ ŞAHSİYETİ VE BAŞLICA GÖRÜŞLERİ

1) Metodu

İ.H. İzmirli, "Tanzimat", "I. ve II. Meşrutiyet" döneminde yetişmiş bir alimdir. Osmanlı Devletinin "gelenekçi eğitim-öğretim anlayışı"ndan Batı tarzında "çağdaş-modern eğitim-öğretim sistemi"ne geçiş döneminde öğrenimini tamamladı ve öğretmenlik yaptı. Eserlerinin önemli bir bölümünü de "Hilafet-Saltanat"tan "Cumhuriyet"e geçiş döneminde yazdı.

Bu dönemler Türkiye'nin Batı'ya açılmaya, kurum ve kuruluşlarını, eğitim-öğretim, ekonomik ve kültür sistemini "batılılaştırma"ya başladığı devirlerdir. Bu sebeple henüz eğitim ve öğretim, ülkede, yeni ve çağdaş programlar doğrultusunda yapılmıyordu. Bazı askeri ve teknik okulların dışında eğitim-öğretim klasik anlayışa göre yapılmaktaydı. Eser telifinde de klasik metod hakimdi.

İ.H. İzmirli, mekteple medrese arasını birleştiren bir fikri kişiliğe sahipti. Çağdaş batı düşünce ve felsefesini-sınırlı bir düzeyde de olsa-tanıma imkânına sahip olması zaman zaman gelenekçi anlayışın dışına çıkmasına, yeni bir düşünce ve bakışla konuları ele alıp değerlendirmesine sebep oldu. İslam ilimlerini metod ve kapsam itibariyle yepyeni bir görünüme kavuşturamadıysa da, işaret edilen yönlerden kısmen değiştirebildi. Çağdaş düşünceyle ilgili bazı konuları ve yaklaşım tarzlarını eserlerine sokabildi. "Yeni İlm-i Kelam" adındaki eser buna en açık örnektir. Burada, İslam inançlarının bazı problemlerini batı felsefesi yaklaşımı yönünden ve onun verileri çerçevesinde ele almıştır. Bu, metod ve kapsam itibariyle bir yeniliktir. Aynı durum, Felsefe, Tarih, Ahlak ve Tasavvuf alanlarındaki kitaplarında da gözlenmektedir.

İ.H. İzmirli hakkında söylenenlerin, kişiliği ve eserleriyle ilgili değerlendirmelerin birbirinden farklı olması onun gelenekçilik-moderncilik arasında bir yol izlemesinden, eserlerine yeni anlayış ve metoda dayanan birtakım konular sokmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bazı çevrelerce devrin Gazali'si ve İmam-ı Azam'ı, bazılarınca İbn Teymiye'nin temsilcisi ve taklitçisi, bazı çevrelerce de modernist, reformist gösterilmesi bunun açık ifadesidir.

İ.H. İzmirli'nin metodu, ilim ve akıl temellerine, bilimsellik ve rasyonellik ikilemine dayanmaktadır. İnançta fanatikliğe ve taklide, yobazlık ve tutuculuğa karşı çıktığı gibi, inançsızlığı

aşırılığı ve inkarcılığı da reddeder. Hemen her konuda bilimselliği ve akılcılığı, inceleme ve araştırmayı benimser. Tümünü hurafelerden ve yabancı faktörlerden arınmış bir İslam taraftarıdır. O, İslam'da gûnahtan, yanlıştan ve kötülükten korunmuş bir kimse olduğunu kabul etmez. Sadece Hz. Muhammed'in bu durumlarından korunduğunu söyler.

İ.H. İzmirli, eserlerinin incelenmesinde görüleceği üzere, görüşlerini kesinlikle delile dayandırır. Başkalarının sözlerini ve görüşlerini de ancak delile dayanırsa kabul eder. Bilginlerin düşüncelerine büyük değer verir. Fakat hiçbir bilginin sözünü vahiy gibi veya insanüstü bir gücün sözü gibi değerlendirmez. O, "Tasavvufun Zaferleri mi, Mustasvıfa Sözleri mi?" adındaki eserinde (s.6) şöyle der : "Herhangi bir konuda, muhaliflerin sözlerini sırf muhalefetlerinden dolayı reddetmediğim gibi, doğru ve uygun bulanların sözünü de sırf muhalefetlerinden dolayı reddetmediğim gibi, doğru ve uygun bulanların sözünü de sırf doğru ve uygun bulduklarından dolayı kabul etmem. Hiçbir alimin şiddetli taraftarı değilim. Hiçbir alimin sözünü vahiy gibi telakki etmem, İbn Teymiye'nin (öl. 1327) şiddetli taraftarı olmadığım gibi Gazali'nin (öl. 1111) de aşırı taraftarı ya da düşmanı değilim."

İ.H. İzmirli, mezhepler ve tarikatlarüstü bir İslam anlayışına sahiptir. Herhangi bir dini problemin açıklamasında ve bir sorunun çözümlenmesinde bir mezhebin , bir tarikatın veya felsefi okulun değil, doğrudan İslam'ın görüşünü belirtir, bu çerçevede ona yaklaşır. Daha sonra o konu ile ilgili farklı görüşlere işaret eder ve onları delilleriyle birlikte belirtir. İzmirli bu metodunu şöyle açıklar : "Hanbeli de değilim. Eş'ari de Hak taraftarıyım. Her nerede bir hakikat kokusu alırsam hemen ona el atarım. "Hak, uyulmaya en layık olandır" (Yunus /10 / 35) sözü düsturumdur. İslam alimlerinden her kimin sözünde delile dayalı bir gerçek görürsem yine delille birlikte ona uyarım. Bir söz ve görüşü delilsiz kabul etmem."

İ.H. İzmirli, görüşleri taklid etmeyi ve körükörüne mezheple-re bağlanmayı bilgili ve bilinçli bir Müslüman için uygun bulmaz. Bir görüşü ancak gerçek olursa ve delillere dayanırsa kendine mal eder. Kendine malettiği bir görüşü doğrudan-kendi görüşü gibi-yazar. Eğer onu benimsememişse yalnızca aktarır geçer, ama nakilde hiçbir değişiklik yapmaz. O şöyle der : "Nakillerde asla tahrifte bulunmam. Yanlış anlayabilirim, istinsah sırasında

yanlış da yazabilirim. Fakat bilerek tahrif yapmam. Güvenilir bir nakilci olmakla iftihar ederim..."

İ.H. İzmirli, akılcı bir bakışa sahiptir. Ancak akı ve ilmi İslam'ın anlaşılması ve açıklanmasında kullanır. İslam'ı doğrudan kaynağından almak eğilimindedir. Din'de hürriyet ve iradenin egemen olması gerektiğini söyler. Din'in verilerini ancak kaynaklarını araştırdıktan sonra kabul eder. İzmirli bu serbest düşünce sahibi oluşunu şöyle açıklar : "Ancak ve ancak İslam'a mensubum. Yalnızca Hz. Muhammed'in yolundayım. İster filozof ve sûfi, isterse selefi ve kelamcı olsun, hiç bir görüş sahibini ulu orta reddetmem, insanların sözlerini eleştiririm gerçek olanı seçer alırım. Her zaman aldığım söz ve görüş Hz. Peygamber'in söz ve görüşüdür. Yalnızca o yüce Peygamber'in ümmetiyim. O'nun savunucusuyum, bununla birlikte Peygamber'e atfedilen bir söz ve görüşün ona ait olup olmadığını araştırırım. O'nun sözü olduğu belli olunca kalbim huzura kavuşur. Sözündeki amacı da anlarsam aklın söylediklerini bir taraf bırakarak onu kabul ederim. "Akı Hz. Peygamber'in yoluna feda et" mısraını okurum."

İzmirli, Din'in kesin hükümleri, vecibeleri, emirleri ve yasakları dışında kalan, Müslüman bilginlerin görüşlerine dayanan hususlarda her Müslümanın serbest olduğunu söyler. İslâm bilginlerinin ihtilaf ettikleri konularda, her ayrı görüş sahibinin kendine göre bir gerekçesi ve delili olduğunu belirtir; onları birer birer ayırır ve kendi içinde doğru sayar. Fakat her meselede kendisini otorite kabul etmez. Örneğin, hadislerin incelenip değerlendirilmesini hadis bilginlerine, fikhî kuralların kaynaklarından çıkarılmasını fıkıhçılara, inançla ilgili esasların açıklamasını da kelâmcılara bırakır.

İ.H. İzmirli, dinine ve diyanetine saygılı bir alimdir. Din'in emirlerinin ve nehiyelerinin ihmal edilmesine karşıdır. Din'de fanatıklığı sevmeyişi gibi, aşırılığı ve zındıklığı da reddeder. O, yanılmaktan ve başkalarını yanıltmaktan çok korkar. İslâm orta yoldur ve orta yolda yürümeyi öğütler, der. Aşırılıktan ve tutuculuktan kaçınmayı, İslâm yolunda yürümenin gereklerinden sayar.

Fikri taassuba kesinlikle karşı olduğunu söyleyen İzmirli, tasavvuf ve tarikat düşmanı olmadığını belirtir. Körü körüne kimseyi taklit etmediğini, her konuda ihtiyatı esas aldığını söyler. Bu bakımdan Gazali'yi de, İbn Teymiye'yi de çok beğen-

diğini ama, birisinin dūřmanı ötekisinin çömezi olmadığını ifade eder. Böylece İzmirli, hür düşünceli ve serbest görüşlü bir ilim adamı olduğunu ortaya koyar.

İ.H. İzmirli, her ilmi, kendi kaynağından öğrenip asli delilleriyle ortaya koymayı ilke edinmiştir. Bilgileri genellikle ilk elden ve ikinci elden kaynaklara dayanır. Gerektiğinde inceleme ve araştırmalardan da yararlanır. Yararlandığı kaynakları ve dayandığı fikirleri bazen zikreder bazen zikretmez. Eğer fikrin kaynağını zikretmiyorsa onu artık kendi malı yapmıştır. Kendi görüşleri arasına sokmuştur. Onun için kaynağını belirtmeye gerek görmemiştir.

İzmirli, eserlerine bir mukaddime ile başlamayı gelenek haline getiren alimlerdenidir. Her kitabının sonunda da bir sonuç bölümü bulunur. Bazen her bölümü kendi içinde değerlendirir, bazen de hiç bir sonuç değerlendirmesi yapmaz. Yine o, bir konuyu ele alırken önbilgiler verir, kaynaklarını belirtir ve sınırlarını gösterir. Bu bakımdan inceleme ve araştırmaları düzenli, planlı ve metodiktir, gelişi güzel kaleme alınmamıştır. Geniş kültürü, bilimsel araştırma metodu, ilim anlayışı ve yaklaşım tarzı çok sayıdaki eserlerine bütünüyle aksetmiş bulunmaktadır. İ.H. İzmirli, çağdaş ilim anlayışına ve metoduna sahipti.

2) İlim ve Din İlişkisine Dair Görüşleri

İsmail Hakkı İzmirli, ilim ile dini bir bütün kabul eder. Onlar arasında bir çatışma veya çelişki görmez. Doğru bilginin kesinlikle dini verilere ters olmadığını söyler. O, tüm çalışmalarında bu konuyu ön planda tutmuş, ilim ile dinin bütünlüğü görüşünü savunmuştur. Hür düşünceli ve geniş ufuklu bir bilginin anlayışının böyle olması elbette doğaldır.

Bununla birlikte İzmirli, Müslüman düşünürlerce farklı yönlerde anlaşılmış ve değerlendirilmiştir. Bazılarına göre O, ömrü boyunca yenilikciliği savunmuştur. Eserleri de yenilik yanlılarının ve özellikle de İbn Teymiye'nin fikirlerini sergilemektedir. Bazılarına göre de İzmir'li, yeni bir dini okul kurucusudur ve çağdaş düşünce ile islam inançlarını uzlaştırıcı bir inanç sistemini geliştirmektedir. Bir üçüncü görüşe göre ise, gelenekci İslam düşüncesine bağlıdır ve günümüzde Gazali'nin fikirlerini ortaya koymaktadır.

Onun İslam dinini yanlış yorumladığını ve Gazali gibi seçkin bilginlere karşı çıktığını ileri sürenler de vardır.

Ne var ki, İsmail Hakkı İzmirli bu farklı değerlendirmelerden hiçbirisine girmemektedir. Çünkü o ne yeni bir dini okul veya mezhep kurucusudur ne de İslam'ı yanlış yönde yorumlama anlayışında olan birisidir. Fakat İslam dinini çağdaş anlayışa uygun olarak açıklayıp tanıtmak gayretinde olan bir bilgidir. Onun yetişme tarzı ve okuduğu ilimler başka bir yapıda ve anlayışta olmasına elvermemektedir.

İzmirli Osmanlı devletinin son döneminde yaşamış ve ülkedeki yenileşme ve yeniden yapılanma (Tanzimat) faaliyetlerini yakından görmüş bir insandır. Müslümanların içinde buldukları durumu ve Batılı milletler önünde aldıkları tavrı bilmektedir. İslam dünyasının temsilcisi durumundaki Osmanlı Devleti'nin genel gidişini görmektedir. O, devleti ve milleti işte bu durumdan kurtaracak bir yol aramaktadır. Bir yandan mevcut eğitim-öğretim sistemini eleştirmekte, bir yandan da çağdaş bir öğrenim anlayışının ülkede yerleşmesi için çalışmaktadır.

Aslında eğitim-öğretim problemi Jön Türklerin yönetime gelmesiyle birlikte en önemli konu özelliği kazandı. Batıda uygulanmakta olan öğretim sisteminin aktarılıp uygulanmasıyla ülkedeki tüm okulların temelden modernleştirilmesi asıl hedefti. Batıdaki okullar modelinde ülkede bir takım okullar açmışlardı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da aynı anlayış benimsendi. Avrupa'daki okullara benzer mektepler açıldı, medreselerin varlığına son verildi. Çünkü, onlara göre, Osmanlı Devletinin geri kalış sebeplerinin başında gelenekçiliğe bağlı kalış ve klasik öğrenim sistemini uygulamış gelmekteydi. Öyleyse, ülkedeki öğrenim sisteminin tümüyle değiştirilmesi ve Batı eğitim-öğretim sistemi doğrultusunda yenilenmesi gerekiyordu. Böylece, geçmişle bağlantısı olmayan ve tümüyle Batı'ya yönelmiş bir öğretim sistemi kurulacaktı.

Devlet adamları bu amacı gerçekleştirmek üzere yazarlardan çağdaş anlayışla ders kitapları yazmalarını, Batı'nın çağdaş ilimlere dair eserlerini Türkçe'ye çevirmelerini istedi. Dini ilimlerin de batı düşüncesi felsefesiyle uyumlu halde öğretilmesi lazımdı. Bu sebeple din ilimlerinin ve bunlarla ilgili kitapların kapsam ve metod yönünden yenilenmesi, modern bir görünüme kavuşturulması kaçınılmazdı. İsmail Hakkı İzmirli;

Yeni İlm-i Kalam, Din Dersleri, Felsefe-i Üla, Miyaru'l-Ulûm ve benzeri kitaplarını bu amaç doğrultusunda yazdı. Onun kitapları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda ve üniversitede ders kitabı olarak okutuldu.

İzmirli, eserlerinde İslam dinini yeni bir görünüş altında , çağdaş düşünce yapısı ile uyumlu olarak sunuyor ve düzenliyordu. Dini ve felsefi problemleri yeni bir görünüm altında ve çağdaş metotla sunuşu okuyucunun ilgisini çekiyor ve bir yenilik olarak benimseniyordu. Sonuçta, İzmirli'nin birçok yenilik getirdiği ve yeni bir düşünce sistemi aksettirdiği anlayışı ortaya çıkıyordu.

Jön Türkler ile yönetiminin ve Cumhuriyet idaresinin yanında yer alan İzmirli, Türkiye'deki öğrenim değişikliğinde ve çağdaşlaşma-batılılaşma faaliyetinde önemli rol oynadı. Gerek bir eğitimci ve yazar gerekse bir bürokrat olarak Jön Türkler ile İttihad ve Terakki Partisi adamlarının başlattıkları reformların uygulanmasında ve yerleşmesinde büyük katkıda bulundu.

Ancak, İzmirli'nin Batı felsefesi hakkındaki bilgisi onun Türkiye'de Batı felsefesi ile İslam düşüncesini uzlaştıran ve yakınlaştıran yeni bir okul kurmasına imkân verecek düzeyde görünmemektedir. Zira onun Batı felsefesi hakkındaki bilgisi tümüyle birtakım Fransız filozoflarının görüşlerine dayanmaktaydı. Oysa bu filozoflardan birçoğu Fransızlar tarafından bile yeterince tanınmıyordu. Eserleri de okul kitapları veya el kitapları mahiyetindeydi. İzmirli'nin kitaplarında yer alan bibliyografyalar bu görüşümüzü doğrular belgeler durumundadır.

Bununla birlikte İsmail Hakkı İzmirli'nin Batı felsefesini içtenlikle benimsediği ve okulları arasında bir ayırım yapmaksızın Avrupalı filozofları taklid ettiği açıkça gözlenmektedir. Onların düşüncesini Türk okuyucusu için yararlı bularak kitaplarının konuları arasına aldığı ve onlardan birçoklarını Türkçeye aktardığı da bilinen bir husustur.

Bize öyle görünüyor ki, İsmail Hakkı İzmirli, bilimsel araştırmaları, dini verileri, geleneksel ilimleri ve rasyonel bilimleri birbirine yakınlaştırma konusunda oldukça istekliydi. Öğretmenliği zamanında dini fikirleri ve verileri rasyonel bir düzen, yani mantıklı ve felsefi bir görünüm içinde sunma gayreti içinde oldu.

İzmirli'ye göre, ilim, din ahlak ve akıl bir bütün oluşturmaktadır ve hepsi birtektir. İnsanın inancı ve bilgisi bu değerlerin

bütünü üzerine kurulmaktadır. Yeni İlm-i Kelam adındaki eserinde o şöyle der : "İnsan ancak şu üç yoldan biri ile gerçeği tanıyabilir : Taklid, nakil ve tahkiik. Fakat bu üç yol arasında önemli farklar vardır. Öncelikle İslam taklidi reddetmektedir; inançta ve ilimde taklidi kabul etmemektedir. Yalnızca nakle dayanan bilgi de gerçeği tanımak için yeterli değildir. Bir yandan nakle, diğer yandan akli verilere dayanan bilgi ancak kesinlik ifade eder ve gerçeğe ulaştırır. Kur'an birçok ayeti ile taklidi kötülemiştir; onu akıl ve iman ile uyumsuz bulmuştur. Gerçeğin araştırılmasında hiçbir insan taklid edilmez. Fakat, bu konuda bir kişi taklid edilebilir ki oda Hz. Muhammed'dir. Çünkü o, her konuda gerçeğin ölçüsüdür ve müslümanlar için örnektir. Ayrıca, akla ve düşünceye zıt olması sebebiyle de taklid reddedilmiştir. Eğer böyle olmasaydı, bilgi ile bilgisizlik, bilgin ile cahil arasında bir fark olmazdı. Öyleyse insan gerçeği bulmak için düşünmeli ve araştırmalıdır. Yanlışta düşmeyi engelleyen faktörlerden birisi kuşkusuz akıldır. O sapıklığa karşı da bir koruyucudur. Akıl ile iman arasında bir çelişki yoktur; tersine onlar birbirini tamamlar. Onlar arasında tam uyum vardır. Akıllı olmayanın dini de olmaz. İnsan kişiliği ve inanç, akıl ve imandan birlikte kaynaklanmaktadır."¹

İzmirli, ilim ile din arasında kurduğu bağlantıyı dini ve nakli ilimler ile akli ilimler arasında da kurmak istemektedir. İslam'ın kaynaklarını değerlendirmesi ile ilimler tasnifinde onun bu eğilimi açıkça görülür. Mesela, Yeni İlm-i Kelam'ında ilimlerin tedvininden ve tasnifinden söz ederken daha çok akli bir ilim olan Kelam'ı yüce ilimler arasına koyar ve onu İslam fıkhnının "İnanç Bilgisi" (fıkh-ı itikâdi) sayar. O, bilginin üç temel özelliği olduğunu söyler; bilgi kesin, doğru ve gerçekçi olmalıdır.

Yazar, İslam'ın temel din bilimleri ile biyoloji, sosyoloji, psikoloji, mantık ve felsefe gibi modern ilimler arasında birtakım paralellikler kurmaya çalışır. Sonuçta nakli ilimler ile pozitif ilimler arasında büyük bir uyum olduğunu söyler. Müslüman din bilginlerinin fıkhı açıklamakta kullandıkları metodlar ile Dekart (Descartes), Bacon ve Stuart Mill gibi batılı düşünürler tarafından ortaya konulan "sebebi- sonuç prensibi" arasında tam bir uyum olduğu belirtir. Rasyonalist, emprist ve spiritualist olsun

1) İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 1, 53.

Batılı filozoflar tarafından benimsenen metodlar daha önce müslüman bilginlerce kullanılmıştı. diyen İzmirli İslam literatüründeki kelimeler ilmi ile batıdaki metafizik arasında da aynı türden yakınlıklar kurar.

İzmirli bütün bunları yaparken şu noktaya varmak istiyordu; Çağdaş Batılı düşünürlerin savundukları fikirlerin tamamına yakını ve kullandıkları metodun benzerlerini müslüman bilginler yüzyıllar önce benimseyip ortaya koymuşlardır. Çağdaş Batı kültür ve medeniyetinde müslüman âlimlerin katkıları büyük olmuştur. Günümüz batı düşüncesinin temelinde de İslam düşüncesi bulunmaktadır.

3) Akıl ve İman İlişisine Dair Görüşleri

İsmail Hakkı İzmirli, akıl ve iman kavramlarını birlikte ele alıp değerlendirmekte ve onları bir bütün saymaktadır. İslam akla büyük değer verir. Kur'an akıl sahiplerine hitabeder ve insanları akletmeye çağırır. Dinin çağrı yolu da akıldır. Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini anlamak, insanlığa gönderdiği ilahî çağrıyı açıklamak için de akıl gerekir. Öyleyse, İslam dini akli kesin ve kaçınılmaz bir delil olarak kabul etmektedir. Bu yönlerden akıl değerlendiren ve imanla olan ilişkisini ortaya koyan İzmirli, ibadet ve ahlakla ilgili dini emirlerin, teklifle ilgili hükümlerin de sadece akıl sahiplerine yönelik olduğunu belirtir. Taklidi yasaklayan ve akıl yürütmeyi emreden Kur'an'da din, akıl tarafından kavranabilen veriler bütünü olarak gösterilir.

Aslında İzmirli, birtakım şartlar çerçevesinde, akli nakle üstün tutar. Çünkü ona göre, İslam özellikle akla dayanan bir dindir. İyi ve kötünün bilinmesi de akıl yoluyla olur. Dolayısıyla akıl insan vicdanının yöneticisidir.

İslam inanç ve ibadet esasları ile ilgili açıklamalarında genellikle akli delillerin nakli delillere tercih eden İsmail Hakkı'nın akılcılığı belirgin bir niteliğidir. Batı düşüncesinin temel ögesinin akıl olduğunu söyleyen İzmirli, "yenilikçilik" ve "milliyetçilik" amaçlarına yönelik çalışmaların başarılı olması için gayretlerin akla ve akılcı düşünmeye dayanması gerektiğini ifade eder. Dini problemlerin etüdüne de akılcı düşüncenin egemen olmasını önerir. Bu sebeptendir ki o. dini konuların incelenip çözümlenmesinde akli bir ölçü kabul eder. Bununla birlikte, vahiy, Allah'ın zâtının bilinmesi ve ruhî-derûnî gerçeğin kavranılması konularında aklın yetersizliğini itiraf eder.

Aklın ilkeleri ile çatışan tüm tezleri reddeden İzmirli, aklı çağdaş İslam düşüncesinin iki ayağından biri sayar. İslam toplumunu çağdaş milletler düzeyine ulaştıracak ve İslam'a modern bir görünüm kazandıracak olan, ona göre, akıl ve akılcı düşüncedir. Onun Türk halkına sunmak istediği düşünce de işte bu idi.

İzmirli pratikte akılcıdır ve akılcılık savunuculuğu onu iki ilke ortaya koymaya yöneltti. Bu iki ilke onun görüşlerinin hareket noktası olma karakteri taşımaktadır. Birincisi, aklın nassa üstünlüğü ilkesi, ikincisi din ile akılcı düşünce arasındaki işbirliği prensibidir. Akıl ile nass ayet-hadis arasında bir çatışma söz konusu olunca, İzmirli akli nassa tercih eder. Çünkü akıl insanın karar verme ve benliğini yönlendirme aracıdır. Ayrıca akıl herhangi bir mesele hakkındaki hükmün ölçütüdür.

Yeni İlm-i Kalam'da o şöyle der: "Gerçeğin araştırılmasında başlıca iki yol vardır: Dinî-şer'î yol, akılcı, felsefî yol. Birincisi peygamberlerin yoludur, ikincisi hükemânın yoludur. Şer'î yol, hem akıl ve re'y hem nakil ve vahiy kanalıyla gerçeği araştırır. Buna bağlı olarak şer'î yol yalnızca fikirle yetinen bir yol değildir. Yalnız ferdi bir yol da değildir. Çünkü salt akılcı veya fikrî yol eksiktir. Şöyle ki, yalnızca fikre dayanan bir yolun belirleyeceği inançta hareket noktası sadece düşünürün kendisi olur. Bu inancın değeri de o düşünürün beşer arasındaki özelliği ve karakteri kadar eksik olur. Kaldığı, akılcı yol veya salt fikir, gerçeği ele geçirmek hususunda yeterli değildir. Akıl, tecrübe aleminde ve duyular dünyasında sadece olayları bilir. Birşeyin künhüne ulaşmak akıl için zordur. Akıl olgunluk derecelerini ihraz etmediğinden insan hayatındaki her zorunlu olanı bilemez. İnsan kendisine en yakın olanı, yani nefsi bilemiyor, sadece onun birtakım etkilerini ve özelliklerini bilebiliyor".

"Duygu ve tecrübe aleminde yeterli görülemeyen aklın gayb, varlığın başlangıcı ve son buluşu konuları ile ilgili bilgi hususunda yeterli görülemeyeceği öncelikli sabit olur. His ve tecrübe aleminde şaşırıp kalan akıl nasıl olur da gayb alemine ait olan konuların tümünü kavrar? Elde gayb alemine erişebilecek bir belirti yoktur.

"Evet, akıl bir olgun güce doğru yönelişi içeriyorsa da, iş bununla kalmıyor. Duyarlı vicdan, latif zihinler, keskin görüşler sahibi olan insanın bazı durumları bilmesi mümkün olabiliyor.

Böyle bir insan alemde tasarruf eden bir tasarruf sahibinin, bir zorunlu varlığın kudreti olduğunu bulabiliyor. Fakat, o, O'nun bilinmesi gerekli olan yüce vasıflarını bilemiyor. Onu bu bilgiye ulaştıracak olan yalnızca şer'i yoldur, vahiy yoludur. Öyleyse mutluluk araçlarına ulaşabilmekte akıl kesinlikle vahye muhtaçtır. Vahiy sayesinde akla zorgelen şeyler kolaylaşır, bilinmeyen şeyler de idrak alanına girer. Aklın bulamadığı ve ulaşmakta zorlandığı şeylerde vahiy yol göstericilik yapar ve ona doğru yolu gösterir. Şer'i yol akli yetersizlikten kurtarır; dünyada övülen ve sevilen, ahirette ceza ve mükafaata sebep olan şeyleri bilmeye yöneltir."

"Akıl delil, şer'i yol ise hakimdir. Akıl yalnız hakim olamaz, birşeyi haram ve helal kılamaz. Emir ve nehyi uygulayan, ceza ve mükafaata hükmeden şer'i'dir, vahiydir. Ancak, şer'i yol, iman sahibi olmak için akletmeyi, düşünmeyi emreder. Aklı şu görünen evrene bakmaya, ondaki düzen ve ahengi görmeye, etkenler ile etkilenenler arasındaki bağlantıyı bulmaya yöneltir. Böylece aklın, varlığı zorunlu, âlim, kâdir ve sâni vasıflarına sahip bir Yaratıcının varlığına ve birliğine ulaşmasını sağlar.

"Şer'i yolda akıl ve mantığın karşı çıkacağı ve geçersiz sayacağı hiçbirşey yoktur. Belki de akıl ve mantığın bulamadığı hükümler vardır. Yine de onda akıl ve mantığın isbat edemediği gerçekler vardır. Şer'i yol insan aklını fıtrat üzere bırakır, evren bilgisini bir yükseliş bilgisi veya merdiveni yapar. Rüzgarların esmesi, yağmurların yağması, otların bitmesi ve benzeri yaratılmış doğal olaylardan Yüce Allah'ın varlığının ve birliğinin bilinmesine deliller kılar.

"Sorumluluk sahibi insanların görevlerinin başında düşünmek, akletmek gelmektedir. Düşünmeyi, akıl yürütmeyi emreden beşyüze yakın Kur'an ayeti mevcuttur. Akıl yürütme ve düşünme dinin zorunlu saydığı şeylerden olduğundan bu yollarla gerçek ve doğruyu bilemeyen âlim değildir. Akıl yürütme akılcı delil getirmede esas olan fikir özgürlüğü, bağımsız düşündürüştür. Şer'i yol, taklid ve baskıyı yıkmış, bunların yerine fikir özgürlüğünü ve akılcı delil getirmeyi getirmiştir. Vahiy yolu, taklidi kötüler, akli bağımlılıktan kurtarır, mutlak bağımsızlığına döndürür. Hür düşünce insanın fıtratında vardır. Özgürlük fikir bağımsızlığın görünümüdür. Zaten, tefekkür, düşünme, ibretle bakış, içtihad ve benzeri akla özgü özellikler İslam'ın hükümlerinin ruhudur."

"Aklın tanımı psikolojiye aittir. Akıl, kelimeler ilminde. bilgi kaynaklarından, ilim edinme yollarından biridir. Akıl yolu ile elde edilen ilim ya zorunlu ya da istidlalî önerme olur. Bu önerme yolu ise, ya tümelden tikele ya da tikelden tümele varış yoludur..."⁽²⁾

Sunduğumuz bu alıntıda görüldüğü üzere İzmirli'nin akılcılığı sınırlı bir akılcılıktır, İslam inanç ve düşünce yapısını açıklayıp savunma amacına yöneliktir. Problemlerin çözümünde aklın rolünü kabul ederken, onun bilgisinin bir sınırı olduğunu belirtmeyi de unutmaz. Aklî delillerle naklî deliller, aklî verilerle naklî veriler arasında bütünlük kurmaya çalışır. Aklın delil olmağın üstünlüğünün bizzat nass veya nakil tarafından belirtildiğini söyler. Araştırmadaki delil getirmelerin akıl ilkeleri sayesinde sebep- sonuç temeline dayanmasını ister ve ancak bu yolla kesin bilgiye ulaşabileceğini belirtir. Ancak bu yolla akıl-iman bütünlüğüne ulaşılacağına inanır.

4) Bazı İlâhiyat Meseleleriyle İlgili Fikirleri

a) Dine Bakışı

İsmail Hakkı İzmirli'nin dinî düşüncesi ve inanç yapısı önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira, onun bu yönleri çeşitli çevrelerce farklı şekillerde değerlendirilmiştir. İzmirli'nin 20. yüzyılın yenilikçisi(müceddit) olduğunu, çağımızda İmam Azam'ı ve Gazali'yi temsil ettiğini söyleyenler bulunduğu gibi, onun modernist, reformist ve hatta sapık birisi olduğunu ileri sürenler de görülmüştür. İleride bu farklı görüşlere ve değerlendirmelere örnekler vererek tekrar döneceğiz.

Burada aklımıza şöyle bir soru geliyor; İsmail Hakkı İzmirli'nin dinî düşüncesi ve görüşleri geleneksel İslam düşüncesine ve inanç sistemine uygun muydu? Hangi konularda onunla uyum halindeydi ve hangi noktalarda ondan uzaklaşıyordu?

Öncelikle belirtmek isteriz ki, İzmirli kendisinin çok dindar bir insan olduğunu ve önceki örnek müslümanların (selef-i salihîn) yolunda yürüdüğünü söyler. Dinî konuların incelenmesinde ve

2) İzmirli. *Yeni İlm-i Kelamı*, 1, s. 31 vdd.

gerçeklerin tesbitinde basiret ehlinin metoduna uyduğunu, onların ise Hz. Peygamber'in ahlakından ilham aldıklarını belirtir. Tüm araştırmalarının temel amacının Hz. Peygamber'i sevdirmek ve insanları onun yaşayış şekline döndürmek olduğunu ifade eder. Açıklama ve yorumlarında Kur'an'a ve Sünnet'e müracaat etmeyi, Ehl-i Sünnet alimlerinden iktibasta bulunmayı ihmal etmez. Kendisinin selef mezhebinde olduğunu ve onların yolunda yürüdüğünü belirtmekten şeref duyar. Selefiyenin görüşlerinin daha tutarlı ve gerçekçi olduğunu ifade eder.

İsmail Hakkı İzmirli'ye göre, İslam'ın ilkeleri çağın pozitif ilimlerinin gelişmesiyle uyum halindedir. Din her devirde olgunlaşır. İlim ve din birbirini tamamlar. O ikisi arasında hiçbir düşmanlık yoktur. İlim bize dünya hayatımızda güven veren temeller üzerinde yaşama yollarını gösterir. Din ise, dünya ve ahiret mutluluğuna götürür. Öyleyse, din ile ilim arasında uzlaştırıp yakınlaştırmak lazımdır. İnsanın sosyal hayatı ile ilgili problemlerini din ve ilmin ışığında ele almak gerekir. İslam ilme herşeyden daha fazla önem verir ve onu öğrenmeyi tüm insanlar için zorunlu kılar.

Öyle görünüyor ki İzmirli gerçeğe ulaşabilmek için ilim-din bütünlüğünün şart olduğuna inanmaktadır. Dinî ilimlerle pozitif ilimlerin birleşmesi sayesinde gerçeğin keşfedebileceği düşüncesindedir. Dinî ilimler tarihini incelemesinde pozitif ilimlerden yararlanması da bu anlayışının eseridir. Bu cümleden olarak o, yazılarında, Avrupa'nın ruhçu ve gerekirci (deterministe et spritualitme) anlayışı ile İslam düşüncesinin bu yönlerle ilgili görüşlerini uzlaştırmaya çalışır. Çünkü ona göre, batılı deterministler genelde müslüman deterministlerle aynı yönde bulunurlar. Mesela kaderci cehmiye ve bazı kaderci eşarilerin savundukları düşünce ile Avrupalı determinist ve ruhcu filozofların fikirleri önemli paralellik gösterir. Müslüman panteistlerle Avrupalı spiritualistler arasında da aynı yakınlık mevcuttur. Darwin'in tekamül teorisi ile İhvan-ı Safa (Safa Kardeşler)'nin tekamül nazariyesi arasında fazla bir farklılık söz konusu değildir. St.Thomas d'Aquin, Anselm, Descartes, Spinoza ve Kant gibi filozoflarla Farabi, Kınalızade ve Razî gibi müstüman düşünürlerin fikirleri arasında çok önemli benzerlikler vardır.⁽³⁾

3 Yeni İlm-i Kelam, 1, s. 42

Böyle bir anlayış savunduğu içindir ki, İzmirli, İslam düşüncesi ile batı felsefesi arasında yakınlaşma sağlamaya çalıştı. Batı'nın "insancıl dini" (religion humaniste) ile İslam'ın bir takım görüşleri arasında benzerlikler bulunduğunu ortaya koymaya gayret sarfetti.

Ancak, bu tür uzlaşmanın ve yakınlaşmanın genel karakteri ni tespit edebilmek için, öncelikle İzmirli'nin din anlayışını ve dini düşüncesinin temel özelliklerini bilmek gerekir.

İzmirli'ye göre, gerçek fazilet ve mutluluk dini olan İslam dini şu üç temele dayanır:

- 1) İnanç Esasları
- 2) İbâdet–muamelat esasları
- 3) Ahlak esasları

İslam'ın inanç esasları kesin deliller üzerine kuruludur. Bu deliller kesin aklî ve naklî delillerdir. Vahiy, sahih hadis, icma ve akıl İslam'ın başlıca delilleridir. İslam'ın inanç esasları insan akıl ve ruhunu işlemeyi amaçlar. İbadet ve ahlak esasları ise, müminin düşünce dünyasını ruh alemine aydınlatıp olgunlaştırmaya yöneliktir. Bu üç esasın ortak amacı ise, insanı dünya ve ahiret hayatında mutlu kılmaktır. Dinin esasları kesin bilgi ifade eder ve asla değişmez. Bütün peygamberler dinin esaslarının gerçekliğinde ve doğruluğunda görüş birliğindedirler. İlahî dinin bu esasları son olarak Kur'an'da ortaya koyuldu ve aklî ve naklî delillerle doğrulandı. Dini esasların çağrısı iki ana hedefe yöneliktir: Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmaya davet.

İsmail Hakkı İzmirli, dinin ibadet esaslarının iki esasa dayandığını söyler: Allah'a ibadet ve güzel davranışlar (muamelat). İbadetin özü ihlastır. Davranışların temelinde ise adalet vardır. Yüce Alah ibadet esaslarını genel çerçevede Kur'an'da bildirmiş, geniş açıklamasını peygamberine bırakmıştır. İbadet esasları zamana göre ne artar ne de eksilir; onda bir değişiklik de olmaz, çünkü ibadetin koyucusu Allah'tır ve onu öylece tamamlamıştır.

Ahlak esaslarının amacı, aklı ve düşüncüyü olgunlaştırmak üzere insanın tabiatını işleyip geliştirmektir. Ayrıca insanın kendine, ailesine, çevresine ve tüm insanlığa karşı davranışlarını düzenler. İslam dini insanın anne-babasına, yakınlarına, komşularına, eş ve dostlarına, topluma ve Yaratıcı'sına yönelik birtakım sorumlulukları olduğunu bildirir. İnançlı, ibadetli ve

ahlaklı bir insan başkalarına karşı âdil ve davranışlarında dürüst olur

İzmirli'ye göre İslam hürriyet dinidir. İnsanın tüm hak ve hukukunu tanır. İnsanın doğal hakları kesinlikle ihlal edilemez. Bütün insanlar aynı doğal haklara sahiptirler; bu yönden kadın ile erkek arasında bir ayırım yoktur. İslam ilkelerinin ortak amacı da beşeriyette eşitliği kabul ettirmektir.

İslam çalışmaya, el emeğine ve helal kazanca büyük önem verir. Haksız kazancı, kumarı ve haram şeyleri yasaklar. Faiz ve ribayı haram sayar. Ancak, ferdî mülkiyete saygılıdır. Bu noktadan İslam dini, ne sosyalizmle ne de kapitalizmle uyuşur. Her türlü meşru kazancı destekler. Ekonomi anlayışı, ferdî ve toplumsal refahı aynı düzeyde kılma esasına dayanır.

Yazara göre, insanlığın sosyal yaşantısının düzenli olması için İslam'ın ceza hukuku kaçınılmazdır. Kısas, had ve benzeri cezalar bireylerin hayatını güvence altına almak içindir. Eğer bu cezalar olmasaydı, toplum düzeni alt üst olurdu. Bireyler arasında çok yönlü ve çok güçlü bağlar kuran İslam dini, insanın maddî ve manevî mutluluğunu birlikte ele alır ve gerçekleştirmeye gayret eder.

İlahî çağrısını yaratılmışlara ulaştırmak üzere Yüce Allah peygamberler göndermiştir. Gönderilen peygamberlerin tümü birbirini doğrular. Onların insanlığa getirdikleri çağrının temel esasları da değişmez. İlahî dinler, inanç, ibadet ve ahlak esasları, ekonomik, sosyal ve politik düzenleri yolu ile insanların dünya ve ahiret hayatında mutlu olmasını sağlamaya yöneliktir. Yaratıcı ile yaratılmışlar arasında güçlü bir diyalog kurmak da ilahî dinlerin amacı çerçevesindedir.

İslam'ın esaslarının ve çeşitli konularla ilgili hükümlerinin iki temel kaynağı vardır: Kur'an ve sünnet. Allah'ın kelamı olan Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamber'in sözü olan hadisler İslam'ın menbaıdır. Daha sonra, içtihad ve kıyas gibi esasların da İslam teşriinin kaynaklarından olduğunu görmekteyiz. Ancak, içtihad ve kıyas, Kur'an ve sünnete dayanır. Kur'an ve sahih sünnete karşı olmak küfrü gerektirir, imandan çıkarır. Müslümanların hayatını düzenleyecek ve onları iki cihanda mutlu edecek esaslar ve hükümler Kur'an'da ve sünnette mevcuttur. Ancak Kur'an ne bir endüstri ne de bir teknoloji kitabıdır. O, meselelere genel çerçevede bakar ve bu yönden çözümler, ayrıntılara girmez.

Kur'an ayetlerini çeşitli anlamlara gelebilen (müteşabih) âyetler ve anlamları açık olan (muhkem) ayetler diye ikiye ayıran İzmirlî, Arapça'dan başka bir dilde ibadet yapılabileceğini söyler. İman Azam, İmam Muhammed ve İmam Yusuf'un bu yöndeki içtihad ve fetvalarını bu düşüncesine örnek gösterir.

İslam dininde bir hüccet olan içtihad ve onun oluşturduğu icma, birtakım kurallar ve şartlar çerçevesinde hüküm çıkarmaktan ibarettir. Din bilginleri, Kur'an ve sünnete dayanarak, henüz hakkında hüküm bulunmayan bir meselede, illetlerin benzerliği ilkesine bağlı kalarak benzeri bir hüküm çıkarırlar. Bir ihtiyacı gidermek veya bir sorunu çözmek üzere baş vurulan içtihad ve kıyas, Kur'an'ın genel hükümleri doğrultusunda yapılan akıl yürütmeler sonucunda varılan hükümlerden ibarettir. Her bilgin kendi ihtisas alanında içtihad yapabilir. İchtihad belli bir devir veya zamanla sınırlı değildir. İslam bilginlerinin içtihadlarda görüş birliğine varmaları, yani problemlerin çözümlerinde aynı görüşü paylaşmaları ile icma denilen delil oluşur. İcma, yapılış dönemleri ve yapan bilginlere göre bir çok dereceye ayrılır. İzmirlî, bu icmaları dört dereceye ayırır ve hepsine de delil olarak kabul eder. Aynı şekilde o, dört mezhep imamlarınca kabul edilip uygulanan öteki fikhî delilleri de kabul eder.

Kaynakları ve muhtevası itibariyle İslam dinini bu şekilde tanımlayan İsmail Hakkı İzmirlî, Müslümanlığın ilkelerinin yüceliğinden söz eder ve onlarla Avrupa'nın "tabii din"i arasında karşılaştırmalar yapar. Semavî ve tabii diye ikiye ayırdığı dinleri kaynakları ve muhtevası yönünden değerlendirir. Avrupa'da "tabii din" diye adlandırılan şeyin felsefi düşünce yapısı olduğunu ve beşer eseri olan bu yolun değişken, tutarsız ve bireysel olma karakteri taşıdığını söyler. Bir takım pozitivist filozoflar tarafından düzenlenen bu sistemin semavî dinle eş tutulmayacağını ve aralarında geçerli bir karşılaştırmaların yapılamayacağını ifade eder. Oysa, semavi din vahiy ve akıl kaynağına dayanan, zamanla değişikliğe uğramayan ve Allah'ın koyduğu bir sistemdir, diyor İzmirlî; son semavi din olan İslam'ın evrensel karakteri üzerinde durur. İlim ve teknoloji alanlarında yapılan ilerlemelerin Avrupalıları, "tabii din" diye bir sistem ortaya koymaya sevkettiğini söyleyen İzmirlî, "Bilmem ki, bu filozoflar neye inanıyorlar? Onları böyle birşey ortaya atmaya iten faktör

nedir? Bu anlayış bir çaresizliğin eseri değil midir?" demektedir. Bilgisizliğin ve İslam dininden habersiz oluşun onları böyle bir yöne itmiş olduğu görüşünü savunan İsmail Hakkı, Hz. Muhammed'in insanlığa duyurduğu dinin temel özelliklerini ayrıntılı olarak sergiler.

İsmail Hakkı İzmirli'nin "El-Cevabu's-Sedid Fî Beyanı Din-i 't-Tevhid" ve "Angilikan Kilisesine Cevap" adlarındaki kitapları İslam'ı çok güzel tarzda açıklayan ve onun seçkinliğini sergileyen değerli eserlerdir.

İsmail Hakkı İzmirli, tasavvuf ve tarikat anlayışı, sûfiler ve velilerle ilgili görüşleri ve hadisleri değerlendirşi sebebiyle bazı çevrelerce eleştirilmiştir. Tasavvufa ve tarikata karşı çıktığı, İslam düşüncesini Yunan felsefesiyle karıştırmak istediği, evliyaya dil uzattığı, sûfilere küçük düşürmek eğiliminde olduğu ileri sürülmüştür. Şeyh Saffet, Ahmet Ateş ve Peyami Safa'nın bu konularda ona şiddetli eleştirileri vardır.

Gerçek şu ki. İzmirli İslam dinini her türlü bidat ve hürâfeden arındırmak ve aslı görünümüne döndürmek istemektedir. İslam'ın gerçek çehresini örten her türden örtüyü kaldırmak ve onu tüm parlaklığı ile insanlığa sunmak niyetindedir. Kur'an ve sünnete dönmek onun varmak istediği asıl hedeftir. Bu sebeple o, sahih-doğru olmayan hadisleri, vahye ve akla ters düşen rivayetleri kabul etmez. Bu amaca yönelik olarak, şüpheci bir metod benimser ve akılcı eleştiri yolunu takip eder.

Akılcı, eleştirici ve gerçekçi bir ilim anlayışına sahip olan İzmirli klasik dönem müslüman bilginlerinin eserlerini tenkide tabi tutar: Taberi, Gazali ve benzeri âlimleri eserlerinde uydurma sözlere, yanılıcı rivayetlere ve İslam'a ters düşen haberlere yer vermiş olmaları yüzünden eleştirir. Ancak, bazı yazarların ve tasavvuf erbabının sert tenkidine muhatap olur. İzmirli'ye yöneltilen eleştiriler şu noktalarda toplanmaktadır:

1) Altı meşhur hadis kitabını (kütübü sitte) ve özellikle de Buharî ve Müslim'in "'Sahih"lerini tenkid etmek

2) Tanınmış müslüman alimleri eleştirmek ve mezhep imamlarının fikirlerine karşı çıkmak

3) Tasavvuf ve tarikat ehlini eleştirmek, eserlerini kötülemek

4) Devrin siyasetini benimsemek ve ideolojisini savunmak

5) İslama akılcı bir görünüm vermeye çalışmak

6) Batı felsefe ve mantığını İslam teoloji ilmine sokmak

7) Modernist bir din anlayışına sahip olmak

İsmail Hakkı İzmirli, yapılan bu ithamları reddeder, eleştirile-ri cevaplandırır. O, "Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvıfa Sözleri mi?" adındaki kitabında şöyle der:

"Ben ne sūfilere ne de sūfiliğe karşıyım. Gazali ve benzeri alimlere de düşman değilim. Tasavvufu çok iyi bilirim, çünkü onu onbeş yıl süreyle okudum, inceledim. Şazeli tarikatından da icazetim var. Tasavvufu ve mutasavvıfları kötölemek istemiyorum. Ancak ben, aldatmacaya ve kandırmacaya karşıyım. Allah'ın emirlerini ve yasaklarını önemsemeyen riyakarlara ve münafıklara düşmanım. Tutuculuğu da sevmem. Gerçek şu ki, benimsediğim görüşlerin önemli bölümü Gazali'ye aittir. Ben kimsenin غيابında konuşmam. Dedikoducu değilim. Bir kimseye, bilmeyerek bile olsa, bir kötülük yapacak olsam, bunu uzun süre düşünürüm, uyuyamam ve çok pişman olurum. Eğer bir hata işlersem, Allah'ın affına sığınırım, O'ndan bağışlanmamı dilerim..." (4)

Görüldüğü üzere İzmirli, kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmekte ve çok mütevazı bir tarzda savunmasını yapmaktadır. Hoşgörülü, bağışlayıcı ve olgun bir insan karakteri sergilemektedir.

Bununla birlikte o, mutasavvıfların kitaplarında bulunan hadистерin çoğunluğunun sahih olmadığını, zayıf rivayetler veya uydurma sözler olduğunu söyler. Bu bakımdan onlara "hadis" demez, "söz" der. Sahih hadislere sahih olmayanların karışmasında, uydurma sözlerin hadis diye bilinip yayılmasında ve birçok hadis kitabının uydurma sözlerle (mevzu hadisler) doldurulmasında sufilerin, tarikat ehlinin ve vaizlerin büyük sorumluluğu bulunduğunu belirtir. Bu konuda birçok sufinin eserinden örnekler verir ve onlardaki mevzu hadisleri ortaya koyar. Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvıfa Sözleri mi, Siyer-i Nebvî ve benzeri kitaplarında Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İkdam, Mahfil, Muhasib, Ceride-i İlmiye ve sair dergi ve gazetelerde Sufilerin kitaplarında, hadis kitaplarında ve bazı alimlerin eserlerinde bulunan hadisleri eleştirir, onların doğrularını yanlışlarından ve uydurma olanlarından ayırır.

Gerçek şu ki, İzmirli İsmail Hakkı İslam'ın temel kaynakları-

4) İzmirli, *Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvıfa Sözleri mi?*, s. 5-6.

nı modern ilim ve mantığın rasyonel verileri ışığında irdeleyip değerlendirmek istemektedir. Dini problemleri hür düşünce ve eleştirici yaklaşımla ele alıp çözümlenmeye çalışmaktadır. O, bu konuda şöyle der:

"Hz. Peygamber'den başka masum bir insan yoktur. Hz. Muhammed'in arkadaşları (ashab) da özel yaşantılarında hata edebilirler. Ancak onlar nakil de, dinle ilgili hususlarda-bilerek-hata etmezler. Herhangi bir konuda içtihatla bulunurlarken de isabet ettikleri gibi yanılabilirler de. Kesin delillere dayandığı sürece müslüman alimlerin, mezhep imamlarının fikirlerini kabul ederim. Ancak onları sistematik bir metod ve hür bir düşünce ile eleştirmeyi de ihmal etmem. Müslüman bilgilerin fikirlerini doğruluk durumlarına göre kabul ederim. Bir mesele ilgili tüm söylenenleri dinlerim,olumlu ve olumsuz yöndeki değerlendirmeleri gözönünde bulundururum. Daha sonra onlardan doğru ve gerçek olanı alırım. Hiçbir alimin taklitçisi değilim. Hiçbir bilginin sözünü vahiy gibi kabul etmem. Ne İbn Teymiye'nin taklitçisiyim ne de Gazali'nin hasmıyım. Ne Hanbeliyim ne de Eş'arî mezhebindenim. Aynı şekilde, ne sufilerin ne de kelamcıların körükörüne peşinden giderim. Ben bir sözü ancak delille kabul ederim."

Bu açıklaması ile İzmirli, hür düşünceli, cesur ve geniş ufuklu bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır. Müslümanları Kur'an ve sahih hadisler dışında kalan hususlarda çok titiz ve şüpheli olmaya çağırmakta, ancak kesin delile dayanan fikirleri kabul etmelerini istemektedir.

İsmail Hakkı İzmirli, dini problemlere çözüm getirmede doğrudan Kur'an ve Sünnet'e dayanmayı öğretti. mezhepler üstü bir anlayışla yaklaşmayı önerir. Kendisinin hiçbir mezhebe mensup olmadığını, ilk müslümanların(selef) din anlayışına sahip olduğunu, yalnızca Hz. Peygamber'in yolundan yürüdüğünü söyler. Ancak, itikadî ve fikhî İslam mezheplerini incelerken, her mezhebi kendi kaynaklarına göre ortaya koyar ve savunduğu delile göre haklı sayar. Mutlak hak ve mutlak batıl mezhep olmadığını belirtir. Her mezhebi kendi özelliklerine göre değerlendirir. Fakat, Ehl-i sünnet'in dışında saydığı mezhepleri "bidat mezhepleri" diye isimlendirir. Onların birçoğunu da sapıklık okulu (ehl-i dalalet) olarak niteler.

Evliyaullah-Allah'ın sevgili kullarında hata işleyebileceklerini söyleyen İsmail Hakkı, böyle bir fiilin onların veliliğinden

birşey eksiltmeyeceğini ifade eder. Ahmet b.Hanbel ve Sırrî es-Sakatî gibi velilerden bu konuda örnekler verir. O şunları söyler:

"Ben İslam dinine mensubum, Müslümanım, Hz. Muhammed'in ümmetindenim. Yolum Hz.Peygamberin yoludur. Onun gerçeğe ulaştırın yegâne yoldur. Her zaman benimseyip uyguladığım söz de Hz. Peygamberin sözüdür. Ben yalnız onun ümmetindenim, sadece onun savunucusuyum. Onun ashabına gelince; onlar hakkında hüküm vermekten kaçınırsınız. Ashaptan sonraki kuşak için de aynı şeyi yaparız. Selefin benimsediği inanç bu olduğu için, biz böyle inanırız. Ashap arasındaki ihtilaflar ve mücadeleler, içtihad farklılığından kaynaklanmaktadır. Fakat ashap da, tabii de,velilerde hata işleyebilirler."

Sonuç olarak söylemek isteriz ki, İsmail Hakkı İzmirli dini insanlığın uyanış ve kalkınma faktörü olarak görür. Müslüman Türk milletinin uyanışının ve kalkınmasının da İslam dinine bağlılıkla gerçekleşeceğini söyler. Kalbine gerçek iman yerleşen halkın medeni ve kalkınmış bir toplum oluşturacağını ifade eder. Bu sebeple, dinin araştırılması ve din eğitiminin sağlam temellere dayandırılması konuları üzerinde önemle durur. Çağdaş İslam anlayışı ve yaşayışı yolu ile ancak medeni bir millet meydana geleceğini belirtir.

b) Allah'ın Varlığına Dair Getirdiği Deliller

İsmail Hakkı İzmirli'nin teolojik görüşlerinin temelini Allah'ın varlığına ve birliğine iman konusu oluşturur. Teoloji ilmi veya kelâm ilmi ile ilgili kitaplarının odağını da Allah'ın varlığını ispat etme teşkil eder. Yeni İlm-i Kelam, Mulahasas İlm-i Tevhid, Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme, el-Cevabu's Sedîd fî Beyân-ı Din-i Tevhid adlarındaki itikâdî eserleri Allah'ın varlığı ve birliğine iman konularını tüm yönleriyle ele alan kitaplarıdır.

Allah'ın varlığı ve birliği konusunu nasıl ele almaktadır? O, bu soruya cevap olarak Yeni İlm-i Kelam'ın ikinci cildinin başında şu görüşlere yer verir.

"Aklın gelişmesi ve akılcı araştırmanın yapılmasıyla insan nefsi bir ilk sebebin, mutlak ve olgun bir varlığın varlığı sonucuna ulaşır. İnsandaki fitrat veya ben, kesinlikle olgun ve mutlak bir kudretin varlığına ulaşır. Onun tasavvurunda böyle bir

kuvvet ve kudretin varlığı mevcuttur. Ancak insan ben'indeki ve tasavvurundaki bu tasavvur yetersizdir. İşlenip geliştirilmesi ve gerçeğe uygun bir tasavvura dönüştürülmesi aklın olgunlaşmasına ve akılcı araştırma yapılmasına bağlıdır. Gerçek şu ki, tasavvur ettiğimiz Allah kavramı ne hayal edilen bir kuvvet ne de insanın ortaya attığı bir güçtür. Düşüncenin dışında ve aklın basit tasavvuru yolu ile varolmuş birşey de değildir. O, mutlak bir kavram ve akledilmiş bir tasavvurdur. Bu duyguların ötesinde gerçekleşebilen ve kendi kendine varolan bir kavramdır.

"Allah'ın varlığını ispat etme yolunda birçok delil ortaya atılmıştır. Bu deliller aklî ve naklî deliller diye iki temel bölüme ayrılır. Gerek filozoflar gerekse teologlar tarafından ortaya atılan bu deliller sayılamayacak kadar çoktur ve ayrı metodlara dayanmaktadır. Bununla birlikte müslüman filozof ve kelim bilgincilerince ortaya konulan delilleri motedlarına göre birtakım sınıflar halinde ele alıp değerlendirmek mümkündür."

Böyle bir girişten sonra Allah'ın varlığının delillerini incelemeye geçen İzmirlî, çeşitli felsefi ve kelami okullarca düzenlenip savunulan delilleri ve savundukları görüşleri ayrı ayrı açıklar. Sonunda, "işte müslüman kelim okullarının ve Batı'nın Allah'ın varlığı ile ilgili delilleri bunlardır" der.

Bu metodla konuya bakan İzmirlî, maturidilik, eşarilik, mutezile, vahdet-i vücudculuk gibi müslüman okullar ile, spiritualizm, materyalizm, pozitivizm ve benzeri batılı felsefi okulların tezlerini ele alıp ortaya koyar. Her bir tezi incelerken karşıtı tezi de açıklar; yapılan itirazları zikreder ve çürütür. Bazen kendisi birtakım sorular sorar ve cevaplandırır. Kendi görüşlerini belirtmekten kaçınmaz. Savunduğu görüşü, aklî ve naklî delillerle destekler. Hem filozofların hem de kelamcılarının delillerini kullanır. Problemleri hem müslüman filozofların hem de batılı düşünürlerin görüş ve delillerine dayanarak ele alıp açıklar. Meşâilîlik, vahdet-i vücudculuk, dehrilik ve benzeri okulların Allah'ın birliğine aykırı düşen anlayışlarını ve savundukları tezlerini birer birer ortaya koyup reddeder. Sonunda Allah'ın birliği inancına ulaşır ve bu konuyu işler. Konuyla ilgili aklî ve naklî delilleri sıralar.

İsmail Hakkı İzmirlî, tekbaşına aklın Allah'ın varlığına ulaşamayacağını, bu konuda yakîn ifade eden bir başka delile ihtiyaç olduğunu söyler. Bu delil ise, vahiydir ve vahye dayanan verilerdir. Öyleyse, çeşitli felsefî kelamî okulların rasyonel delil-

leri ile vahye dayanan veriler İzmirli'nin Allah'ın varlığını ispatlama delillerini oluşturmaktadır. Hem felsefeci hem de kelamcı oluşu, böyle bir yol izlemesinde etkili olmuştur.

Allah'ın varlığına ve birliğine doğrudan delalet eden ayetleri konularına, olaya bakış şekillerine ve benzeri özelliklerine göre tasnif eden İzmirli onlardan her birinin ifade ettiği gerçeği birçok aklî delille destekleyip açıklar. Bu delilleri kelamcılarının delilleri, filozofların delilleri, diye sınıflandırır, aralarındaki benzerlikleri ve ayrılıkları gösterir.

Müslüman düşünürlerin Allah'ın varlığı ile ilgili delillerini "İslam âlimlerinin delilleri" diye ayrı bir bölümde, batılı filozofların delillerini de "modern filozofların delilleri" başlığı altında ayrı bir bölümde ele alan İsmail Hakkı. zaman zaman her iki türdeki deliller arasında karşılaştırmalar yapar. Fıtrat delili, hikmet ve itkan delili, âlemin nizamı delili, illiyet delili, hudûs delili, imkân delili, ihtira delili ve terkihi delili onun birinci grupta ele aldığı delillerin başlıcalarıdır.

Çağdaş felsefenin konu ile ilgili delilleri arasında doğal deliller, hareket delili, metafizik deliller, ahlak-ı nizamı delili, kemal delili, kamu inancı delili, ezeli gerçekler delili ve nefsi kuvvetler delili önemli üzerinde durulan delillerdir.

İzmirli, daha sonra, Allah'ın varlığı konusunda şüphe eden kişilerin ve zümrelerin şüpheleri ve itirazları üzerinde durur. Bu konuya Yeni İlm-i Kelam'da özel bir bölüm ayıran yazar, yapılan her itirazı teker teker zikreder ve cevaplandırır. Aklî ve naklî deliller ışığında bu itirazların tutarsız ve değersiz olduğunu ispatlar. Mihanikiye (mecanisme), materyalizm, pozitivism ve dualizm gibi okulların inanç esaslarını müstakil başlıklar altında inceleyen İzmirli, bu okulların savdukları görüşlerin rasyonel eleştirilere dayanamayacak karakterde olduğunu söyler ve reddeder.

Allah'ın varlığının ispatı konusunda İzmirli'nin ayrıntılı olarak ele aldığı konulardan birisi de vücut ve zât problemidir. Tabiat, mahiyet, hüviyet, keyfiyet kavramlarını inceleyerek vücut ve zât konusunu açıklığa kavuşturmak isteyen yazar, müslüman bilgilerin eserlerinden ve Leibniz, Bergson, St. Thomas d'Aquin ve benzeri batılı düşünürlerin görüşlerinden kendisinin görüşü destekleyici deliller getirir.

Sonuçta İzmirli, her akıl sahibinin kendi varlığına ve çevre-

sindekilere, evrendeki düzene, yaratılmışlardaki yapıya, göklerdeki ve yerdeki düzene bakarak Allah'ın varlığı inancına ulaşabileceğini söyler. Aklın ispat ettiği bu üstün ve mutlak gücü olgun özellikleri ile tanıtır kalbin derinliklerine sokacak olan delilin ise vahiy ve vahye dayanan veriler olduğunu belirtir. İnsanın ancak akıl ve vahiy, ilim ve iman bütünlüğü ile gerçeğe ulaşabileceğini ifade eder.

c) Allah'ın Sıfatları

Allah'ın sıfatları konusu İsmail Hakkı İzmirli'nin eserlerinde müstakil olarak ve ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Allah'ın varlığı ve birliğinin ispatlanmasına bağlı olarak ele alınan ilahi sıfatlar problemi, çeşitli müslüman inanç okullarının ve felsefi mekteplerin anlayış ve değerlendirmeleri çerçevesinde ortaya konulmuştur. Yazar, bir yandan bu okullardan eş'arilik, maturidilik ve selefiye gibi okulların görüşleri ile ilahî sıfatlar meselesini açıklamaya çalışırken, diğer yandan cehmiye, mücessime, mu'tezile ve benzeri inanç okullarının bu husustaki görüşlerini reddeder. Ayrıca, müslüman bilginlerin Allah'ın sıfatları ile ilgili açıklamaları ile batılı düşünürlerin konuyla alakalı fikirleri arasında karşılaştırmalar yapar.

İzmirli, Allah'ın sıfatları konusunu incelemeye iman tanımı ile başlar; çünkü iman ile bu konu arasında kesin bir bağ vardır. Tafsili imanla Allah'a inanan bir insan, "Allah'ın varlığına ve birliğine, mutlak ve olgun sıfatlara sahip olduğuna, her türlü eksiklikten uzak bulunduğu ve O'nun yaratılmışların özelliklerinden olmayan özelliklerle donatılmış olduğuna iman eder". Bu inanç onu doğal olarak Allah'ın sıfatlarını Kur'an'da açıklandığı şekliyle bilip kabul etmeye götürecektir.

Yukarıdaki iman tanımına göre ilahî sıfatlar üç bölüme ayrılır.

1) Allah'ta olmaları kesinlikle doğru olmayan sıfatlar ki bunların karşıtları ancak Allah'ta bulunur. Ölümlü olmak, sonlu olmak, doğmak ve doğrulmak gibi sıfatlar bunlara örnek gösterilebilir. Oysa Allah, ezeli ve ebedîdir, sonsuzdur, ölümsüzdür, doğmamıştır. Allah'ın kendileriyle nitelenmesi imkansız olan bu türdeki sıfatlara "tenzihî sıfatlar" denilir.

2) Allah'a atfedilmeleri kaçınılmaz olan sıfatlar ki, bunlara subûti sıfatlar" adı verilir. Hayat, ilim, kudret irade ve benzeri

sıfatlar bunlardandır.

3) Allah'a atfedilmeleri caiz olan sıfatlar; bu vasıfların O'nda bulunması da bulunmaması da caizdir. Bu sıfatlara "Allah'a atfedilmeleri câiz olan sıfatlar" denilmektedir.

Yüce Allah'ı, Kur'an ve sünnet'te zikredildiği üzere, kemal ve celal sıfatları ile tavsif etmek. zâtına ve şânına layık olmayan sıfatlardan da uzak saymak O'na imanın gereklerindedir. Allah vardır, birdir, her türlü eksiklikten ve noksanlıktan. dengi, eşi ve benzeri olmaktan kesinlikle uzaktır.O. ezeli ve ebedidir. Mutlak âdildir ve din gününün sahibidir. Rahman ve Rahimdir... demek İslam inancının gerçekleşmesi ve kabul edilmesi için şarttır.

Vücut, kidem, baka, muhalefetün lil-havadis (sonradan olanlara benzememek), kıyam binefsihi (kendinden varolmak) ve vahdaniyet sıfatları bu sıfatların ifadesidir. Yüce Allah haberi sıfatlarla, yani el, yüz, istiva ve benzeri vasıflarla da muttassıftır, fakat biz bunların mahiyetini bilemeyiz. Onların nasıllık ve niceliklerini ancak Allah bilir. Allah zatında, sıfatlarında ve fiillerinde bir tektir. Hiçbir şey hiçbir konuda ve hiçbir yönden O'nun ortağı, eşi, dengi ve benzeri olamaz. O mutlak birdir. O. herşeyin Yaratıcısı, Yapıcısı ve Yöneticisi'dir. İbadete layık olan yegane varlık da O'dur.

Allah'ın sıfatlarına iman insanı gerçek akideye götürür. Şirkin her türüne karşı olmasını sağlar. İnançta taklitçi değil, araştırmacı ve ispatlayıcı yapar. Allah'ın zâtî, sıfatî ve filî sıfatlarla donanmış olduğu inancına sevkeder, O'nu zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde yaratılmışlara benzetmez ve hiçbirşeyi ortak kılmaz.

İsmail Hakkı İzmirli, ilahî sıfatların ispatı konusunda titiz davranmak gerektiğini söyler. Allah'ın sıfatlarını Kur'an ve sahih hadislerde tanımlanıp ispatlandığı şekilde tanımlayıp ispat etmek gerektiğini belirtir. Onları tevil etmeden başka sıfatlara beñzetmeden ve başka niteliklere benzer saymadan ispatlamak lazımdır. Yani Allah'ın sıfatları teşbih , tevil, temsil, tecsim ve ta'til görüşlerine sahip olunmadan, bu alanlara girilmeden tanımlanmalı ve Allah'a atfedilmelidir. Allah'ın sıfatlarını Kur'an ve sünnetteki anlamlarının dışında yorumlayanlar (tevilciler-yorumcular) onları yaratılmışların sıfatlarına benzetenler (teşbihciler) veya onlara fizikî karakter verenler (mücessime), ilahî sıfatları yoksayanlar (ta'til ehli) veya Allah'tan nefyedenler

(mu'tezile-cehmiye),. yanılmışlar ve sapıtmışlardır. Gerçek'ten uzaklaşmışlar ve büyük yanığa düşmüşlerdir.

Bu türdeki okulları ve temsilcilerini şiddetle eleştiren İzmirli, İslam kelimelerinde ilk olarak ilahî sıfatların varlığını batı felsefesinin delilleri ile de ispatlar. Batılı filozofların metafizik ve ahlakî delillerinden bu konuda dayanaklar bulur.

d)Allah'ın Fiilleri

Allah'ın fiilleri ve beşeri eylemlerin yaratılmış olup olmadığı problemi, İslam teoloji ilminde önemli bir konudur. Bir yandan müslüman teologlar, diğer yandan filozoflar ve çeşitli alanlarda uzman olan bilginler bu problemi tartışmışlardır. Kur'an'ın insanın fiilleri ile ilgili ayetlerinin genel görünümü de bu meselenin farklı yönde değerlendirilmesinde ve tartışma konusu yapılmasında önemli rol oynamıştır. Sonuçta, müslüman toplumda insanın fiilleri konusunda çok değişik görüşler ve çözümler ortaya çıkmıştır. Müslüman âlimler eserlerinde Allah'ın fiillerine ve insanın eylemlerinin durumu meselesine özel ve uzun bölümler ayırmışlardır.

Çağdaş müslüman bilginlerin seçkinlerinden biri olan İsmail Hakkı İzmirli de, Allah'ın fiilleri ve insanın davranışları konusuna itikâdî eserlerinde müstakil ve geniş bölümler ayırmıştır. Konuyu geçmişteki tartışmalar ve değerlendirmeler, Kur'an ve sünnetteki açıklamalar doğrultusunda ele alıp açıklamaya çalışmıştır.

İlahî fiillerin açıklaması ve insanın eylemleri konusunda İzmirli'nin tutumu nedir? Bu meseleye hangi yeniliği getirmiştir?

İzmirli bu problemi, fiilin türleri ve fâilin-işi yapanın-karakteri yönünden ele alır. Çeşitli görünümleri ve yapılarının genel karakterlerine göre konuyu ortaya koyup değerlendirir. Aklî ve naklî deliller ışığında insanın fiilleri konusundaki tezleri inceler Eş'arilik ve maturidilik'in insanın fiilleri tezi ile, mu'tezile ve cebriye'nin bu konudaki görüşlerini karşılaştırır; ikincilerin savunduğu fikirleri aklî ve naklî delillerle reddeder. Gelenekçi İslâm görüşünü savunur ve açıklar. İnsan iradesi, akli ve mantığı ile, ilahî irade ve kudret kavramlarını açıklayarak düşüncesini ortaya koyar.

İzmirli'ye göre bir fiil ancak bir fâilin irade ve gücü-kudreti yolu ile meydana gelir. Ayrıca bu yapıcının birşey hakkında

bilgisi olması lazımdır. Öyleyse, irade, kudret ve bilgi bir fiilin-aksiyonun - meydana gelmesinin temel faktörleridir. Çünkü fiil-aksiyon - yaşayan ve bilen bir varlığın işidir. Varlığın temel karakterinden biri aksiyondur. Her canlının, kendi irade ve gücünden kaynaklanan bir fiili vardır. Meydana gelen fiil, bize, onu yapanın tam veya eksik bir varlık olduğunu düşünme imkânı verir. Sonuçta, tam ve olgun fâil ile, tam ve olgun olmayan fâil-yapıcı- arasındaki ayrıma ulaşmamızı sağlar. Kâmil ve tam fâil, tam hayat ve mutlak kudret temel niteliklerine sahiptir. Böyle bir varlık, ilmi, iradesi ve hikmeti yolu ile bir fiili yapar. Öyleyse, Allah'ın fiilleri ilim, irade ve hikmet sayesinde meydana gelir.

Ancak bütün failler, tam hayat, mutlak kudret vasıflarına sahip değildir; kudret, irade ve iş yapabilme gücünden yoksun olan fâiller de vardır. Sonuncular da fiil yaparlar, fakat işleri tıpkı kendileri gibi eksiktir, olgun değildir.

İzmirli'ye göre Allah'ın fiilleri şu üç grupta ele alınabilir:

- 1) yaratma veya yaratılışı idare
- 2) peygamberler gönderme
- 3) yeniden hayat verme, ölümden sonra diriltme.

Tamamen Allah'a has olan bu fiiller insanın fiillerinden farklıdır. İhtiyarî-seçimle olan fiiller ve gayri ihtiyarî-seçimsiz olan veya istek dışı gerçekleşen fiiller diye ikiye ayrılan insan fiilleri , yapıcısının genel karakterine dayanan özellikler taşır. İhtiyarî fiiller bizim irademizden kaynaklanır, duyularımızdan ve kalbimizden sadır olan fiilleri kapsar. İsteğimiz dışında gerçekleşen fiiller ise, refleksle ilgili fiilleri ihtiva eder.

İzmirli'ye göre insanın fiilleri-ahlakî kaliteleri bakımından-dört bölüme ayrılır: İyi fiiller, kötü fiiller, iyi ve kötü fiiller, ne iyi ne de kötü olan fiiller. Bu dört tür fiil ihtiyarî fiildir, yani sorumluluk sahibi insanın eseridir. Sorumluluk sahibi insanın isteği ile meydana gelen bu fiillerden iyi olanlar mükafaatı, kötü olanlar ise cezayı gerektirir. Fakat, ihtiyarî olmayan fiiller ne mükafaat ne de azab gerektirir.

İnsanın isteği üzerine meydana gelen fiiller, mübah fiil, mendub fiil, müstahap fiil ve vâcip fiil türlerini kapsar.

İlâhî fiil ile beşerî fiil arasında önemli farklar vardır. İlâhî fiil ne zorunludur, ne de değişkendir. Allah'ın kudret, irade ve hikmetinin eseridir. Yani ilahî fiiller zorunlu değil, mümkündür. Allah insanları fiillerinde zorunlu tutmaz; tersine onlara tam

hürriyet verir. İnsan bir fiili hür iradesi ve kendi kudreti yolu ile yapar. Elde ettiği kazanç ta bu yolladır. Çünkü insan irade, kudret ve hürriyet sahibidir.

Allah'ın irade ve kudreti ile insanın irade ve kudreti farklıdır. İnsanın irade ve kudreti Allah'ın irade ve kudretinden kaynaklanır, sınırlı ve eksiktir. Allah, istediği şeyi istediği gibi yapandır. Eşyayı yoktan vareden ve ondaki eşsiz düzeni sağlayan Allah'tır. O, istediğini istediği şekilde yapan ve yaptığından sorumlu olmayandır.

İnsan ise, fiili yapabilmek için fiil yapabilme yeteneğine ve gücüne sahip olmak durumundadır. Sağlıklı bir fiziki ve ruhi yapıya sahip bulunmak, yetenek ve öteki duyularla donanmış olmak bu yeteneğin kaynaklarını oluşturur. Bu güçleri ve yeteneği insana veren mutlak kuvvet ve kudret sahibi Allah'tır.

Bir iş yapmanın koşullarından olan irade de insana Allah tarafından verilmiştir. Bu irade sınırlı olup sorumluluk ve seçim özgürlüğünü ortaya çıkarır. İnsan bir işi yapan veya bir eylemi kesbeden varlıktır. Allah ise o fiilin yaratıcısıdır. Öyleyse insan, yaptığı eylemlerin yaratıcısı değildir.

İnsanın fiilleri sebep-sonuç ilkesine göre gerçekleşir. Herşeyin bir oluş nedeni, varlık sebebi vardır. Sebepsiz, illersiz meydana gelen birşey olmadığı gibi, gayesiz ve anlamsız birşey de yoktur. Mesela, ateş sıcaklık faktörüdür. Güneş ışığın kaynağıdır. Öyleyse her fiil kesinlikle canlı bir varlığın ürünüdür. Bu canlı varlık irade ve kudret sahibidir, iş yapabilme yeteneği ile donatılmıştır.

İnsanın fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Kul, onu kazandığı, iradesi ve kudreti aracılığı, bilgisi ve bilinci yolu ile gerçekleştirdiği için sorumludur. Bu durumda kulan fiilleri yaratılış yönünden Allah'a, yapılış veya gerçekleşme bakımından insana atfedilir; Allah yaratıcı (Hâlık), insan kazanıcı (kâsıb)dır. Akıl, fikir, irade, ilim ve kudret sahibi insan gücü ölçüsünde ve yeteneklerinin elverdiği nisbette fiil yapar; yaptıklarından da sorumlu olur. Yüce Allah, ona, organlarını kullanış ve yeteneklerini yönlendiriş durumuna göre istediği bir fiili yapma kuvveti ve imkânı verir. Böylece insan iyilik ve kötülükten birini yapabilir. Fakat onun yaptığı bu iyilik veya kötülüğün yaratıcısı Allah'tır.

Fiilleri itibarıyla Allah birtektir; O'nun bu fiillerinde bir ortağı ve eşi yoktur. Yaratma, yapma ve yoketme gibi fiillerinde O hiçbir şeye veya bir araca muhtaç değildir. Allah birşeye

muhtaç olmaktan ve fiillerinde bir ortağı bulunmaktan uzaktır. O birşeyin olmasını dilerse ona ol der, oluverir. Ancak, herşey varoluş ve yokuluşunda Allah'a muhtaçtır. O'nunla hayat bulur ve yine O'nunla sona erer. Hayat veren de yok eden de O'dur. Herhangi bir araç veya aracı yoluyla iş yapmak yaratılmışlara özgü bir niteliktir. Allah ise, yaratılmışlar türünden değildir. O, dilediğini dilediği gibi yapar. O, herşeye gücü yetendir.

e) Kader ve Kaza

İsmail Hakkı İzmirli'ye göre kadere iman tevhid inancının ayrılmaz bir parçasıdır. Evrende meydana gelen şeylerin belirli bir kanuna dayandığını kabul eden bir kimse, hayatında karşılaştığı zorluklara ve üzüntülü olaylara tahammül eder. Kadere iman insana çaresizlik ve ümitsizlik duygusu vermez. İnsan böyle bir inanç sayesinde korkak da olmaz. Tersine, güçlü ve kuvvetli birisi olur.

Kader, Yüce Allah'ın ezelde yaratılmışların sıfatlarını bilmesidir. Bu bilgi O'nun ilim ve irade sıfatlarından kaynaklanır. Kader, Yüce Allah'ın herşeyi, ezelde güzel ve çirkin, zararlı ve yararlı durumlarıyla birlikte kendisinde ne buluncak ise, zaman ve mekanla ilgili olarak hangi görünüm alacaksa, ceza ve mükafaattan kendisine her ne gerekecek ise öylece belirlemesidir. Kader, Yüce Allah'ın eşyayı iradesine uygun olarak takdir etmesidir. İyi ve kötü, zararlı ve yararlı, güzel ve çirkin insanla ilgili tüm fiiller bu kadere dayanır. Sorumluluk, ceza ve mükafaat gibi kavramlar da kaderle doğrudan ilgilidir.

Eş'ariliğe göre kader. Yüce Allah'ın eşyayı dilediği gibi varetmesidir. Veya ezeli iradesiyle eşyayı belirli zamanlarda icad etmesidir.

Kadere imanın iki derecesi vardır: Birincisi Yüce Allah'ın ezeli ilmi ile yaratılmışların iyi ve kötü, yararlı ve zararlı amellerini, rızıklarını ve ecellerini bilmesine inanmaktır. İlk yaratılmış şey kalemdir ve Allah onunla halkın mukadderatını Levh-i Mahfuz'a yazmıştır. Levh-i mahfuz Allah'ın bir planı hükmündedir, kesinlikle hatadan uzaktır. Yüce Allah'ın birşeyi takdir etmesi ilmiyledir. O'nun ilmi ise bilgisinin eseridir. Yüce Allah birşeyi nasıl olacağına öylece bilmiş, ona bildiği gibi hükmetmiş-

tir. Allah'ın ilmi müessir değildir. Takdir, her yaratılmışı, güzel ve çirkinine, zarar ve yarara yönelik kendisinde ne bulunacak ise ve zaman ve mekandaki durum nasıl olacak ise, ceza ve mükafaattan kendisine ne gerekecekse öylece takdir ve tayin etmektedir.

İkincisi Yüce Allah'ın mevcut olan ve olmayan olsun herşeye kadir oluşuna inanmaktır. Her türlü hareket ve hareketsizlik kesinlikle O'nun dilemesiyle gerçekleşir. İnsanın tüm fiillerinin yaratıcısı ve dileyicisi de O'dur. Ancak insanın irade ve ihtiyarı birtarafa atılmış değildir. İnsan mutluluk ve mutsuzluk yollarından birine kendi iradesi ve ihtiyarı ile yönelir. Herşey Allah'tan demek, kader, yaratma ve tayin etme yönünden Allah'a mahsustur demektir. Herşey bizden demek ise, kazanma ve ihtiyar bakımından bizdendir demektir. İnsanın gerek kast ve ihtiyara dayanan fiilleri, gerek kast ve ihtiyara bağlı olmayan fiilleri olsun her türlü fiili Allah tarafından yaratılmıştır. Hepsini ilahî kader ve kaza ile varolur. Çünkü birşeyi kudret ve ihtiyar ile yaratmak o şeyi tüm yönleriyle bilmeyi gerektirir.

İsmail Hakkı İzmirli, kadere imanın zorunlu (vâcip) olduğunu söyler. Ancak yapılan işleri onunla delillendirmek doğru değildir. Mesela, bir insanın bir suç işlemesi ve sonra da onu kadere dayandırıp kendisini suçsuz sayması, "kaderim böyle imiş, ben yapayım" demesi doğru değildir. Çünkü bizler hakkımızda takdir edilenleri bilmiyoruz.

Aynı şekilde tevekkül, sebepleri terketmek, tembelliği veya ataleti seçmek demek değildir. Tersine "azmettiğin zaman Allah'a dayan" ilkesi ile ifade olunan bir durumdur. Deveni bağla, tarlanı sür, tohumu at da öyle tevekkül edici ol, çalışmanın ürün alıcı olduğunu bil, ona göre sebeplere sarıl. Çalışmanın sonuçlarını da Yüce Allah'ın lütfunun eseri bil.

Kader hakkında bu gibi açıklamalarda bulunan İzmirli, kaza kavramı hakkında da şunları söyler: Kaza, yokluk kabul etmeyen, hükümlerle gerçekleşen fiildir. Kaza, icad demektir. Fiil sıfatının, tekvin sıfatının eseridir. Matüridilerin büyük çoğunluğu "kader ve kaza", Eş'arilerin büyük çoğunluğu ise "kaza ve kader" şeklinde ifade eder. Bazı müslüman bilginler ise, kaderi icmalî hüküm, kazayı da tafsilî hüküm sayarlar. Buna göre kader, hikmetteki defterden öz olan, kaza ise bu defterden, veya Levh-i Mahfuz'un hükümlerinden ayrıntılı olandır. Kader, hükmüne uyun olarak takdir etmek, sayısını ve şeklini belirle-

mek, kaza ise, hükmüne uygun olarak işlemektir. Hüküm genel hükümdür, ilk tedbirdir. Kader, genel hükümlerin genel olarak ortaya konulması, kaza ise, genel sebeplerin veya hükümlerin takdir edilmiş sebeplerine uygun olarak takdir edilenlere yöneltilmesidir.

Kaza, ilme dayanır. Bütün varlıkların akıl aleminde topluca bulunmasıdır. Bilginin olgunlaşması Allah'ı bilmektedir, iradenin olgunlaşması ise Allah'ı sevmek ve O'na ibadet etmektedir.

Kader ve kaza akidesi, İslam inanç esaslarındandır.

5) Fıkha Dair Görüşleri

Fıkha Dair görüşleri İsmail Hakkı İzmirli'nin fikhî görüşlerini çeşitli kitaplarında serpilmiş bir durumda buluyoruz. Çünkü o, fıkıh usûlü, ilm-i hilaf, ifta ve kaza konularında müstakil kitaplar yazmış olmasına rağmen, fıkıhla ilgili ayrı bir kitap yazmamıştır. Bu durumda İzmirli'nin İslam hukuku alanındaki görüşlerini, vermiş olduğu çeşitli fetvalar, yapmış olduğu içti-hatlar ile "Usûl-i Fıkıh", "Ifta ve Kazâ", "İlm-i Hilaf" ve benzeri eserlerinde buluyoruz.

İzmirli, fıkıh ilmini metodları ve mezhepleri itibarıyla ikiye ayırır. Ehl-i Sünnet fıkıhı, ehl-i bid'at fıkıhı. Ehl-i sünnet fıkıhı, sünnet ve cemaat ehlinin kabul ettiği fıkıhtır. Bu fıkıh da ikiye ayrılır: Irak fıkıhı, hicaz fıkıhı. Irak fıkıhı, Iraklı bilginlerin metodu üzere yazılan fıkıhtır ki, buna re'y ve kıyas taraftarlarının fıkıhı da denilir. Irak âlimlerine göre hadislerin ve rivayetlerin senetlerinin sahih olup olmadığını tespit etmek hüküm vermede ilk şarttır. Bu özellikle olmayan hadisler ve haberler fikhî hükümlerin kaynağı olamaz. Bu noktada Iraklı bilginler re'y ve kıyasa müracaat ederler. Fakat, hiçbir zaman re'y ve kıyası sahih hadise tercih etmezler. Nitekim Hicazlı âlimler de sahih olduğu bilinmeyen hadislerle amel etmezler. Irak fıkıhının temsilcisi ve kurucusu İmam Azam Ebû Hanife ve arkadaşlarıdır.

Hicaz fıkıhı ise, Hicazlı fakihlerin benimsediği fıkıhtır. Buna "hadis ve Eser Fıkıhı" da denilir. Hicazlı bilginler rivayet edilen hadislerin senetlerinin sahih olması konusuna fazla önem vermedikleri için daha çok rivayet edilen hadislerle amel ederler, re'y ve kıyas'a başvuramazlardı. Bu fıkıhın kurucusu ve temsilcisi Mâlik b.Enes'tir. Hanefî fıkıhı da Hicaz fıkıhındandır. Şafîî fıkıhı ise, Irak fıkıhı ile hicaz fıkıhının birleşmesinden

meydana gelmiştir. Zâhiri fıkıhı da Hicaz fıkıhındandır.

Ehl-i sünnet'in muhalifi olan zümrenin fıkıhına "bid'at ehli fıkıhı" denilmiştir. Şîî fıkıhı, Hâricî fıkıhı, mu'tezile fıkıhı, mürcie fıkıhı, cebriye fıkıhı, müşebbihe fıkıhı olmak üzere temelde altıya ayrılır. Şii fıkıhı, zeydî fıkıhı, imamiye fıkıhı ve aşırı şii fırkalar fıkıhı olmak üzere üç kısma ayrılırken, haricî fıkıhının günümüze kadar gelen bir tek fıkıhı vardır ki o da, ibâdiye fıkıhıdır. Bu fıkî mezheplerin dinî meselelerin çözümleri ile ilgili fikirlerini ihtiva eden tedvin edilmiş fıkıh kitapları vardır.

Fıkıh ilminin tedvin edilmesi sonucu, tevatür yoluyla gelen hükümler korunmuş, şer'î delileriyle birlikte yazılıp açıklanmıştır. Ali b. Ebî Tâlip (40/660), Abdullah b.Ömer ve Abdullah b.Amr b.el-As (65/68) gibi sahabeler Hz. Peygamber zamanında- verilen izin üzerine - şeriat ilmini yazmışlardı. Hz. Peygamberin hadislerini ve açıklamalarını zabt etmişlerdi. Böylece İslam fıkıhının iki temel kaynağı olan Kur'an ve hadis Hz. Peygamber devrinde yazılmış oldu. Zaten fıkıh, hadisler içinde toplanmış bulunuyordu.

Fıkıh ilmini müstakil olarak yazan ilk alim İmam Azam Ebû Hanife (150/767)'dir. O, ilk defa "Kitabu's-salat"ı yazmış idi. Daha sonra İmam Mâlik, bu kitabın tertibi üzere ünlü eseri "Muvatta"ı meydana getirdi. İslam fıkıhı ile ilgili kapsamlı ve özel eser yazan müslüman alimlerin ilki de Ebû Hanife'nin talebelerinden ve arkadaşlarından Muhammed b.Hasan eş-Şeybanî (187/802)'dir.

İzmirli'nin bildirdiğine göre, fıkıh ilmi başlıca iki bölüme ayrılır: Birincisi fıkıh usûlüdür, fıkıhla ilgili ilkeleri kapsayan ilimdir, ikincisi furu' fıkıhıdır, ibadetler, dualar, sosyal, ekonomik, ticari, mali, ferdi, ailevi ve öteki meselelerle ilgili hükümleri ihtiva eden fıkıhdır. Şer'i hükümleri belli delillerinden ortaya çıkarmak yolu ve metodu sayılan fıkıh usulünü ortaya koyan da yine İmam Azam Ebû Hanife'nin öğrencilerinden ve arkadaşlarından İmam Ebu Yusuf Yakub el-Ensarî (182/798)'dir. Bu konuda yazılan eserlerden bize ulaşan ilk eser de imam Muhammed b.idris eş-Şafii' (204/819)'nin "er-Risâle"sidir.

Furu 'fıkıh, mükellef müslümanın yaşantısından sözedene bir ilimdir. Teşri hükümü ilmi, şartlar ve siciller ilmi, kaza ilmi ve benzerleri bu ilmin başlıca kollarıdır. Teşri hüküm ilmi. fikhî hükümlerin hikmetinden ve yararlarından sözedene. Mükellef insanın amelleriyle ilgili hükümlerin durumlarını ele alır.

İsmail Hakkı İzmirli fıkhî hükümlerin kaynaklarının temelde Kitap ve Sünnet olduğunu söyler. Kıyas ve icma delilleri ise daha sonra ortaya çıkmış olup kaynakları yine Kitap ve sünnettir. Bunlardan Kitap devamlı olarak alınan ve kendisine uyulan kaynaktır. Ancak bazı özürler sebebiyle mütehit bilgin tarafından alınmayabilir. Mesela, mütehid, Yüce Allah'ın falan ayet-i kerime ile, Hz. Peygamber'in falan hadis-i şerif ile bir hükmü kasteddiğine veya dilediğine inanmaz; böyle bir hükmün mensuh olduğuna inanır. Veya böyle bir hadisin Hz. Peygamber'den sadır olduğuna inanmaz. İşte bu üç özürden dolayı Kitap ve Sünnet'i almayabilir. Yoksa hiçbir şekilde bilinçli ve bilgili olarak Hz. Peygamber'e muhalefet edemez. Çünkü Kitap ve Sünnet'i, Kitap ve Sünnet olması bakımından reddetmek küfürdür. Kitap, doğrudan doğruya Yüce Allah'tan gelen emirleri ve öğütleri kapsar, Sünnet ise, Rasulallah'tan risâlet çerçevesinde ifade edilen ve Yüce Allah'a isnad olunmayan emirler ve öğütlerdir. Kitap, doğrudan doğruya Hz. Peygamber'e vahyolunan, tevâtür yoluyla müslümanlara ulaşan, vahyolunduğu andan itibaren yazılan, yine vahyolunduğu andan itibaren sözlü ve yazılı olarak korunmuş bulunan Allah kelamıdır. Her türlü değiştirme ve bozulmadan korunmuştur.

Sünnet, Kitab'ın doğruladığını doğrular. Kitab'ı açıklar, kapalı olan yönlerini aydınlığa kavuşturur. Öz ve kısa olanını geniş ve açık kılar, genel olanını özelleştirir, mutlak olanını da tasdik ve takyid eder. Sünnet Kitab'a, Kitap da Sünnet'e muhtaçtır. Sünnet Kitab'ın açıklayıcısı ve bazı hükümlerin koruyucusu olduğundan Kitap ona daha fazla muhtaçtır. Kıyas ve icma ise, hem Kitab'a hem de Sünnet'e muhtaçtır. Kesinlikle bu iki kaynağa dayanır.

Şer'î hükümlerin asıl kaynakları olan Kitap ve Sünnet mütenâhî (sonlu-sınırlı), olaylar ve vak'alar ise tersine sonsuz ve sınırsız olmakla, sınırlı-sonlu olan sınırsız-sonsuz olanı kapsayamaz. Zaman geçtikçe olaylar ve işlemler çoğalmakta, bireysel hükümlere ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte bu sebeple, içtihad etme şartlarını taşıyan kimsenin içtihadına ve kıyasa gerek duyuldu. Görüş sahiplerinin görüşlerine uyulması zorunlu oldu. Zaten İslam dini akılcı bir dindir ve akla büyük önem verir.

İslam fıkhının Kitap ve sünnet'e dayalı öteki kaynakları kıyas ve icma bu anlayış üzere ele alan İzmirli İsmail Hakkı'ya göre içtihad, Şer'î hükmü kaynağından ortaya çıkarmak konu-

sunda Müslüman müçtehidin tüm gücünü kullanması olayıdır. Müçtehid ise, şer'i hükümleri kaynaklarından çıkarmağa güç yetirebilecek kadar yetenek ve bilgi sahibi olan akıl-bâliğ Müslümandır. Hz. Peygamber zamanında bile, sahabiler Kitap ve sünnette olmayan, yani hakkında nass bulunmayan konular hakkında kıyas veya içtihad ile amel etmişlerdir.

Şer'i bir hükmü delilinden çıkarmak konusunda tüm gücünü kullanmak anlamına gelen içtihadın birtakım şartları vardır: Fıkhın hükümlerinin bilinmesiyle ilgili Kur'an âyetlerinin ve hadislerin lügat ve şer'i anlamlarını bilmek, Kur'an ve Sünnet arasında ortak olan hâs ve âm (özel ve genel), açık ve kapalı anlaşılır ve anlaşılmaz, gerçek ve mecaz, işaret ve ibare gibi nazmın aksamını, nasların senetlerini, icmaı ve kıyas türlerini bilmek bunların başlıcalarıdır. Ayrıca alimin, bütün bu şartları taşımasının yanısıra, âdil olması lazımdır. Çünkü dinî konularda, fâsıkın sözü geçerli değildir.

İzmirli'ye göre müçtehidin başlıca görevi, şer'i hükümdeki toplumsal yararı tespit etmek ve ona göre görüş belirtmektir. Yani şer'i hükmün vazediliş illetini bulmak ve bunu esas almaktır. Daha sonra bu illeti başka örneklerde uygular. Buna şöyle bir örnek verelim: Yüce Allah, buğdayda ribah haram kılıyor. Müçtehid, bu hükmün illetini bulup ortaya çıkarıyor. İlet olmak üzere mikil olmayı buluyor. Sonra darıda mekil olduğundan buğdayda riba haram olduğu gibi darıda da riba haram oluyor. Böylece kıyasla şer'i bir hüküm konulmuş olur.

Yapılan içtihadlarda, kıyaslarda ve belirtilen re'ylerde bilginler arasında ittifak meydana gelince icma delili teşekkül eder. Bütün içtihadlarda ittifak meydana gelirse, buna "ümmetin icmaı" denilir. İslâm'da icma Hz. Ebû Bekr'in hilafeti döneminden itibaren gerçekleşmiştir. Kur'an âyeti ve hadis gibi şer'i bir hükmü isbat eden icma, tüm türleriyle kıyastan önce gelir ve kesin delildir.

Sonuç olarak, şer'i hükümlerin kaynakları Kur'an, Sünnet, İcma (consensus) ve Kıyas olmak üzere esas itibariyle dördtür. Bunlara dayanılarak çıkarılmış istishan, mesâlih-î mürsele, sedd-i zerâi' ve benzeri bir takım fıkhî deliller ile bazı genel kurallar vardır ki, ortaya çıkan herhangi bir meseleyi lehde veya aleyhde çözümlenmeye yöneliktirler.

İsmail Hakkı İzmirli, icma'nın kesin delil olduğunu söyler. Eğer kesin delil olmasaydı, sahabiler icma'ı katî delil olan Kitap

ve Sünnet'e takdim etmezlerdi, der. Oysa, kesin olmayan delil, kesin olan delile takdim olunamaz. Bu bakımdan, sahabiler icma'ı Kitap ve Sünnet'e takdim ederek karar verdikleri gibi, müçtehid imamlar da kesin olmayan delili kesin olan delile takdim etme konusunda ittifak etmişlerdir.

İcma'ın aslı Kitap ve sünnet'tir. Kitap ve Sünnet'e aykırı olamaz. Kesinlikle şer'î bir senede dayanır. Sebep olmaksızın bir mesele üzerinde ittifak etmek imkânsız bir olaydır. İlk icma', Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinde gerçekleşmiştir. Ancak Hz. Peygamber zamanında icma'ın olduğunu söyleyenler de vardır.

İcma' üç türlü gerçekleşir; birincisi bütün müçtehidlerin bir karar üzere birleşmesidir ki, buna sözlü-kavî-icma' denilir. İkincisi bütün müçtehidlerin fiilen bir hükümde ittifak etmeleriyle olur ki, buna da amelî icma' denir. Üçüncüsü ise, birtakım müçtehidlerin bir açıklaması üzerine ve diğer müçtehidlerin ona karşı gelmeyip, belirtilen görüş karşısında susmasıyla meydana gelen icma'dır ki, buna da sukûti-sessizlik-icma'ı denilir. Ne var ki, imam Şafîi ve benzeri bilginler bu sonuncu tür icma'ı ne icma' ne de şer'î bir delil sayarlar.

İcma, dinî konularda bir hüccettir, fakat askeri teçizat ve savaşla ilgili tedbirler konusunda, tarımla alakalı meselelerde bir hüccet olmasında müslüman bilginler görüş ayrılığı içindedirler. Bazılarına göre icma', dünya işleriyle ilgili konularda da hüccettir. Durumlar değişmedikçe ona karşı çıkmak doğru değildir, eğer durumlar değişirse bir sonraki çağda ona karşı çıkılabilir. Çünkü dünya işleri, gündelik veya kısa süreli yararlar üzerine kuruludur.

İcma, tevatür yoluyla aktarılırsa, mütevâtir haber hükmünde olur. çünkü tüm çağlarda hakkında bir ihtilaf olmadığı gibi, bir kesiklik de olmamıştır. Şöhret veya ahad yoluyla gelmişse, o zaman ahad haber veya meşhur haber hükmünde olur.

İsmail Hakkı İzmirli'ye göre, fıkıh ilmine kıyasla öteki meselelerde de yetkili kişilerin veya uzmanların görüş birliğine varmasıyla icma' gerçekleşir. Mesela dilciler, dilbilgisiyle ilgili bir meselede veya edebiyatçılar edebiyatla ilgili bir problem üzerinde, veyahut tabipler bir tıbbî meselede ittifak ederlerse icma meydana gelmiş olur.

Kur'an ve sünnet'e dayalı delillerden birisi de kıyaştır.

İzmirli'nin tanımına göre, kıyas, dilde, takdir anlamındadır. Fıkıh istilahında ise, amelî bir meselede aslın illeti gibi bir illet bulunması sebebiyle, aslın hükmünü, ondan doğan veya ona benzeyen bir konuda da uygulamaktır. Fer'i, asla kıyas olunarak hüküm çıkarma olayıdır. Akıl ve ilim sahipleri ancak kıyas yapabilirler. Kıyas Hz. Peygamber zamanında da kullanılmış bir delildir.

Kur'an ve sünnet'e uygun olarak yapılan doğru kıyas, gerçeğe ve naslara kesinlikle uygundur.

Re'y'e gelince; Doğruyu bilmeyi amaçlayarak görüş belirttikten sonra kalbin gördüğü şeye denir, yani düşünce sonrasında kalbin benimsediği şeydir. Re'y kalbin görmesidir, ki buna basiretle görmek denir. Rey ile içtihad, ilim ehli ile istişare ve müzakere etmek demektir. Re'y kıyastan geneldir ve istihsan delilini de kapsar. Bazı hukuk bilginlerine göre ise re'y ile kıyas birbirinin aynıdır. Kur'an ve sünnet naslarından çıkarılan ve nasları açıklayan, hüküm çıkarma yolunu kolaylaştıran re'y övülen ve benimsenen re'ydir. Önceki müçtehid bilginler sahih re'y ile amel ederlerdi. fetva verirlerdi. Sahih re'ye karşı söz söylemek doğru değildir.

Istishan, istishâb, mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâ'i ve benzeri deliller de Kur'an ve sünnet verilerine uygun düştüğü takdirde sahihtir ve kabul edilebilir.

İzmirli'ye göre, bu esaslar dahilinde verilen hükümlerin birbirinden farklı olması, yani Müslüman fakihlerin meselelerin çözümünde ihtilaf etmeleri veya farklı çözümler ortaya koymaları, inanç alanındaki ihtilaflar gibi sapıklığı gerektirmez, tersine birer rahmettir. Fıkhi ihtilaflar sayesinde ibadet etme şekilleri ve muamelat yolları artar ve açıklık kazanır. Bu sebeptedir ki, fıkhî İslam mezheplerinin varlığı Müslüman toplum için yararlıdır. Kaldı ki onlar arasındaki ihtilaflar zorunlu sebeplerden kaynaklanmıştır. Din bilginleri peygamberlerin varisleridir, onların arasındaki anlaşmazlıklar bağışlanabilir karakterdedir.

Nikah, evlenme, boşanma, şahitlik ve miras gibi özellikle kadınlarla ilgili konular üzerinde "Usûl-i Fıkıh" adındaki eserinde (230 sayfa) geniş olarak duran İzmirli, doğal haklar bakımından kadın ile erkek arasında tam eşitlik olduğunu, kadınların da boşanma hakkına sahip bulduklarını ve bir kadının tek başına şahit olabileceğini ifade etmektedir.

İçki, kumar, zina, rehine, faiz ve riba kavramlarını ayrı ayrı

ele alıp açıklayan İsmail Hakkı İzmirli gerek faizin gerekse ribanın her türünün haram olduğunu söyler. Aynı şekilde, sarhoşluk veren her içkinin de dinimizde haram kılınmış olduğunu belirtir.

Çağların değişmesiyle insanlığın ihtiyaçlarının ve sorunlarının durmadan arttığını ve değiştiğini söyleyen İzmirli, içtihad kapısının kesinlikle kapanmadığını ve her devirde yeni içtihadlara ihtiyaç olduğunu bildirir.

İ.H. İzmirli'nin ibadete dair değerlendirmelerine gelince; İslam'ın temelini iman ve inanç oluşturmaktadır. Yani İslam'ın ilk planda üzerinde durduğu inanç konusudur, işlenecek ya da işlenilmeyecek şeyler değil. Böylece İslam'ın temellerini Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, iyilik ve kötülük olsun herşeyin Allah'ın dilemesiyle- takdiriyile meydana geldiğine inanmak oluşturmaktadır. İslam'ın insanlığa sunduğu inançlar, bütün peygamberlerin çağrısında bulunan ve kesinlikle değişmeyen inanç esaslarıdır.

Belirtilen inanç ilkelerini kabul etmek bir insanı İslam dinine soktuğu gibi, namaz, oruç, hac ve zekat ibadetlerini yapan bir Müslüman da imanını olgunlaştırmış olur. İslam'a göre, sorumluluk (mükellef) çağında olan tüm müslümanlar bu ibadetleri yerine getirmek durumundadırlar. Erginlik çağına ulaşmış genç kızlar ve erkekler ile, sağlıklı olan her olgun müslüman İslam'ın farz kıldığı ibadetleri yapmak, emirlerini ve yasaklarını da yerine getirmekle yükümlüdürler. İslam'ın ortaya koyduğu emirler ve nehiylerden çıkarılan değer yargısına "dinî hüküm" denilmektedir. Dinî hükümlere "teklifî hükümler"de denir.

Sorumluluk çağında olan bir Müslümanın yaptıklarıyla ilgili hükümler sekizdir: Farz veya vâcib, sünnet veya müstehap, haram, mekruh, mübah, müfsid.

İzmirli'ye göre, ibadetler dinde uyulması gereken iyilikler için emrolunan işlerdir. İbadet, ahiretle ilgili bir iştir. İbadet Yüce Allah'ı ululamaktır. Allah'a yalvarıp yakarmak ibadetin son derecesidir. İbadetin ruhu ihlastır, ibadeti Allah için yapmaktır.

İ.H.İzmirli'ye göre, Allah'a yapılan ibadetlerin üç derecesi vardır. Bir kısım müslümanlar ibadete layık yegâne varlık olduğu için Allah'a ibadet ederler, yani Allah'a Allah olduğu için ibadet ederler; bu, ibadetin en yüksek derecesidir. Bir kısım Müslümanlar ibadet yapınız emrine uyarak Allah'a ibadet ederler, Allah ibadet etmeyi emrettiği için ibadet yaparlar. Bir kısım

Müslümanlar ise, sadece ibadet yapıp sevap kazanmak, azap-tan kurtulmak için ibadet ederler.

Gerçek şu ki, tüm ibadetler insanı Allah'a yaklaştırır, yakınlıştırır. İman ve itikat ise müslümanı manevî olgunluğa erdıştırir, ruh ve kalp temizliğine ulaştırır... İbadet insana insanlığını, kulluğunu, sorumluluğunu, kimliğini ve yaratıcısının kim olduğunu öğretir. İbadetlerin insana sağladığı pekçok yarar vardır. Bu sebeptendir ki, ibadetleri mutaka yerine getirmelidir. Aynı zamanda birlik ve beraberlik kaynağımız olan ibadetleri küçümsemek gerekir. İbadetlerini kanun ve kurallarına uygun olarak eda eden bir müslüman başkalarının tatmadığı zevkleri tadar, çok yüce makamlara ulaşır. Fert ve toplum hayatında büyük yararları olan ibadet onu eşsiz duygulara erdıştırir. İmanın güçlü bir şekilde yaşaması da imanin yakîn derecesine ulaşması da ihlas ve takva rükünlerine bağılı olarak samimi niyetle ibadet etmekle mümkün olur.

6) Ahlak Anlayışı

İzmirli'ye göre ahlak bir yaşantıdır, yaşantının türüne göre görünümler alır. Ahlak ilmi, ahlakın nasıllık ve niceliğinden, konusundan ve niteliklerinden sözeder. Bu ilim, sonuçta, kişiyi gerçeğe ulaştırır. Onun içindir ki ahlak ilmi, iyiliği belirleyen ve gerçekleri konu alan bir ilimdir. Hayatın çeşitli arızaları ile insanla alakalı kaideleri belirleyip ortaya koyar. İnsan yaşayışına yön veren esasları belirler. Bu özellikleriyle ahlak ilmi hem pratik hem de teorik olma karakterine sahiptir. Önce kuralları koyar sonra yaşanış tarzını belirler; yapılan işlerin ve vazifelerin irdelenmesini yapıp değerlendiren. Akılcı bir metolla ve mantıkî bir yaklaşımla işleri ve hareketleri inceler.

İsmail Hakkı İzmirli "Mulahasas İlm-i Ahlak" adındaki basılmamış eserinde ahlak ilmini geniş olarak ele alıp açıklar. Ona göre nazarî-teorik ahlak başlıca iki kısma ayrılır: Mukaddime, mukaddimedede maksatlar. Mukaddime, vicdan(zamîr) inceler, vazifelerin kaynaklarını araştırır. İkincisi ahlaki vicdan ise, bu vazifelerin gayelerinden, sonuçlarından sözeder.

Ahlaki vicdan, iyilik ve kötülüğe karar vermek melekesidir. Ahlaki vicdan ile nefisî vicdan arasında, bu yüzden, birtakım farklar vardır. Nefisî vicdan (şuur) bizde gerçekleşen şeyi, fiilleri, hisleri kapsar, gizli bir histir. Ahlakî vicdan ise, hem kendi fiil-

lerimizi hem de başkalarının davranışlarını kapsar; bir hakem durumundadır.

Daha sonra nefsi vicdan ile ahlakî vicdanın konularını ele alıp, aralarındaki farkları gösteren İzmirli, adı geçen eserde, iktisadî, ticarî, siyasî ve içtimâî ahlaktan geniş şekilde söz eder, bu alanlardaki ahlakî yapının nasıl olması gerektiğini açıklar. Doğu ve Batı'daki ahlak okullarından, akımlarından, doğulu ve batılı bazı ahlak adamlarından ve görüşlerinden de bahseder. ahlakî vicdanın kaynaklarını ve gerçeğe ulaşmadaki yollarını bilimsel bir yaklaşımla ortaya koyar. Vazife kavramına, çeşitlerine, türevlerine ve niteliklerine de geniş yer veren İzmirli, batılı ve doğulu ahlakçıların tanımlarını, vazifeleri taksim anlayışlarını, saadet nazariyelerini ve bunlarla ilgili hususları değerlendirişlerini ayrı ayrı ele alıp açıklar. O, bu yazma halindeki eserinde, salt ahlak ilmi yapar. İslam ahlakından pek söz etmez. Fakat başka kitaplarında, mesela "el-Cevâbu's-Sedîd...", İslam mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese" isimli eserlerinde İslam ahlakı hakkında çok değerli bilgiler verir. Ahlakın, fıtrat veya huy güzelliği, davranış veya yaşantı olgunluğu olduğunu söyler.

İsmail Hakkı İzmirli'ye göre, İslâm ahlakı, Yüce Allah'ın emrine uymak, yaratılmışlara şefkat etmek esasına dayanır. Nefsin terbiyesi ve olgunlaştırılması alanında İslam çeşitli yollar izler: Allah'a yönelik görevler, Peygamber'e ait vazifeler, ana-babaya karşı yükümlülükler, yakınlarla karşı görevler tüm insanlara karşı görevler, sözde ve davranışta dürüstlük onlardandır

İslam sosyal yapısının temeli karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmadır, sosyal görevlerin temelinde ise adalet vardır. Çünkü İslam dini, iyilik ve fazilet dinidir.

Yüce Allah'a edep veya Allah'a karşı vazifeler şu esaslara dayanmaktadır: Allah'a karşı edepli olmak, O'na yakınlaşmak için gerektiği şekilde ibadet etmek, emirlerine ve yasaklarına uymak, sözlerinde ve hareketlerinde ölçülü ve edepli bir insan olmak.

Hz. Peygamber'e karşı edep, ilk görevlerden, en değerli meziyetlerden biridir. Hz. Peygamber'e itaat ve sevgi, Yüce Allah'a itaat ve sevgiyi gerektirir. Hz. Peygamber'in yaşantısını, sözlerini ve tavsiyelerini tüm sözlerden, Allah Kelamı dışındaki

herşeyden üstün tutmak da Peygamber'e karşı görevlerimizdendir. Onun huzurunda konuşurken sesi yükseltmemek, O'nun evine ancak izin alınarak girmek, hanımlarına saygılı olmak, ehil beyte ve sahabilerine hürmetli olmak ve davetine uymak peygamberimize yönelik görevlerimizin başlıcalarıdır.

Kendimize karşı görevlerimize gelince; organları ve kalbi kötülüklerden yasaklamak, güzel ahlak ile ahlaklanmaktır. Konuşunca doğruyu ve gerçeği söylemek, kendisine emniyet olununca emanete riayet etmek, bir kötülükle karşılaşınca derhal ondan uzak kalmak, bir kötülük işlendiğini görünce onu ortadan kaldırmaya çalışmaktır. Bakılması yasak olan şeye bakmamak, yapılması yasak olan şeyi yapmamak, organların kötülüklerinden uzak durmak, batıda ısrar etmemek, sevdiklerini Allah için sevmek sevmediklerini de Allah için sevmemektir. Nefsi ilim ile, güzel amel ve ahlak ile süsleyip güzelleştirmektir. Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur: "Kim Hikmet'e uyarsa ona çok büyük iyilik verilir" (Bakara, 269); "Kim Rabbine kavuşmak istiyorsa güzel iş işlesin, iyilik yapsın" (Kelf, 110); "Ö günde ne mal ve evlat yarar verir, o günde ancak selim bir kalp fayda sağlar." (Şuarâ, 88)

Ana-babaya karşı görevimiz, onlara iyilikte bulunmak ve saygılı olmak şeklinde özetlenebilir. Onların meşru isteklerini yerine getirmek, bakımlarını eksiksiz yapmak, onlarla konuşurken ölçülü ve saygılı olmak, yaşlılıklarında yanlarında bulunmak ve ihtiyaçlarını karşılamak, ölümlerinde arkalarından dua etmek ana-babanın haklarındandır.

Yakınlara yönelik görevler, onlara iyilikle davranmak, ziyaretlerine gitmek, ihtiyaçları olduğunda yardımcı olmak, aç olanlarını doyurmak, hediyeleşmek, sevgi ve hoşgörü ile yaklaşmak esasları etrafında toplanmaktadır.

Aynı tutum ve davranışları tüm insanlara karşı da göstermeliyiz. Herkese iyi söz söylemek, güler yüzle bakmak, kötü söz söylememek sözlü görevleri; insan haklarına riayet etmek, işkenceyi ve üzüntüyü gerektiren bir davranışta bulunmamak, bağışlayıcı ve hoşgörülü olmak da fiili görevleri oluşturmaktadır.

İslâm dini iyilik etme hukukuna uymayı, herkese sevgiyi emreder. Müslüman olmayanların haklarına da saygı göstermeyi, onlara hoş sözler söylemeyi öğütler. Sosyal muamelelerine müsaade eder. Toplantılarında bulunmayı, hastalarını

ziyareti olumlu bir hareket sayar. Savaş alanında bile zulmü, öfke ile davranmayı yasaklar.

İslam dini bir sevgi dinidir, düşmanlığı, saldırganlığı ve işkenceyi meneder. Karşılıklı anlayış ve saygıyı, hoşgörü ve barışı tavsiye eder. Birlik ve bütünlük içinde, cemaat ruhu ile yaşamayı öğütler, ayrılıkçı eylemleri tasvip etmez.

İslam'ın sosyal yapısının temelini yardımlaşma oluşturur. dayanışma ve yardımlaşma bir sosyal zorunluluktur. Dünya ve ahiret mutluluğunun kaynaklarından birisi. toplumu oluşturan bireylerin kardeşlik, vatandaşlık ve akrabalık bağları ile birbirlerine bağlı olmaları ve bu kavramların verdiği inançla birbirini desteklemeleridir. Sosyal yardımlaşma ve dayanışma dini olan İslamiyet, düşmanlığı, bölücülüğü ve egoistliği reddeder. "İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız" buyuran İslam Peygamberi Hz. Muhammed, karşılıklı sevgi, saygı, hoşgörü ve yardımlaşma temellerine dayanan bir toplum meydana getirmiştir. İyilikseverliği, yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olmayı insanların yaşantılarının bir parçası yapmıştır. Çünkü o, "Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, dağılmayın, bölünmeyin, eğer bölünürseniz birlik gücünüz yokolur" (Ali İmran 103) buyuran Kur'an-ı Kerim'in tebliğcisidir. Herkese adaleti ve ihsanı öğretmiştir. Hak ve hayır üzere birleşmeyi, yardımlaşmayı emretmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Hucurât süresinde Yüce Allah İslam ahlakının esaslarını, Müslümanların birbirine karşı yükümlülüklerini, sosyal davranış kurallarını özel olarak açıklamıştır.

İsmail Hakkı İzmirli, bu sosyal ahlak esaslarını geniş olarak ele alıp açıkladıktan sonra, İslam ahlakının gereklerinden olan bazı davranışları özel olarak sözkonusu eder. Bunlar selamlaşmak, karşılıklı ziyarette bulunmak, yolculuk etmek, toplantılarda bulunmak, karşılıklı sohbet etmek, yemek yemek, giyinmek benzeri konularla ilgili görgü kurallarıdır.

İslâm ahlakı, islâm dininin önemli bir esasıdır. İnsanın tutum ve davranışlarıyla ilgili bir ilahî hükümdür. Sosyal hayatın esası olan ahlakî düsturlar herkes hakkında geçerlidir. Hiçbir kimse için İslâm ahlakına aykırı davranışı hoş görülemez.

İzmirli, İslam dininin bir doğruluk dini olduğunu, dolayısıyla ameller ve ahlak, doğruluk ve dürüstlikle açıklanabileceğini söyler. İslâm ahlakının nefsi yetiştiren ve olgunlaştıran her hareketi benimseyip koruduğunu bildirir. O, bu konuda, şunları

ifade eder: "İman ve istikamet, İslâm dininin unvanlarıdır. İslam dinini özetleyen iki kuraldır. İstikamet, doğruluk ve dürüstlüğü ilk dayanağı ise, takvadır. Takva, ahirette zararı dokunacak her şeyden nefsi korumaktır... Ahlaka ve Allah'ın rızasına kavuşmak istenirse kişi saadete erişir. Bu tür ahlaka uhrevî, ahiretle ilgili ahlak denir. O'nun rızası gözetilmezse, bu tür ahlak da dünyevî olur, sadece iyilikler ve erdemlerden ibarettir..."

İsmail Hakkı İzmirli, İslam'da, ahlakın en önemli müeyyidesinin va'd ve va'id, mükafaat vaatleme ve azapla korkutma olduğunu söyler. İslamiyet ceza gününe inanmayı, ahiret mesuliyeti akidesini ahlakla ilgili müeyyidelerinin esası yapmıştır. İslam'da ahlakın ölçütü ve değerlendirme esası şer'î hükümdür; bu da müslümanın ahlakının imanından kaynaklandığını gösterir.

İzmirli'ye göre, İslâm dini vazife ile menfaatı birlikte gözönünde bulundurur. İslam'da insanın fiillerinin itici gücü yalnızca vazife veya menfaat da değildir; tersine bunların ikisini kendinde bulunduran ve özümlemiş olan bir etkidir. İnsan fiillerini hür iradesi ile işlediğinden, elbetteki, onlarla ilgili birtakım hükümler olacaktır. İyi işler yapanlar iyilik veya mükafaat, kötülük işleyenler de ceza veya azap görecektir. Vazifelerin yerine getirilmeleri bu bakımdan büyük önem taşımaktadır.

İsmail Hakkı İzmirli, İslam ahlakının asıl hedefinin insana Allah'ın rızasına uygun bir yaşayış şekli kazandırmak olduğunu söyler. Allah'ın rızasını kazanmanın bir insan için en yüce gaye ve mükafaat, sevinç ve mutluluk olduğunu bildirir. Bu durumda, insanın vazifesi Allah'a kul olmak ve O'nun rızasını kazanmaktır.

İslâm ahlakı insanı biyolojik ve psikolojik yapıları arasında denge kurarak yetiştirmeyi, olgunlaştırmayı, ruh güzelliğine, davranış üstünlüğüne, örnek yaşayışa kavuşturmayı amaçlar.

a) İyilik ve Kötülük

İnsanın fiilleri ile ilgili kavramlar arasında iyilik ve kötülük kavramının ayrı bir yeri vardır. Güzel ve çirkin, acı ve tatlı, hikmet ve teklif kavramları ile doğrudan bağlantılı olan iyilik ve kötülük insanın dünya ve ahiretteki durumunu etkileyen önemli kavramlardır. Ancak bu problemin çözümü sanıldığı kadar kolay değildir. Yüzyıllar boyunca tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

dirilmiştir ama, henüz kesin bir sonuca kavuşmamıştır. Müslüman düşünürler, teologlar ve sûfiler kadar Müslüman olmayan yazarlar da iyilik ve kötülük kavramı üzerinde derinlemesine durmuşlar, kaynağını ve failini araştırmışlardır. Ancak her görüş sahibinin ulaştığı sonuç farklı olmuştur. Bazıları iyilik ve kötülüğün failinin Allah olduğunu, çünkü bu özelliklerdeki fiilleri yaratanın yalnızca O olduğunu ifade ederken, bir kısım alim onları doğrudan insana dayandırır, Allah'ı tartışmanın dışında tutar. Birtakım ilim adamı ise, iyiliği Allah'a dayandırmakta bir endişe taşımazken, kötülüğü veya şerri O'na kesinlikle isnad etmez.

İnsanı fiillerinin yaratıcısı sayan ve ona tam hürriyet ve irade veren düşünce okulları veya itikâdî mezhepler iyilik ve kötülüğün, güzel ve çirkinin kaynağının doğrudan insan olduğunu kabul ederler. Bu durumda kendi isteği ve özgür seçimi yoluyla iyilik ve kötülükten birini benimseyip işleyen kimse bu fiilinden dolayı sorumludur. Ceza veya mükafaatla karşılık görür, acı veya lezzet tadar.

İsmail Hakkı İzmirli bu konuda şöyle der: Allah bize sorumluluklarımızı yerine getirme ve iyilik yapma güç ve yeteneği vermiştir. Allah bizim yararımızı bizden daha iyi bilir. O halde şer, yasaklandığı için kötü-şer-değildir, fakat kötü olduğu için kötülük yasaklanmıştır. İyiliğin Allah'tan kaynaklandığı ve kötülüğün ise O'na isnad edilemeyeceği görüşü doğru değildir. Böyle bir görüş mantıkî değildir; çünkü Allah tüm fiillerin yaratıcısıdır. Kötülük de O'nun yarattığı bu fiillerdendir. O'nun yegâne yaratıcı olması buradan gelmektedir. Yaşadığımız dünya ve ondaki herşeyi yaratan yalnızca Allah'tır. Canlı ve cansız tüm varlıklar O'nun eseridir. Dünyanın ve tüm varlıkların yaratıcısı olarak Allah, iyilik ve kötülüğü isteyebilir ve yaratabilir. O, herşeyi yapmaya güç yetirendir ve herşey O'nun kudretinin altındadır. Fakat, Allah kötülüğü yaratır ama, yapılmasını sevmez.

İzmirlî, Allah'tan gelen veya Allah'ın eseri olan herşeyin doğal olarak iyi olduğunu kabul eder. İnsan için kötü olsa bile, bu durumda, Allah'tan gelmiş olması sebebiyle kötülük iyidir. Üstelik kötülük iyiliğin öncülüdür. Küçük kötülükler büyük ve genel iyiliklerin öncüsü niteliğini taşır. Allah iyiliği ve kötülüğü yaratır, fakat-aynı zamanda bize iyilik işlemeyi öğütler, kötülük işlemeyi de yasaklar. Bu iki tür fiilden birini seçip işleme yete-

neğini bizde vareder.

Bu konuda İsmail Hakkı'nın ağırlıklı olarak tartıştığı hususlardan birisi, Yüce Allah'ın insanı kötülük yapmaya zorlamamış olmasıdır. Hiçbir insan kötülük işlemek zorunda bırakılmamıştır. İnsan irade ve kudret sahibi bir varlıktır. Seçim gücü ile iyi ve kötü olandan birini seçer, sonra da yapar.Yaptığı fiilin türüne göre de sorumlu olur. Aklı, fikri, irade ve kudretini akıllıca kullanarak iyilik ve kötülükten birini seçebilmesi için Allah hayır ve şerri (iyilik ve kötülüğü) yaratır. Bu da, insana tam sorumluluk getirir. Bu noktada İzmirli, tüm gücüyle Allah'ın mutlak kudret ve kuvvet sahibi olduğu fikrini savunur, O'na zulüm isnad eden fikri de reddeder. Mesela, iyi bir ressam, resim sanatının tüm niteliklerini kullanarak çirkin bir adam çizse, yaptığı resim örnek bir sanatı temsil eder ve ona bunu nasıl gerçekleştirebildin denilir. Bu örnekte resmi yapılan kişinin çirkin olması resmin de kötü olmasını, yani resmin malzemesi olan çirkin insan gibi çirkin olmasını gerektirmez. Allah'ın bir kötülüğü yaratması da böyle değil midir? Allah mutlak hikmet sahibidir. O'nun kudreti de herşeyi kuşatır. Kötülüğü yaratmasının birtakım sebep ve hikmeti vardır.

İsmail Hakkı İzmirli, Allah'ın bu dünyada yarattıkları içinde iyi şeyler ve kötü şeyler bulunduğunu söyler. Bizim kötü gördüğümüz şeylerde birtakım iyilikler bulunduğu gibi, bize iyilik olarak görünen çok şeyde zarar veya kötülük vardır. Öyleyse eşya, bizim bakışımıza göre, iyi veya kötüdür, güzel veya çirkindir. Biz kötülüğü istediğimiz için, Allah onu yaratır, iyilik istediğimiz zaman da durum böyledir. O halde insan iyilik ve kötülüğün kasibi, kazananı, Allah' da yaratıcısıdır.

Bu sonuca varan İsmail Hakkı İzmirli, geleneksel İslami görüşü, Eş'arî ve matüridî okullarının fiil anlayışını benimsemiş olmaktadır.

İnsanın tüm fiillerinin sebep-sonuç bağı çerçevesinde meydana geldiğini söyleyen İzmirli, bu konudaki naklî delillerin, ayet ve hadislerin aklî delilleri doğrulayıcı karakterde olduğunu söyler. İyiliğin her yerde bulunduğunu, her yaratılmışta mutlak bir iyilik olduğunu belirtir. Kötülüğün olmaması halinde iyiliğin değerinin bilinmeyeceğini de ifade eden yazar, Nuh Peygamber'in kavmi Allah'ı inkar etmeseydi, tufan olmazdı der.

İzmirli'ye göre, iyilik ve kötülüğün işlenmesinin temel faktörlerinden birisi de ilahî hikmet veya lütuftur. Herşeyi yaratan

Allah'tır ama, yardım ve lütuf yalnızca Allah'a mahsustur. O, kullarından istediğine yardım eder, istediğine de çeşitli nimetleriyle lütufta bulunur. Kulları arasında yardımına geldiği ve çeşitli lütuflarda bulunduğu kimseler olduğu gibi, O'nun yardım etmediği ve ilahî lütuftan mahrum bıraktığı çok sayıda insan da mevcuttur.

insanın tüm fiilleri arasında "sebebiyet bağı" kuran İzmirli, zorluk ile kolaylık, neşe ile üzüntü, iyilik ile kötülük arasında kesinlikle sebep-sonuç yönünden bir ilişki bulunduğunu savunur. Acılar, üzüntüler ve zorluklar olmasaydı insan yüce vasıfları nasıl elde ederdi? Sabır, zühd, ismet ve benzeri niteliklere nasıl kavuşurdu? Büyük zevklerin ve mükafaatların sebebi olduğu için akıl zorluklara ve üzüntülere tahammül etmeyi öğütler.

Buna bağlı olarak, bu dünyanın acı ve ızdırapları ahiret hayatında mutluluğa götürür. Aynı şekilde, karşılaşılan hastalıklar ve acıklı olaylar da sağlıklı olmaya, neşe ve zevk içinde yaşamaya sevkeden faktörlerdir.

Kesb faktörünün insanın sorumluluğunda en etkin rolü oynadığını söyleyen İzmirli, kesb ve iktisab kelimelerinin ayrı ayrı tanımını yapar ve manaları üzerinde geniş açıklamalar yapar. İnsanın bir fiili kazanması, o fiilden sorumlu olmaya götürür. Cüzi iradesi, akli, hürriyeti ve seçme yeteneği bulunan ve fiillerinde zorlanmamış olan insan, işlediği birşeyin sonucuna göre sorumluluk taşır. Neticede, herkes yaptığından sorumludur ve amelinin karşılığını görür.

b) Sorumluluk Problemi

insanın temel özelliklerinden birisi sorumluluk taşımasıdır. Sorumluluk insanı diğer canlı varlıklardan ayıran niteliklerdendir. Her türlü sorumluluk bir ilahî hikmete dayanır. Eğer Allah insana bir takım sorumluluk vermeseydi, ona birtakım görevler yüklemeseydi, insan ile hayvan arasında bir fark kalır mıydı?

Bu soruyla ilgili açıklamasında İzmirli, insanın çok yönlü sorumluluğu olduğunu bildirir. İnsanın kendine, ailesine, din kardeşlerine, komşularına ve yaratıcısına karşı birçok sorumluluğu olduğunu söyler. Allah'ın mükafaatına nail olabilmek için insan bu sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmeye çalışır. Kendisini olgunlaştıracak ve Yaratıcısı'na yakınlaştıracak işler yapar. Olgun inançta, olgun amelde ve ahlakda bir insan olmak onun asıl hedefi olur.

Yaratılmışlar içerisinde en olgun varlık olan insan, bu sorumluluk sayesinde kendini geliştirir ve üstün derecelere çıkarır. Bu bakımdan dinî emirler, ibadetler ve ahlakî yükümlülükler Allah'ın insana bir lütfudur. Tersine bir durum, yani insanın sorumsuz bir varlık olarak yaratılışı Allah'ın hikmetine aykırı olurdu. İnsan da yaratılış amacına aykırı bir yapıda bulunurdu.

İnsanın sorumluluklarının zamana ve şartlara göre değişebileceğini söyleyen İzmirli, teklifteki temel faktörün insanın ve toplumun yararı olduğunu ifade eder. Bütün vecibelerde bir sebep bir de gaye unsuru vardır. Varoluşları ve yokoluşları bu iki temel faktöre bağlıdır. İnsanın yararı sebep ve gayesine göre vardır veya yoktur. İyiliği öğütlemek ve kötülükten yasaklamak ilkesini, işte bu noktadan anlamak gerekir. Gerçek yanlısı insanlar bu durumun bilincindedirler ve vecibelerini severek yerine getirirler, batıl taraftarları ise sorumluluğu olmayan ve vecibelerine sırt çevirmiş olan insanlardır. Helal ve haram olan şeyden birinin seçimi de böyle bir anlayışın ürünüdür.

Allah herşeyin yaratıcısıdır. Fakat o, birşeyi yapmak veya yaratmak zorunda değildir. Buna göre Allah, insan için güzel ve yararlı olanı yaratmak zorunda değildir. Çünkü o, hiçbir sorumluluğu olmayandır. İsteddiği gibi yapan, yaptığından da sorumlu tutulmayandır.

İnsanın sorumluluğu sahip olduğu nimetlere göredir. Akıl, fikir, sağlık, bilgi ve olgunluk durumu sorumlulukta etkin olan temel faktörlerdir. Allah hiçbir kimseye gücünün üstünde teklifte bulunmaz. İnsanın sorumluluğu kaldıracabileceği ölçüdedir, imkânları ile doğru orantılıdır. Çocuk ve delinin hiçbir sorumluluğu yoktur. Hayvanlar da böyledir.

İnsanın kendi irade ve hürriyeti ile kazandığı ve kendisinden zevk alıp hoşlandığı herşey iyidir ve onu mutlu eder, bunun tersine olan ise onu mutsuz eder. Saadet ve şakavatın kaynağı olan bu şeyleri işlemek de insanın sorumlulukları arasındadır ki, sonuçlarına da razı olması lazımdır.

İnsanın yaratılmışların en olgunu ve değerlisi olmasını sağlayan faktörlerden birisi kuşkusuz sorumluluk faktörüdür.

7) İ.H. İzmirli Hakkında Söylenenler

İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra, Mercan Lisesi'ne öğretmen tayin olundu. 1897 yılında başlayan öğretmenlik hayatı, 1939 yılına kadar devam etti.

Yarım yüzyıla yakın süreyle çeşitli eğitim-öğretim kurumunda öğretmenlik yapan İzmirli, 1939 yılında emekliye ayrıldı.

8 Aralık 1944'de Kadıköy Halkevi'nde 75. yaş münâsebetiyle İzmirli için bir jübile yapıldı. Meslekdaşları, arkadaşları ve öğrencileri İzmirli'nin bilimsel kişiliğini, eserlerini ve düşünce yapısını tanıtan konuşmalar yaptılar. Faika İsam Onan, Halil Nimetullah. Hilmi Ziya Ülken ve Ömer Rıza Doğrul bu konuşmacılar arasında yer almışlardır.

Onların İ.H. İzmirli'yle ilgili değerlendirmelerini ve görüşlerini yaptıkları konuşmaların metinlerinde aşağıdaki sıralama içinde sunuyoruz. Konuşma metinlerinde eksiltme ve ekleme yapmak yoluna gitmedik; sadece bazı kelimeleri sadeleştirdik.

1) Faika İsam Onan'ın adı geçen jübilede yaptığı konuşma şöyledir (*)

75 yıllık ömrünün 50'sinde öğretmenlik yapan, öğretim değeri üstün, basılmış ve henüz basılmamış eserleriyle bilgi hayatımızda yeri belli sayın üstadımız için bu pek yerinde ve yolunda topluluğun temininde harcanan ve esirgenmeyen himmetlerin öğretmenliği aziz ve kutsal tanıyan genel eğitimimizin en güzel ve manalı bir görüntüsü sayar, bu arada eski bir talebeleri olduğumdan ötürü beni de vazifelendiren tertib heyetine şükranlarımızı sunarım.

Sayın profesörlerimiz ve genç arkadaşlarımız, Hocamızın hayat ve şahsiyetini, milletlerarası değerini, eserlerini, Türk tefekkür tarihindeki yerini belirttiler ve belirtecekler. Ben de kısaca kendilerinin felsefeye intisaplarından başlayarak Yeni İlim-i Kelam isimli eserini ilim tarihimize hediye etmek sûretiyle Kelâm tarihindeki yerlerini, İslâm felsefesine hizmetlerini belirterek bu alandaki orjinalitesini kısaca ortaya koymaya çalışacağım.

Hocamız 1312/1894 tarihinde Mülkiye mektebinin İdadi

(*) Faika İsam Onan, *Cemaleddin İzmirli'nin adı geçen eseri*, s. 33-39.

sınıflarında Arabî öğretmenliği yaparken felsefî mevzulara karış duydukları temayülleri okuyor ve hatta yazıyorlardı.

Ali Paşa'nın sadareti zamanında açılan Dâru'l-Funûn'da mantık muallimi bulunan Abdülkerim Efendi'nin mizanu'l-'tidâl" adlı eserinde bahsettiği yeni Mantık'tan nakiller yapmak suretiyle Porfirimiyüs'ün İsağoci'sine "Miyaru'l-Ulûm" adıyla yazdıkları şerh bu devrin mahsülüdür.

1325/1927'de Dâru'l-Fünun'da Edebiyat ve İlahiyat Fakültesi'nde müdür bulunuyorlar ve İlahiyat Fakültesi'nde usûl-i fıkıh okutmaktadırlar. Burada öğretim değerlerini kayıt eden talebelerinin hatıralarını kaydederek mevzuma devam etmeyi vazife bilirim.

Memleketimizde "felsefenin babası" diye anılan Emrullah Efendi, bu tarihlerde Dâru'l-Funun'da "hikmet-i nazariye" adıyla felsefe okutmaktadırlar. Emrullah Efendi'nin Maarif nezaretine geçmesiyle felsefe dersleri tamamen hocamıza veriliyor. Bu yıllarda İlahiyat Fakültesi'nde İskolastik felsefe ile Kelam okunmaktadır. Esasen Alah'ın zâtından, sıfatlarından, mebd'e ve mead meselelerinden Seyyit Şerif'in tarifine göre kanun-ı İslâm üzere bahseden Kelâm ile iskolastik felsefe birbirine o kadar karışmıştır ki, iman ve ahiret bahisleri olmasa kelâm ile Felsefe'yi birbirinden ayırtetmeye imkân kalmamıştır.

Hocamız garplı bir felsefe anlayışı, metodik bir çalışma ile yeni bir İlm-i Kelâm yazma ihtiyacını hissettiler. Bu adı taşıyan matbu eserleri böylece ortaya konmuş oldu.

Hocamızın eserlerini tanıtabak genç arkadaşımın da imkân nisbetinde tahliller yaparak değerini belirteceği Yeni İlm-i Kelam' isimli eserini ele alarak Kelam tarihindeki mevkiini tebâruz ettirmek için kısaca diyebilirim ki;

Eshab-ı Kiram ve tabiin asrında ahkam-ı itikâdiye ve mesâili imaniyenin nazar-ı şer'i'den gayri bir mantık ile ispat ve teyidi-ne lüzum bile hissedilmiş değildi. Çünkü onlar, Hakk'ın Kitabına, Resûl'ün sünneti'ne doğrudan doğruya inanıyorlar, Şer'î nazar kaâfi geliyordu.

Hicretin birinci asır sonlarına doğru iman ve akîde meselelerinde husûle gelen ihtilaf, bid'atlardan dolayı dinî akideleri edille ile ispatlamak, bilhassa dinde yeri olmayan mücadele ve münazaaları halletmek endişesiyle kelâm emrolmuştu. Kelamcılar akl-ı sarîh ve nakl-i sahihi birleştirmek sûretiyle dini meseleleri ispat ve teyide kalktılar.

Bu, biraz da devrin hazırladığı tarihi bir zaruretti. Bilhassa Halife Me'mun zamanında Aristo ve Eflatun'un kitaplarıyla beraber matematik, tıp, el-kimya, astroloji, astoronomiye ait Yunanca eserler Arapça'ya çevrildiği bir devirde İslam aleminde asırlarca müddet dinin ahkam-ı itikadiyesi her türlü tariz ve intikattan, münazaa ve ihtilaflardan masun kaldığı halde bilahare bu ahvâli te'vil, tahrif ve iptale kalkan meslekler (cehmiyye, kaderiyye, mürcie, cebriyye, mu'tezile) gibi mezhepler meydana çıkmış, bazı şüpheler uyanmış ve İslami esasları müdafaa mecburiyetleri hasıl olmuştur.

İşte biraz evvel de bahsolunduğu gibi, İlm-i Kelâm, dinî akideleri ispatlamak kasdiyle dini bir ilim şekline koymak isteyenler tarafından tedvin olunmuştur.

Her ne kadar kelim tabirini ilk kullanan Amr b. Bâb (ki, Türktür ve İslam rasyonalizmini tesis etmiştir) ise de, ashap ve tabiin akidesine aykırı olarak ilm-i kelâm'a dair ilk eser telif ve tasnif eden Ebû Huzeyl Vâsıl ile birlikte artık "akaid-i İslamiyye", nusus-ı Kur'aniyye, Peygamberimizin haberlerinden değil, Kavâid-i Kelâmiyye'den istinbat edilir bir hal alıyor.

Kelâmın tedvininden maksat akidelerde meydana gelen şüpheleri halletmek olduğu halde bilahare iman mesâiline akıl mantığı tatbik olduğundan daha mühim ihtilaflara düşülmüyor ve Kelâmiyât doğuyor.

Başlangıçta dini bir nazariye-yi akliye, mevzua-yı ilmiye halinde tedvin etmek, iman ve akide meselelerini re-yi aklî ve, mantıkla incelemek emelinden doğan, sonraları tevil ve tahrifler yapmak suretiyle dinin vahdet ve ittihat belirten içtimai esaslarını unutturan birçok mezhepler zuhur ediyor.

Bu defa da asıl bidatı reddetmek üzere İbni Küllab'ın sünni kelâmı vaz'iyetini görüyoruz ki, Eş'arî kendisine tâbî olmuştur. Böylece, bidatları hazırlayan kelâm yanında cedele müstenit dinî akideleri müdafaa eden kelâmı görüyoruz. Bu arada birçok kelâm davaları tahaddüs ediyor. Bunun içindir ki, sonraları Kelâm'ı müdafaa eden mütefekkirler yanında kelâm ve kelâmiyetin lüzumsuzluğunu, hatta zararını ileri sürenler olmuştur.

İşte Felsefe şubesinde Meşrutiyetin ilanından sonra okutulan kelâm bu çerçevesini çizmek istediğimiz eski kelâmdır. Çok zaman mevzu ve gayesi bir fakat, metodları birbirinden tama-

men ayrı olan mâba'dittabia ve kelam kavgalarını bertaraf etmek Dekart ile başlayan Felsefe anlayışlı ve metodlu bir çalışma ile kelam ve maba'dittabia çalışmalarını birbirinden ayırtetmek için hocamız Yeni İlm-i Kelâm adlı eserini ilim dünyamıza veriyorlar. Eserin başındaki mukaddimeyi okuyanlar hatırlayacaklardır.

Eserde iskolastik felsefeden ayrı bir anlayışla Allah'a, sıfâta, medbe ve Ma'ada ait mesâilin vukufuyla metodik bir tarzda incelendiğini görmekteyiz.

Üstadımız yalnız bu kadarla da kalmadılar. Yeni bir zihniyetle yeni bir felsefe anlayışıyla dünya çapında değeri büyük ve zengin etütlere mevzu olacak İslam filozoflarını, onların sistemlerini metodik bir tarzda incelediler.

İslam filozoflarının getirdikleri delilleri, ortaya koydukları problemi garp mütefekkirlerin görüş ve düşünüşü ile inceleyip vuzuhla ifade ederek mukayese ve intikat yaparak İslam felsefesini de metodlu bir bilim haline getirdiler.

İslam felsefesi isimli eseri, bu ilmi okuttukları devre ait taş basma notlar la ve ilmi anlayışla ortaya konmuş kıymetli bir eserdir.

Tarih Kurumu tarafından basılmış olan "Müslüman Türk Filozofları" hakkındaki broşür, el-Kindî, Ebû Bekr er-Razi felsefesi bu alandaki metodlu ve vukufu te'lifleri ile ortaya koydukları ölmaz eserler, manalı ve verimli çalışmalarının belîğ birer ifadesidir. Bu eserlerin her biri ayrı ayrı üzerinde durulacak değerleri belirtilecek bir kaynaktır.

Son yıllarda sayın profesörlerimizin işaretiyle üniversite gençlerinin takdir ve hayranlıkla karşılanacak seminer çalışmalarında, özlü ve özel etütlerde geniş ölçüde yer alan kendi büyüklerimiz ve eserlerini tanıtmak hususundaki gayretler hocamızın eserlerinde zengin ve verimli bir mevzu bolluğu bulacaklardır. Böylece, yapılacak dikkatli etüt ve tahvillerin sayın hocamızın değerini daha etraflı ve şumüllü bir tarzda belirteceği ve ilim dünyasına tanıtacağı pek tabiidir."

2) Halil Nimetullah (Öztürk)'ün İ.H. İzmirli hakkındaki söylediklerine gelince

"Merhum üstadımız zamanında eşine nâdir tesadüf olunur büyük âlimlerden ve her noktadan ilmî salahiyetine hürmet

edilir, inanılır otoritelerdendi. Gerek Şark ve gerek Garp felsefelerine olan vukufu kendisini üstatların üstadı mevkiine çıkar-mıştı.

Memleketimizde eski devirlerden beri ençok Şark-İslâm kültürü ve felsefesi hakim olduğu için gerek ilim ve gerek hayat bakımından İslâm felsefesi bizde mühim bir mevki tutar. Bu Felsefe bilinmeden bizim ilim ve kültür hayatımız hakkında verilecek hükümler hakikate uygun düşmez. İslâm felsefesi ise çok etraflı ve çok derin çalışma ve didinme ile elde edilir geniş bir ilim varlığı olduğundan değme alimin bu felsefenin içine girmesi mümkün olabilir değildi. Ancak hayatı bu uğurda sarferdesesine işleyen ve hiç durmadan bir çalışma bu işi başarabilirdi.

İşte muhitimizin büyük ihtiyacını ruhunda duyan merhum üstat, denilebilir ki, bütün hayatını buna vererek, her türlü ezici yorgunluklara katlanarak İslâm felsefesini bütün etrafıyla elde etmiş, üniversitede bu kürsüyü bütün salahiyetiyle işgal etmiş oluyordu. Bu yolda senelerce en verimli çalışmalarda bulunarak çok değerli eserler bırakmış, kendine has bâkir görüşlerle de bu felsefede adeta bir sistem vücuda getirmiştir. Nitekim İlm-i Kelâm'ı yeni felsefeye tatbik eder tarzdaki çalışması bu derin sahaliyetin mahsülüdür. Memleketimizin dışından da kendisine ilmî meseleler hakkında müracaatlarda bulunulması üstadın ilmî şöretinin memleket sınırlarını aştığına delildir. Zaten zamanında bu yolda en büyük üstad olduğuna şüphe yoktur.

Üstat hakkında ne söylene azdır, onun büyük varlığı hakkıyla anlatılamaz. İslâm felsefesinin kurucusu el-Kindi'dir, Türkiye'de ise üstattır." (*)

3)İ.H. İzmirli'nin felsefi yönünü, kelâm ilmine katkısını ve bilimsel kişiliğini değerlendiren Ömer Rıza Doğrul, konuşmasında şu görüşlere yer vermiştir

"Yarım asırdan fazla bir zaman ilim hayatımızda önemli birmevki tutan ve unutulmaz eserler bırakan büyük üstat İsmail Hakkı İzmirli'yi de kaybettiğimizi derin teessürler içinde haber aldık.

(*) H.Nimetullah Öztürk'ün, *Celalettin İzmirli'nin "İzmirli İsmail Hakkı..."* başlıklı kitabına yazdığı önsöz'den alınmıştır.

Kendisi, yalnız memleketimizde değil, bütün İslâm âleminde eşine az tesadüf edilir bilginlerdendi. Merhum üstat İslâm ilimlerinin hemen hepsinde geniş ve derin vukufu ile temayüz etmiş ve bu ilimlerin hemen hepsine dair kıymetli eserler yazmış, medreselerimizde ve eski Dâru'l-Funûn ile üniversitemizde bu ilimlerin hepsini senelerce okutmuş, binlerce ve binlerce talebe yetiştirmiş, ömrünün son anına kadar ilmî araştırmalarla meşgul olmuş, yaşının ilerlemesi yüzünden emekliye ayrılması üzerine de bir dakika dinlenmeden ilmî çalışmalarına bütün hararet ve heyecanı ile devam etmiş, velhasıl elli yıldan fazla gece ve gündüz ilim âlemine hizmet ede ede yaşamış ve hizmet ede ede Allah'ın rahmetine kavuşmuş bir şahsiyetti.

Eserlerinin sayısı yüzü geçer ve bu eserlerinin her biri derin irfanının ve yüksek bilgisinin birer âbidesidir. En önemli mevzuu İslâm felsefesi idi ve İslâm felsefesinin eriştiği şahikaları belirtmek, İslâm tefekkürü ile garb tefekkürü arasındaki bağlantıları bulmak, İslâm tefekkürünü bugünün fikir cereyanlarına ulaştırmak onun belli başlı endişesi idi.

"Yeni İlm-i Kelâm" adıyla neşrettiği eserde bu gayeyi gözetmiş ve İslam âlemine çok büyük armağanlar bırakmıştır. İlim adamlarımız içinde onun derecesinde verimli olanlar, onun kadar irfan kütüphanemizi zenginleştirenler parmakla gösterilebilir.

Merhumun bütün ömründe kaybetmediği vasfı ilim heyecanı idi. İlim heyecanı, sihhatinin çöküntüye uğramış olmasına rağmen, ona eskimeyen tazelik ve canlılık veriyor ve merhum üstat bu heyecan sayesinde en gürbüz sihhatin başaramayacağı işleri gıpta ve tebrike değer muvaffakiyetle başarıyordu. İlim heyecanı, onun bütün ömrünü aydınlatan bir güneşti. Uzun bir zaman çektiği ve ıstıraplarına dayandığı şeker hastalığı dahi, onun heyecanını yıpratamamış ve içini aydınlatan güneşi söndürememişti. Onun için ömrünün son senelerinde, 1953 yılı için, yani İstanbul'un fethinin beşyüzüncü yılını kutlamaya iştirak için çalışıyor ve büyük Fatih'in felsefe cephesini aydınlatacak büyük bir eser hazırlıyordu. Onun bu büyük eseri de ölmeden tamamlamış olduğunu sanıyorum. (*)

(*) Fakat, merhum İzmirli, Fatih'in Felsefi Cephesi" adındaki bu çalışmasını tamamlayamamıştır. Eser, nâ-tamam kalmıştır.

Merhum üstadın bu muazzam işi başarmak için çalışmaya başladığı zaman yaşının yetmiş, hatta yetmiş beşi aşmış ve kendisinin şeker yüzünden bir hayli yıpranmış olduğunu gözönüne getirirsek, ruhunu kaplayan ilim heyecanının ona verdiği olağanüstü kudretin mahiyetini kolayca kavramış oluruz. Nitekim onun yüze yakın eser telif etmiş olması, heyecanının yaratıcılığını söz götürmez açıklıkla belirtmektedir.

Merhum, ömrünün son yıllarını Fatih'in felsefe cephesini aydınlatmaya ait olan eserini yazmakla geçirirken İslam-Türk Ansiklopedisi'nin baş muharrirliğini de büyük bir liyakat ve ihtisas ile ifa ediyor ve en mühim bahisleri kaleme alıyordu. Merhum üstat birkaç yıl daha yaşamış olsaydı, ilim ve irfanının özünü bu eserle vermiş ve İslamî her meseleyi araştıran ilim erbabını, ihtisası dairesindeki her bahis hakkında aydınlatmış olacaktı. Onun ölümüyle İslâm-Türk irfanı, telafi edilmez bir kayba uğramıştır.

Merhum, üstadın en büyük başarılarından biri, kendi dileğince bir hususi kütüphane kurmak ve bunun için her fedakarlığı göze almaktı. Kendisini alakalandıran her eseri, uzaktan yakından getirir ve ondan faydalanırdı. Kendisi senelerce önce bu çok kıymetli kütüphaneyi milletine hediye etmiş ve onun bütün kitapları Süleymaniye Kütüphanesi'ne yerleştirilmiştir. Hayatının en büyük zevklerinden biri, sihatinin yardım ve müsadese nisbetinde Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki odasına çekilerek kararlaştırmalarıyla meşgul olmak, yahut bir meseleyi araştırmak yolunda yardıma muhtaç olanlara yardım etmektir. Çünkü merhum üstat, ilmini nefsine hasretmek isteyen hodpe-restlerden değil, onu bol bol vermekten haz duyan fedakarlardandı. Bir eseri ele geçirince onun bir başkası tarafından görülmemesini isteyerek ilim üstünlüğü taslamak onun ömründe tenezzül etmediği bir küçüklüktü. Bilakis üstat İzmirli, bütün ömrünce her isteyenden ilmini esirgememiş ve her dileyene bütün bilgisini sunmuştur.

Üstadın ilim ahlakı da, ilim heyecanı seviyesinde idi. Tanrısı'nın huzuruna bütün bir ömrü ilme vakfetmiş ilim için yaşamış ve ilim yolunda ölmüş bir ilim şehidi vakarı ile yükselen İzmirli, yalnız bizim değil, bütün İslâm âleminin dolduramayacağı derin boşluklar, taziyet ve teselli kabul etmez matemler bırakarak bizden ayrılmıştır.

Kendisini otuzbeş yıl önce Mehmet Akif'in muhitinde

Babanzade Ahmet Naim'le, Ferid Kam'la birlikte tanımak şerefini kazanmış ve onun iltifat ve teveccühü ile karşılanmışım. Kendisi Mehmet Akif muhitinin en beilibaşlı erkanındandı ve o meclis "İzmirli"siz tamamlanmazdı. Onların hepsi Allah'ın rahmetine kavuşmuşlar. Nihayet o da, o meclisi bambaşka bir âlemde tamamlamak üzere onlara katıldı. Ve onlar gibi, o da bizi öksüz bıraktı.

Türk milletine ve İslam âlemine başsağlığı dileriz.^(*)

(*) Ömer Rıza Doğrul. *Celalettin İzmirli'nin adı geçen eserinde. s.42-45'de yer alan metinden.*

III.BÖLÜM

İ.H.İZMİRLİ'NİN FİKİRLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1.Dini Fikirlerinin Değeri

İ.H. İzmirli'nin dini fikirleri akılcı ve bilimseldir. Dini konuları akıl ve mantık verileri doğrultusunda açıklamaya özen gösterir. Din ile felsefe arasında uzlaşma sağlamaya çalışır. Ona göre insanın karar verme gücü akıl olduğu gibi, yol göstericisi de akıldır. Aynı zamanda değer ve yargı organı olan akıl, dini hükümlerde temel ölçüttür. Bu anlayışı ile İ.H. İzmirli, akıl ile iman arasında gerçek bir bağ kurma amacında olduğunu ortaya koyar.

Onun dini konuları açıklaması, İslâm inancını çeşitli inanışlar ve akımlar karşısında savunma doğrultusunda olup akıl ve ilim temellerine dayanır. Açıklamalarında akli ve nakli delilleri birlikte kullanır. Gerektiğinde akli nakle üstün tutar. Ona göre, aklın önceliği doğrudan dini verilere, Kur'an âyetleri ve sahih hadislerin otoritesine dayanır. Yüce Allah'ın akıl sahiplerine hitab etmesi, kâinata ve tüm yaratılmışlara ibret gözüyle bakmayı ve varlıkları üzerinde düşünmeyi öğütlemesi bunun en güçlü delilidir. Ayrıca, İslâm düşünmeyi, araştırmayı ve öğrenmeyi emreden bir dindir. Düşünen varlık insandan öncelikle istenilen şey ise, kendini ve yaratıcıyı tanımasıdır. Doğru düşünce gerçek bilgiye yanlış düşünce de yanılığıya ulaştırır.

"Yeni İlim-i Kelâm" adındaki değerli eserinin "mukaddime" (Giriş) bölümünde İzmirli, dini fikirlerini açıklar ve İslâm dini hakkında şunları söyler: "Hz. Muhammed'in getirdiği din, bir yakîn ve burhan, yani kesin bilgi ve belge dinidir. İlim ve irfan, akıl ve fikir dinidir. İslam, tamamen akli islah etmeye yöneliktir. Akli, tüm vesvese ve kuruntulardan temizlemek, sanıya uymaktan sakındırmak asıl maksadıdır. İslâm, bilgisizliği en büyük düşman bilir. Yararlı bilgi elde etmeyi, gerçek inanca sahip olmayı telkin eder. Gerçeği araştırıp bulmayı emreder; boş hurafeleri ve masalları kötüler, her bakımdan akla seslenir."

İ.H.İzmirli, İslâm'ın fert ve toplumun kurtuluş dini olduğunu söyler. İslâm dininin akli burhan üzerine kurulan gerçek inanç ile, Yüce Allah'a yapılan ibadetler ve salih amellerle, fert ve toplum işlerinin ödül olacağı hukuk ile insan kalbini ve düşüncesini kötü ahlaktan temizleyip güzel ahlâk ile donattığını ifade eder. Akide, ibadet ve amel esaslarıyla insanı inanç ve davranış itibariyle sağlıklı bir yapıya kavuşturan İslâm, şu üç tür

esası ihtiva eder: İnanç ilkeleri ve itikatla ilgili hükümler, ibadetlerle ilgili kaideler ve hükümler, kalbe ve meleklerine yönelik öğütler ve ahlâki hükümler.

İ.H.İzmirli, akaid alanında yazdığı makalelerde ve kitaplarda bu üç türden esaslar üzerine bina kılınan İslâm'ı değişik yönlerden ele alıp açıklar. İslâm'ın evrensel bir din olduğunu, akıl sahiplerine seslendiğini ve akli ıslah etmek için geldiğini sık sık belirtir. O, "Yeni İlm-i Kelâm"ın "mukaddime"sinin 1. bölümünde şöyle der:

"İslam bir nizam ve umran dinidir. İslam, kolaylık ve orta yol, iyilik ve mutluluk, hürriyet ve eşitlik dinidir. Ameli ıslah etmek ister. Çalışmayı ve iş yapmayı emreder, tembelliği ve işsiz oturmayı yasaklar. Sıkıntı ve üzüntüyü de kötü görür. Her bakımdan iyiliğe yönelmeyi ve iyilik yapılmasına aracılık etmeyi emreder. İslâm, topluma büyük değer verir; danışmayı, meşvereti, inanan insanların özelliklerinden sayar. Her işte adaleti emreder. Adaleti herkese uygular; bir saatlik adaleti kırk yıllık ibadete denk tutar. Hukukta tüm insanları eşit sayar; hukuku kutsal değerlerden kılar. İslam her işte insanların iyiliğini gözetir.

İslam bir iyilik dinidir. Birlik ve beraberlik dinidir; dayanışma ve yardımlaşma dinidir. Bu yönden, tümüyle kalbi ıslaha yöneliktir. Yüce makamlarla nefsi terbiye eder. İşte ve sözde iyiliği, mürüvveti ve tatlı sözü emreder, kötü söz söylemeyi yasaklar. Ekonomik yönden zayıf olanlara mali yardımda bulunmayı telkin eder."

İ.H.İzmirli'nin çok derin dini bilgisi vardır. İslam'ı çok iyi bilmektedir. Geniş ufuklardan ona bakmakta ve evrensel boyutları içerisinde anlamaktadır. Bu bakımdan, dini taassuba, dar görüşlülüğe ve tutuculuğa karşı çıkmaktadır. Kur'an'ı ve sünnet'i İslâm'ın iki temeli kabul ederek, dini fikirlerini bu iki asla dayandırmaktadır. Asılların aslı olan Kur'an ve sünnet müslümanların sorunlarına her devirde çözüm getirebilecek kudrettedir.

Çok küçük yaşlarda Kur'an'ı hifzeden, tecvid ve kıraat öğrenen İ.H.İzmirli, çeşitli düzeydeki medreselerde çok iyi bir öğrenim görmüştür. Birçok âlimden özel dersler almıştır. Lise öğretmenliğine başlamasıyla birlikte okuma alışkanlığını güçlendirmiştir. Öyle ki, yaşadığı dönemde en çok kitap okuyan kimseler arasına girmiştir. Çağdaşlarınca "yürüyen-

ayaklı-kütüphane" diye adlandırılabilen bilgi düzeyine ulaşmıştır. İzmirli çok okuyan ve çok yazan bir âlim olarak ün yapmıştır.

İzmirli, bu konuda şöyle der: "İnsan, fıtratı itibarıyla birşeyi bilmeye ve anlamaya meyyalıdır. Bilgisizlik karanlıklarında kaldıkça huzursuz olur. İlimlerin ışıklarıyla aydınlandıkça da mutlu olur. Her bir şeyin yeniliği zihne çarpar. Zihin orada durur, hayret eder, her yeni şeyi öğrenmek ister. Fakat bunu bir kerede başaramaz. Merakını gidermeye çalışır, merakı giderme yollarını bilir. Aslında bir şeyin neden yapıldığı, düzeni ve biçimi, kim tarafından meydana getirildiği bilinmedikçe merak giderilmez. Bu soruların tümüne yeterli cevap verilirse merak giderilir. Tersine, bu sorulardan biri yeterince açıklanmazsa öğrenme ve öğretme merakı devam eder.

Bir şey hakkında şu soruların cevabı o şeyin illetlerini gösterir. Bir şeyin neden yapıldığını bildiren şey onun maddi illetidir, nasıl ve ne tarzda yapıldığını bildiren şey onun fiziki illetidir; yapıcısını bildiren ise onu yapan ve meydana getiren illetidir; niçin yapıldığını bildiren şey de onun gayesinin illetidir.

Bu açıklamalar ve sorular meseleleri, meseleler de ilimleri ortaya çıkarır. İlimi ortaya çıkararak ilk faktör meraktır." (Hikmet-i Teşri, Dâru'l-Hilâfe "Sırat-ı müstakim" matbaası, 1328, İstanbul, s.2)

İzmirli'nin dini fikirleri genellikle gelenekçi İslam anlayışı dairesinde kalmaktadır. Dini meseleleri kitaplarında açıklarken daha çok meşhur Müslüman alimlerin fikirlerine müracaat etmektedir. onların açıklamalarını ve değerlendirmelerini nakletmektedir. Bu sebeptendir ki, Müslüman alimlerin yazdıklarından haberdardır ve çok zengin bir kaynak bilgisine sahiptir.

2. Fıkhî (Fıkıhla ilgili) Fikirlerinin Değeri

İntikal devri (Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş dönemi) bilinlerinden olan İ.H.İzmirli'nin fıkhî fikirlerinin çağdaş Türk toplumu için büyük değeri varır. Dini konuların yeni ve çağdaş açıklamalara muhtaç olduğu, yeni içtihadlar yapılması zaruret haline geldiği bir dönemde yaşayan İzmirli, "fıkıh" ve "fıkıh usulü" ilimleriyle özellikle meşgul olmuştur. "İlim-i Hilaf" (İslâm Hukukçuları Arasındaki Ayrılıklar) konusunda ilk defa Türkçe

bir eser yazdı. Bu ilmi medrese öğretimine sokan da o oldu.

Fakihlerin (Fıkıh bilginlerinin) eserlerini inceden inceye araştıran, aralarındaki görüş ayrılıklarını tespit eden İzmirli, hem fıkıh usulü (Hukuk Metodolojisi) hem de fıkıh konusunda çalışmalar yaptı. "Usul-i Fıkıh" (Fıkıh metodolojisi), "İfta ve kaza" (Fetva ve Yargı) "İlm-i Hilaf" (Ayrılıklar ilmi) adlarındaki eserleriyle "Sebilurreşad" dergisinde yazdığı makaleleri bu alanla alakalı çalışmalarına örnek teşkil etmektedir. Faiz, tesettür (örtünme), dişin altınla kaplanması, icma, kıyas, ictihad, akıl ve nakil. örf ve benzeri meseleler hakkında önemli araştırmalar yapıp yayınladı. (*)

İzmirli, ortaya çıkan olayları, çözümlenmesi gereken problemleri hanefi mezhebi başta olmak üzere "Ehl-i Sünnet fıkıh okulları"nın fikirleri çerçevesinde çözümlenmeye çalışmıştır. Bu mümkün olmadığı zaman da, fıkıh usulünü rehber edinerek ictihad yapmaya (görüş belirtmeye) taraftar olmuştur.

Ehl-i Sünnet fıkıh okullarının kaidelerinden. istihsan, masalih-i müsele, sedd-i zera'i vs. delillerinden yararlanılması gerektiğini söylemiştir. İslâm fıkında dumur (körelme) olmadığını ifade etmiş, "ondan her çağın ihtiyacına uygulanabilir hükümler çıkarılabilir" demiştir.

İ.H. İzmirli, kendisinin "yeni bir müctehid", yenilikçi olmadığını. fakat İslâmi ilimleri araştıran ve kendini bu yola adanmış bir insan olduğunu söylemektedir. Fakat o, gerektiğinde fikrini belirtmekten. bir meseleyi veya bir hadiseyi değerlendirip çözümlenmekten de kaçınmamıştır. Kadın hakları, örtünme, riba (faiz), talak (boşama), nikah, içki ve benzeri fıkhi meselelerle alakalı görüşleri buna delil teşkil etmektedir. Üstelik, "Sebilurreşad", "Ceride-i İlmîye" ve benzeri dergilerde birtakım dinî meseleyi ele alıp çözümlenmeye çalışmıştır. Örf, ictihad, istihsan, Medinelilerin amelinin dinde bir huccet (delil) olup olmaması ile ilgili yazıları böyledir.

İzmirli, fıkhi meselelerle ilgili açıklamalarında karşıt görüşleri de delilleriyle birlikte ortaya koyar. sonra onları yine delillerle cevaplandırır.

İ.H.İzmirli'nin fıkıh usulü ve fıkıh konularındaki bilgisi geniş kapsamlıdır. Ehl-i Sünnet fıkıh mezheplerinin kabul ettikleri kaideleri ve şer'i hükümleri tümüyle kabul eden İzmirli, fıkıh

(*) Kitabımızın IV. bölümünde bu konuda seçilmiş bir metin yer almaktadır.

usulü, mezheplerin fikhî kaideleri hakkında geniş açıklamalar-
da bulunur. Çeşitli konularla ilgili görüşlerini, bazı meselelerle
alakalı açıklamalarını genellikle Ehl-i Sünnet fakihlerinin (fikhî
bilginlerinin) icthadları dairesinde ortaya koyar.

İ.H.İzmirli'nin gerek fikhî usulü, gerekse ameli fikhî konula-
rında görüşlerine ve eserlerine sıkça başvurduğu alimler
şunlardır: Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiye (öl.728), İmam Azam Ebû
Hanife (öl.150/767), Fahiru'l-İslâm Pezdevi (öl.482/1089), Ebu
İshak Şirazî (öl. 476/1083), İbnu'l Kayyim el-Cevziye (öl.751/
1350). İbnu'l-Hâcib (öl.646/1248), Fahreddin er-Razî (öl.606/
1209), Seyfeddin el Âmidî (öl.631/1233), el-Gazalî (öl. 505/
1111), Ebu'l Maali (öl.478/1085), Muhammed eş-Şeybanî
(öl.483.1090), es-Serahsî (öl.483/1090), Ebu Bekr Er-Râzî (öl.
370/980), Ebu Zeyd ed-Debûsî (öl.432/1040), eş-Şafîî (öl.204/
819), Ahmed b.Hanbel (öl.241/855), İmam Mâlik (öl.179/795),
Adud el-İci (756/355), Molla Fenarî ve Muhammed ez-zurkanî
vs.

İbn Teymiye'nin "Minhâcu's-Sunne", er-Râzî'nin "Kitabu'l-
Mahsûl", Gazalî'nin "el-Mustasfâ", Ebu'l-maali'nin "el-Burhan",
eş-Şafîi'nin "Kitabu'l-Lem", İmam Mâlik'in "el-Muvatta,
Abdülaziz el-Buhari'nin "Keşf", Molla Fenari'nin "Fusulu'l
Bedâic", İbn Emirî'l-Hâc'ın "et-Takrir ve't-Tedbir", Adud el-
İci'nin "Şerhu Muhtasar-ı Munteha", Ebu Bekir er-Râzî'nin "el-
Cassas", es-Serahsi'nin "Usûl", el-Pezdevi'nin ve ed-
Debûsî'nin "Usûl" adındaki eserleri onun başlıca fikhî kaynakla-
rı olmuştur.

İzmirli'nin, herhangi bir fikhî meseleyi açıklarken bir hadise
ile ilgili hükmü ortaya koyarken şu metoda uygulamaktadır:
Öncelikle şer'i hükmün asıl kaynakları olan Kitab ve sünnet'e
başvurur. Konu ile ilgili ayetleri ve hadisleri tespit edip ortaya
koyar. Tefsir ve hâdis alimlerinin ilgili âyetler ve hadislerle ilgili
değerlendirmelerine de işaret eder. Daha sonra ele alınan
konu ile ilgili dil bilginlerinin açıklamalarını aktarır. Ardından
Ehl-i Sünnet fakihlerinin görüş ve icthadlarına yer verir. Her
farklı görüşü kendi delilleri içinde açıklar ve mukayese ettikten
sonra ortaya koyar.

En sonunda kendi fikrini belirtir. Savunduğu fikrin delilleri
âyetler, hadisler, icma, kıyas ve önceki fakihlerin icthadlarıdır.

Sebilurreşad Dergisi 12. Cilt 287-300.'ü sayılarda yayınla-
nan icthad, istihsan, Medine ehli'nin ameli, tesettür (örtünme),

dişi altınla kaplamak ve örf'le ilgili makalelerinde bu metodun başarılı bir şekilde uygulanmış olduğu gözlenmektedir. O, Fıkıh usulü ve Hilâf ilmi'yle ilgili kitaplarında da aynı yolu izlemiştir.

İzmirli, "fıkıh usulü" kaideleri üzerinde önemle durur. İslâm hukuku kaynaklarının tesbitine ve açıklamasına, fikhî kuralların ortaya konmasına büyük önem verir. Kitap, sünnet, icma ve kıyas, icthad, istihsan ve benzeri şer'i hükmün kaynaklarını ve delillerini geniş olarak açıklar. Fakat icthad konusunda daha etraflıca sözeder. Yapılış amaçlarına ve şartlarına göre çeşitli türlere ayırdığı icthad hakkında şunları söyler:

"Belki Bedir gazvesi, Kurayza oğulları seferi ve Hudeybiye musalahası (sulh antlaşması) gibi meselelerde ortaya çıkan ihtilafardan anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber devrinde de fıkhi ihtilaf (görüş ayrılıkları) meydana gelmiştir. Sahabiler arasında her zaman fikri ihtilaf (görüş ayrılığı) varolagelmiştir. Hz.Ebu Bekir zamanında dini bir hükümde ihtilaf olmamıştır. Hz.Ömer devrinde bazı dini konularda ihtilaf olmuşsa da bundan dolayı kimse bir başkasını kötülememiştir. Hz.Osman zamanında fıkhi ihtilaf sebebiyle insanlar birbirlerini kötülemişlerse de, Müslümanlar arasında kan dökülmemiştir. Hz.Ali zamanında fıkhi ihtilaf yüzünden kan dökülmüştür." (Sebilurreşad, cilt.12. sayı:297, s.192).

İzmirli buradan şu sonuca ulaşıyor: İctihaddan dolayı ortaya çıkan fıkhi ihtilaf bidati ve sapıklığı gerektirmez.

Hz.Peygamber zamanında insanlara açıklanan farzlar, önemli işler, akitler. şer'i hükümler açık naslara ve kesin icma gibi mutlak delillere dayandığından, bunlar icthad konusu değildir, bunlarda ihtilaf yoktur. Ancak bunların ayrıntıları ve dallarına dair kesin deliller bulunmadığından, ayrıntılar ve ikinci derecedeki hususlar icthad yeridir, buralarda ihtilaf edilmiştir ve tartışılmıştır.

İzmirli bu durumu şu örnekle açıklar: Namazın ancak su ile yapılan temizlikle, yani abdestle sahih olmasında görüş birliği vardır. Diğer sıvı veya akıcı şeylerle temizliğin sahih olması ise ihtilafıdır. Aynı şekilde içkinin haram olmasında ittifak (görüş birliği) edilmiştir, ama necis (pis) olmasında ittifak yoktur.

İzmirli, fikhî hükümlerden sözederken, dini bir mesele de ilgili dini hükmü zikreder; burada çoğunlukla, önceki Müslüman fakihlerin görüşlerini aktarır, kendi görüşünü belirtmez. Abdest, mesh, şahitlik, nikah, ticaret, şer'i hükümlerin kaynakları v.s.

konularla ilgili şer'i hükümleri, icthadları veya farklı görüşleri nakletmekle yetinir.

İsmail Hakkı İzmirli, icthad şartlarını usûl kitaplarından teorik olarak öğrenmiş, meşhur fakihlerin eserlerindeki icthadları gözden geçirmiştir; gerektiğinde kendisi de icthadda bulunmuştur.

İzmirli'ye göre, İslâmi ilimlerin en seçkini, Müslümanların, övgü nesnesi olan fıkıh usulüdür. Onun sayesinde müslümanların tüm sosyal işleri ve olaylar çözümlenir. Şer'i hükümlerin delilleri Müslümanlarla ilgili her sosyal olayı çözümler. Çünkü Hanefilerin şer'i hükümlerin delillerinden saydıkları istihsan, mâlikilerin ıstıslah, şafiilerin istishab, zahirilerin genel ibahe delilleri ile hangi problem çözümlenmez ki? Fıkıh kuralları hangi meseleye uygulanmaz ki?

Bir âlimin fıkhî bir meselede icthadda bulunabilmesi için kitab ve sünnete, nasların delaletine, durumlarına ve koşulların gereklerine, Müslümanların haline, şânına, yeteneğine bakarak araştırmaya bakacak, her türlü ihtimali gözönünde bulunduracak, başka müctehidlerin başka konularda yaptıkları icthadları ve kullandıkları şer'i delilleri bilecektir.

Meselâ ona göre, ictimai usul-i fıkıh (sosyal hukuk metodolojisi) caiz değildir. Sosyal fıkıh usulünün gerekliliği hakkında ileri sürülen delillerin hiç birinin delil getirilen şeyi gerekli kılmadığını söyleyen İzmirli, "onların tümü fıkıh usulüne aykırıdır. Üstelik fıkıh usulü hem sosyal olaylar hem de çeşitli vakalar için yeterlidir. Meydana gelecek olan sosyal olaylara fıkıh usulü kuralları uygulanırsa amaca ulaşılmış olur" demektedir.

İzmirli, Ziya Gökalp'e cevap olarak ortaya koyduğu bu görüşünü şöyle açıklar: "Şer'i hükümler bir hikmete ve yarara dayanır. Bu hikmet ya bir iyiliği veya yararı sağlamak ya da bir kötülüğü veya zararı uzaklaştırmaktır.

Fıkıh ilmi zarurete (zorunluluğa), maslahata (yararlara) ve ihtiyaca büyük bir değer vermiştir. Gereksiz bir ihtiyaç dışı şeyleri de önemsiz saymıştır. Oysa ictimai fıkıh usulü için ne zaruret, ne ihtiyaç, ne maslahat ne de lüzum sözkonusudur. Dolayısıyla önemsizdir, lüzumsuzdur."

İzmirli'ye göre günümüzde yeni fıkıh usulüne ihtiyaç vardır. O şöyle der: "Bununla birlikte yeni bir fıkıh usulüne büyük ihtiyaç var. Bu yeni fıkıh usulünde de, şer'i hükümlerin delilleri ve

usul kuralları tamamıyla korunacaktır, aynen kalacaktır. Örf ve adet hakkında din bilginlerinin dediklerinden fazla birşey denmeyecektir. Yalnız tatbikat kısmı üç bölüme ayrılacaktır: Kanıtlar, örnekler, teoriler. Kur'an'dan ve Sünnet'ten fakiherin naslarından ve icma'dan deliller getirilecek; misaller ibadetler kısmına indirgenmeyecek; daha çok davranışlar, ilişkiler. yaşanan sosyal olaylardan örnekler verilecek; adli, askeri ve mülki konularla ilgili teoriler belirtilecektir.

Artık kanunlar fıkıh usulü kaideleriyle açıklanmalı; Mecelle nasıl mahkemeler için zaruri ise, fıkıh usulü de öylece zaruri kılınmalıdır.

İşte böyle yazılmış bir fıkıh usulüne ihtiyacımız vardır ve bu bizim için çok yararlıdır. Buna isterseniz ictimai fıkıh usulü velûd (üretken), vedûd (atılımcı), ruhlu olamaz. Belki ruhsuz ve geriye götürücü olur." (Sebilurreşad, 298. sayı, s.215-216)

İzmirli'ye göre, her fikhî mesele için bir nakil gerekmez. Çünkü her hadisenin belirli bir şekilde fıkıh kitaplarında belirtilmesi mümkündür. Zaten nasların, olayların hükümlerini kapsayıp kapsamaması konusunda din bilginleri ihtilaf etmişlerdir; bazılarına göre naslar hadiseleri kuşatmaz, kıyasa ihtiyaç naslara ihtiyaçtan daha fazladır. Diğerlerine göre ise, naslar hadiselerin hükümlerini kapsar. Her ne kadar olaylar sınırsız ise de bir takım türlere ayrılır; her bir tür olay bir şer'i hükme dayanmış olur.

İctihad ancak şer'i naslarla delillenmeyen, fıkıh kitaplarında yer almayan bir olay hakkında olur. Hakkında nas bulunan bir meselede icthad caiz değildir. İctihadın yapılması için bir sebep olmalıdır. Mesela, ona göre yakınların nafakası konusundaki hükmün illeti kifayettir (yeterlilik). Bu da nas ile sabittir. Fakat şu kadar kuruşun falan kişiye yetip yetmediği icthad ve tahmin ile mümkün olur. İşte bu bir icthaddır. Burada hükmün illeti ve kaynağı bilinmektedir, fakat yerini belirlemek lazımdır.

İzmirli'nin icthadlarından birisi de örtünme hakkındadır. Örtünme (tesettür) konusunu hangi yönden ele almak gerektiğini belirlemenin çok önemli olduğunu ifade eder. Ona göre bu mesele ya sosyal ve felsefi ilimler açısından ya da şer'i (dini) ilimler açısından ele alınmalıdır. Herhangi bir ilme göre ele alınrsa, orada ancak o ilmin kuralları, metodu ve ilkeleri egemen olur.

İzmirli konuya şöyle giriyor: "Görüyorum ki. örtünme (tesettür) meselesini inceleyenler, onu dini, şer'i yönden ele alıp çözümlenmek istiyorlar. Buna göre dayanaklarımız yalnızca şer'i esaslar, şer'i deliller, fıkıh usulleri olacaktır.

Gerçekte örtünme (tesettür) konusunu araştıranlar, âyetlerden ve hadislerden de sözediyorlar. Bazen din bilginlerinden birinin sözünü aktarıyorlar ise de, âyeti veya hadisi okumakla veya böyle bir fıkıh kaidesi vardır demekle iş bitmez; böyle bir hüküm cahilce ve körce bir hükümdür". (Tesettür meselesinin turuk-ı halli (örtünme probleminin çözüm yolları), Sebillureşad. sayı. 291, s.78).

Örtünme-tesettür-probleminin yolunu böylece belirledikten, kaynaklarını ve delillerinin neler olduğunu tesbit ettikten sonra İ.H. İzmirli, şu kaideleri ortaya koymaktadır: Örtünme (tesettür) ile ilgili bir âyeti veya bir hadisi görmekle hemen "şer'an bu böyledir" denemez. Mesela, bir sonuca bağlanamaz. Bilginler konunun (şer'in) bir takım bölümleri olduğunu bildiriyorlar : mesela, İbn Teymiye'ye göre kanun (şer') üç kısımdır; münzel şer', müevvel şer', mübeddel şer' (kanun) (Allahtan gelen din, açıklanmış, yorumlanmış din, değiştirilmiş din).

Münzel şer', Kitap ve Sünnet'tir, yorumlanmış şer', hakimî hüküm ve müctehidin ichtihadıdır. Nazil olan şer'i, ona dayalı hüküm inkâr eden kâfir olur; ikincisini inkâr eden ise tekfir olunmaz. Tebdil olunmuş kanun ise, uydurma söze dayanan veya dinin amaçlarına aykırı olarak yorumlanan şer'i naslardır; buradaki yorum anlamları bozmak ve saptırmaktır. Birinci kanunu inkâr etmek küfrü gerektirdiği gibi, bu üçüncüyü kabul etmek de küfrü gerektirir.

İzmirli'ye göre tesettür dini bir meseledir ve esas itibariyle münzel (ilâhi) kanuna dayanır. O şöyle der: "Tesettür konusunda dayanağımız, asıl yönünden Kur'an ve Sünnet'tir. ikinci derecede de müevvel kanundur, Müslüman bilginlerin fikirleridir.

Bilgisizlik yüzünden ve bozgunculuk yapmak amacıyla örtünme konusunu mübeddel-saptırılmış-kanuna dayandırmak zararda olmaktadır ve sapıklıktır.

Öyleyse, örtünme probleminde Kitap ve sünnetin, müctehid âlimlerin hükmünü bilelim ve ona uyalım, bunlara aykırı olan bozguncu ve saptırıcı kanuna uymaktan kaçınalım". (Sebillureşad, 291. sayı, s.78).

İzmirli'nin belirttiğine göre, şerî naslardan ancak şerî kaide-ler gereğince hükümler çıkarılır. Bunun için de âyetlerin ve hadislerin gerek bireysel düzeyde gerekse topluca terkibi (bütüncül) olarak lügat anlamlarını, şerî manalarını bilmek, fıkıh usulünde açıklanan kısımlarını bilmek, hadislerin senetle-rini bilmek ve hadis alimlerinin ilmini bilmek lazımdır. Yoksa keyfi olarak hüküm çıkarmak, nefesine ve arzusuna göre şerî delili terketmek Müslümanlığa aykırıdır. Müslümanlar bu anla-yıştan uzaktırlar.

Üçüncüsü, bir fikhî kaideyi görmekle hemen ona hadiseyi tatbik etmek lazım gelmez. Olayları fikhî kurallara uygulamak için öncelikle bir illet yani hükmün kaynağı belirlenmelidir, bu yapılmadan hiçbir mesele ve hadise fikhî kaideye uygulanmaz.

İctihadın yapılabilmesi için zorunlu saydığı kuralları böylece ortaya koyan İzmirli, akâid ve kelam meselelerinde olduğu gibi, savunduğu fikhî görüşleri Batı felsefesiyle destekleyip delillendirme yoluna gider. O şöyle diyor: "Yeni felsefe kitaplarında açıklandığı üzere, istikra ilmi iki olay arasında ancak bir illet nisbeti (nedensellik) bulunduğu belirlendikten sonra meydana gelir. Hadiselerden, hadiselerin dayandığı illetlere, sonra hadi-seleri idare eden kanunlara geçilir. İlet (neden) bilinmekle hadiseler bilinir ve meydana gelmesinden önce keşfolunur." (Sebilurreşad. aynı sayı, aynı yer).

İzmirli'ye göre İngiliz filozofları Bacon ve Stuart Mille'in orta-ya koydukları "illet yolları" (mesalik-i illet) kanunlarını çok zaman önce fakih filozoflar, usulcüler uygulamışlar. Aralarındaki fark ise, Bacon ve Mille hadiselerin illetini keşfet-mek için illet meslekleri kanunlarını uyguluyorlar, usulcüler ise hadiselerle ilgili hükümlerin illetini keşf için tatbik ediyorlardı.

Yeni felsefeye göre olayların illeti belirlendikten sonra nasıl kanun belirlenirse fıkıh ilmine göre de hadiseye ait olan şerî hükmün illeti belirlendikten sonra kanun tayin olunur.

Öyleyse hükmün illetini bilmeden tatbik, görüş açıklamak mümkün değildir.

İzmirli'ye göre, bir hadise ya İslâmi fıkıh ile, ya sünni fıkıhı ile, ya dört mezhep imamından birinin fıkıhı ile ya da İslam hila-fetinin câri olduğu Hanefi fıkıhı ile veyahut muteber fetva kitap-larında bulunan bir fetva ile çözümlenir. Çünkü İslam dünyasında bu fıkıh türleri mevcuttur ve bunlardan birine göre amel edilmektedir. O şöyle der. "Bize açıklanan fıkıh kuralları-

nın derecelerini bilmek, üzerinde ittifak edilip edilmediğini belirlemek oldukça önemlidir. Unutmamalıdır ki, Müslümanlarda hükümleri meşrulaştırın illet (neden) ya bir maslahat (yarar) elde etmek, ya bir maslahatı tamamlamak, ya bir kötülüğü uzaklaştırmak ya da bir kötülüğü en aza indirmektir. Fıkıh kuralları Müslümanların mutluluğunu sağlamaya yöneliktir. Müslümanlık ile çözümlenmeyecek hiçbir maslahat bulunmadığı gibi, Müslümanlık ile hall olunacak hiç bir kötülük de yoktur. Örtünme-tesettür-meselesinde maslahat var ise, emin olalım ki şeriatımız onu caiz görmüştür. Bir kötülük var ise yine emin olalım ki şeriatımız asla onu caiz görmeyecektir."

İzmirli bu açıklamaları yaptıktan sonra, örtünmenin illetini bir başka yönden şöyle belirtiyor: " İslâmiyet kadına muhtaç olduğu şeyi ihtiyacına göre, zorunlu olduğu şeyi zorunluluğu miktarınca müsaade ediyor. Örtünme kadınıla ilgili bir zorunluluğa dayanır ve kadının yararınadır.

İslam'a göre zaruri (zorunlu) maksatlar beştir: Dini korumak, nefsi korumak, akli korumak, malı korumak, nesli korumak. Bunlara yönelik hareketler ve saldırılarla ilgili birtakım cezalar belirlenmiştir ki bu beş maksadı birlikte korur.

Zina bir nesli yokeder. Nikahda (evlilik) ise herhangi bir kötülük ve israf yoktur. Nikahda neseb bellidir, tenasülün suyu da boşa gitmemektedir. Zina ile şerî bir hüküm sabit olmuyor ve zina hiçbir şekilde caiz görülüyor. İşte tesettür zina kötülüğünden korunmak için meşru'dur.

Zinanın araçları da çeşitli yolları da haramdır. Bu da doğaldır. Çünkü bir kimse ev halkını, askerini veya halkını birşeyden yasaklasa sonra yasakladığı şeye ulaştırın yolları ve nedenleri onlara nasıl helâl kılabilir? Doğal olarak bu yolları ve nedenleri de yasaklayacaktır. Eğer böyle yapılmazsa düzeltmek istediği şeyi bozmuş olur.

Hikmet ve maslahatın, kemâlin derecelerinin yücesinden olan İslam dini de, böylece harama ulaştırın yolu, zinayı ve aracını yasaklıyor.

Kısaca, insanlardan ne zaman zinanın kötülüğü ve ifsad ediciliği korkusu kalkarsa, işte o vakit tesettür ve hicab-örtünme-de kalkar. Başka türlü kalkmaz. Ne dini, akli, malı, nefsi ve nesli koruma yolları ile ne şer'î hükümlerin delilleri ile ne de fıkıh kaideleri ile tesettür ve hicab (örtü) kalkmaz. "İyiliği

ögütme ve kötülükten yasaklama" yasaklanmadıkça. İslam'ı gerçek anlamda bilen insanlar bulundukça, onlar gerçeği söyledikçe, kadınlar ile tatlı tatlı sohbet edilemez." (Aynı dergi, aynı sayı, s.80)

İzmirli'ye göre, altın diş doldurmak, dişî altın ile kaplamak, altın diş takınak caizdir. (Aynı dergi, sayı.289, s.42-44)

İzmirli, Osmanlı Dâru'l-funûn'un da "yüce dini ilimler ve edebiyat bölümleri müdürlüğü, Fıkıh Usulü, Hikmet-i Teşri" ve Felsefe hocalığı yapmıştır. Adı geçen ilimleri burada yıllarca okutmuştur ve onlardan her birisiyle ilgili çeşitli kitaplar yazmıştır. Usul-i Fıkıh, Hikmet-i Teşri', "Tarih-i Felsefe-i İslâmiye" (İslam Felsefesi Tarihi), "felsefe-i ülä" adlarındaki kitapları bunlardandı.

Kanun koymanın, kaide ve hüküm belirlemenin son derece önemli olduğunu söyleyen İzmirli, her şer'i-dinî hükmün mutlaka kaynağı ve delili olduğunu belirtir. İşte bu kanunların, kural-ların ve hükümlerin hikmetinden veya illetlerinden sözeden özel bir ilim vardır ki, ona "Hikmet-i Teşri" denilmiştir.

İzmirli, Hikmet-i Teşri' ilmini şu şekilde tanıtır:

"Hikmet-i Teşri', fikhî hükümlerin hikmet ve yararlarından sözeden bir ilimdir. Fıkıh Usulü ve bu ilim, şer'i-dini-hükümlerin ve ortaya konuşlarının felsefesidir. İlâhî teklifin hikmeti ancak Hikmet-i Teşri' (Teşri'in Hikmeti) ilmi ile bilinir. Şer'i kanunların vazediliş sebepleri, hükümlerin hikmetleri, emirler, nehiyeler, mükafat ve cezanın sebepleri ancak bu ilim yolu ile anlaşılır.

Bu ilim sayesinde taat ehli (inananlar) basiret üzere amel eder. Bu ilim sayesinde açık mucizeler ortaya çıkar, zihinler açıklığa kavuşur. Bu ilim sayesinde akıl ve naklin sentezi, uyumu ortaya çıkar..." (Hikmet-i Teşri', s.2)

I.H.İzmirli'ye göre ilmî bir mesele bireysel durumda kaldıkça bir ilim teşkil etmez; çünkü ilim bir diğerine bağlı olan birçok meselenin toplamından oluşmaktadır. İlimler eşyanın fiziki ve maddî illetlerini bildirir, yani birşeyin nasıl yapıldığını öğretir; fakat kendi dışındaki illetleri, o şeyin yapıcısını ve gayesini belirleyemez.

Bu durumda birşeyin yapıcısını ve gayesini bildiren bir ilme ihtiyaç yok mu? Eşyanın varoluş ve yokoluş durumlarından sözeden ve tüm illetleriyle tanıtan bir ilim elbetteki gereklidir. Bütün ilimlerin üstünde olan bu ilim Hikmet ilmidir, hakikat ilmidir.

İzmirli'ye göre Hikmet ilmi, eşyanın hakikatını araştırır Gerçeğe ve mutluluğa ulaştırır. Bu ilim sayesinde kâinat ve onda olan herşey gerçek yönleriyle bilinir.

Meseleleri delilleriyle birlikte bilmeyene "hakîm" denmez; belki "hikâyecî" denir. Hakîm, meseleleri delilleriyle bilen ve burhanlarla (delillerle) destekleyen kimseye denir.

İnsanlıkla birlikte varolan Hikmet ilmi, İzmirli'nin açıklamasına göre, önce ikiye ayrılır: Nazari-teorik hikmet, ameli-pratik hikmet. Teorik hikmet ise üçe bölünür: Riyazi ilimler, tabii ilimler ve ilâhiyat. Mantık ilmi ilâhiyata dahildir.

Ameli (pratik) hikmet de üçe ayrılır: Aile işleri ilmi, politik ilimler ve ahlak ilmi. Günümüzde Hikmet ilmi, psikoloji, mantık, metafizik ve ahlak ilimlerini ihtiva etmektedir.

Halife el-Me'mun zamanında (813-833) tercüme ve nakil faaliyetleriyle Müslümanlara ulaşan Hikmet İlmi, "teşri' hikmeti ilmi" karakterinde gelişmiştir. İcma, kıyas, ictihad, istihsan ve öteki fıkıh usulü kaidelerinin oluşmasında Hikmet-i Teşri' ilminin önemli bir yeri vardır. Bu ilim, kelâm ve fıkıh ilimlerine büyük etkide bulunmuştur.

İ.H. İzmirli, hadiste üstün bir mevkie sahiptir. Hadis eleştiri ilminde üstad derecesindeydi. Taberi, Gazali ve benzeri alimlerin kitaplarındaki zayıf ve mevzu (uydurma) hadisleri tespit etmiştir. "Siyer-i Celile-i Nebeviye" (Hz.Peygamberin Hayatı) ve "Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvıfa Sözleri mi?" adlarındaki eserleri onun bu konudaki incelemelerini ve eleştirilerini içermektedir.

Onbeş yıl süreyle tasavvuf tahsil ettiğini söyleyen İzmirli, tasavvuf ilminde de önemli bir yere sahiptir. Tanınmış mutasavvıfların kitaplarını incelemiş ve görüşlerini inceden inceye araştırmıştır. Hristiyan mistiklerin görüşleri ile Müslüman sufîlerin fikirlerini karşılaştırmalı olarak el alan İ.H. İzmirli, bu iki topluluğun düşüncelerindeki farklılıkları da göstermiştir: "Tasavvuf Tarihi" ve "Tasavvufun Zaferleri mi..." başlıklarını taşıyan kitapları onun bu alandaki bilgisinin derinliğinin açık delillerini teşkil etmektedir.

İzmirli, İslâm tarihi sahasında da önemli bir isimdir. Bu ilimle ilgili kıymetli yazılar yazmıştır: En eski Müslüman tarihçilerin pek çoğunun eserini gözden geçirmiş ve değerlendirmiştir. O şöyle söylüyor: "İslâm tarihinde üç kısım ulema kitap yazmış-

lardır: Udebâ, fukahâ, muhaddisin; yani edebiyatçılar, fıkıh bilginleri ve hadis alimleri. Edebiyatçılar rivayetlerden doğru olanları doğru olmayanlarından ayırmamışlardır; bu sebeple onların yazdıkları tarihe itibar olunmaz. Bu bakımdan ez-Zehbî'nin Tarih,iEbu'l Fida'nın tarihinden daha güvenilir ve sağlamdır.

Fakihlerin yazdıkları tarihler de edebiyatçıların yazdıkları tarihlerden farksızdır. Hadisçilerin yazdıkları tarihler ise en güvenilir eserlerdir, çünkü bunlar haberlerin sahih olanlarını sahih olmayanlarından ayırmışlardır. Ne var ki, Türkçeye daha çok edebiyatçıların tarihleri tercüme edilmiştir.

3. Kelâmî (Teolojik) Fikirlerinin Değeri

İ.H. İzmirli'nin kelâmî (teolojik) fikirleri genelde klâsik kelâmcıların görüşleri doğrultusundadır. Kelâmî meselelere bakışı ve açıklığı Eş'ari, Maturidi, Bakillani, Cüveyni, Gazalî, İbn Teymiye, Beydavi, Nesefi, İcî ve benzeri klasik dönem kelâmcıların fikirlerine dayanmaktadır.

Ancak, muhteva (içerik) ve metod itibarıyla kelâm ilmini yeni bir yapıya kavuşturmuştur. Geçiş döneminde yetişmiş ve yaşamış olması onun klasik kelâm ilminin birçok önemli meselesini "Yeni Kelâm İlimi"nin kapsamı dışına atmasına yolaçtığı gibi, materyalizm, sipiritualizm, mekanizm, pozivitizm ve benzeri yeni felsefi akımları, batı felsefesinin konularından bazılarını da kelâm ilminin muhtevasına dahil etmesine sebep olmuştur. Peygamberlik, hilafet-imamet (Devlet Başkanlığı) ve ahiret konularını yazdığı kelâm kitaplarında ele almazken, klasik kelâm kitaplarında bulunmayan birçok felsefi problemi onların asıl konuları arasına sokmuştur. Böylece İzmirli, kelâmî felsefileştirmeye çalışmıştır. Kelâm ilminin önemli konularını dışarıda bırakıp yeni felsefeyi, başlıca çağdaş felsefe okulları, delilleri ve temsilcileriyle birlikte kelâma dahil etmesinin hedefi bu olsa gerektir.

İ.H. İzmirli, kelâm ilmini muhteva ve metod itibarıyla yenilemek düşüncesindeydi. Klasik kelâmın günümüzde yetersiz kaldığı inancındaydı. Çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve günümüz insanlarına seslenecek, modern ilim ve felsefenin delilleriyle donatılmış çağdaş bir kelâm ilmi meydana getirmenin gerekliliğine inanıyordu. Ona göre, yeni kelâm ilmi ortaya

koymak İslam'ı, günümüz insanına tanıtılabilmek için kesinlikle yapılması gereken bir iştir.

İ.H. İzmirlî, "Yeni Kelâm İlmi'nin niteliklerini ve dayanaklarını "Muhassalul Kelâm ve'l - Hikme" adındaki eserinin "mukaddime" (giriş) bölümünde şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Önceki kelâm bilginlerinin meydana getirdikleri "kelâm ilmi" ancak üçyüzyıl yeterli olabildi. Üç yüzyıl sonra kelâmcılar felsefe ilimlerini öğrendikten, felsefe okullarını inceledikten sonra İslâm inançlarına aykırı buldukları meseleleri kendi delilleriyle reddedip çürütmek amacıyla, öncekilerin kelâm ilmine filozofların tabiiyat ve ilâhiyat (metafizik) konularını da ekleyerek kelâm ilmini maksatlarına göre yeniden telif etmişlerdi. Bu kelâm ilmi ile birleşmiş olan Yunan felsefesi üç yüzyıldan beri yokolmuş, yerine İngiliz, Fransız ve Alman felsefelerinden ibaret olan Batı felsefesi geçmiştir. Dört kitada hakim olan bu yeni felsefe ülkemize de girmiş, medrese ve mekteplerimizde okutulmaya başlamıştır. Önceki kelâmcılar zamanında felsefe nasıl etkide bulunmuşsa, şimdi de bu yeni felsefe öylece tesirde bulunmaktadır. Gazalî zamanında felsefe hakkında insanlar nasıl ikiye ayrılmışsa, bugün de öylece halk ikiye ayrılmıştır. Nasıl ki kelâm Yunan felsefesiyle birleşip inanç esaslarına aykırı olan felsefe problemleri delilleriyle birlikte reddedilmiş ise, bugün de kelâm ilmi yeni felsefe ile birleşip İslâm inançlarına aykırı olan meselelerin delillere dayalı olarak reddolunması gerekir.

Gazalî (öl.505 hicrî)'den sonraki kelâmcılar tarafından yazılan kelâm ilminin çağımızda yetersiz olduğu sıkça ifade edilmektedir. İslâm inançlarını düşmanlara karşı savunma görevini yüklenmiş bulunan kelâm ilminin Aristo felsefesinin son bulmasıyla felsefeye dayalı bulunan birtakım konuların zorunlu olarak değişmesi, günümüz felsefesine dayalı olarak birtakım kelâm konularının ona eklenmesi hususlarına, çağın ihtiyaçlarına uygun, yeni felsefenin gereği üzere değişmiş bir kelâm ilminin yazılmasına bugün kesinlikle ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacı duymayan kimse kalmamıştır.

Kelâm ilmini bugün bir felsefe ile birleştirmek gerekiyorsa, ancak yeni felsefe ile birleşmesi gerekir. Yeni felsefenin istikrarda (önermede) ilke olarak kabul ettiği "aynı sebepler aynı sonuçları doğurur" ilkesi gereğince kelâm ilminin son bulmuş olan Yunan felsefesini atıp yerine İngiliz, Fransız ve Alman

felsefesini koymak daha doğrudur. Aynı şekilde, sonraki kelâmcıların kabul ettikleri esaslar gereğince yeni felsefi fikirlerden İslâm ilkelerine uygun olanları burhanlarıyla beraber kabul etmek, uygun olmayanları yine burhanlarıyla reddetmek daha uygundur. Kelâm kitaplarında, dinler ve mezheplerle ilgili eserlerde çokca adları geçen Tales, Anaksagoras, Sokrat, Eflatun. Aristo ve benzeri Yunanlı felsefeciler yerine Bacon, Descartes, Spinoza, Kant, Auguste Comte, Hamilton, Stuart Mill, Bergson ve benzeri Batılı filozofları zikretmek daha layıktır. Naturalistler, Stoacılar. Dehriiler, Meşşâiler, Sofustâiler. Brahmanlar ve benzeri okullar yerine son zamanlarda ortaya çıkan spiritalistlerden, materyalistlerden varoluşçulardan, evrimcilerden söz etmek daha uygundur ve yararlıdır. Eski felsefecilerle yeni felsefecilerin kelâm ilmine nisbetleri aynıdır."

İ.H.İzmirli, temel niteliklerini bu şekilde belirlediği bir kelâm ilmi yazmayı uzun süre düşündüğünü söyler. Nitekim o, Hicri 1336/M. 1917 yılında İstanbul'da Evkaf-ı İslâmiye matbaasında basılan "Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme" adındaki eserinde yazmayı düşündüğü bu kelâmın esaslarını ve yeniliklerini açıklamış; "Mulahhas İlm-i Tevhid" isimli kitabını da "Yeni Kelâm İlm-i"ne giriş olarak kaleme almıştır. O, "Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme" ve, "Mulahhas İlm-i Tevhid"de Yeni Kelâm İlm-i'nin birer denemesini yapmıştır. Nitekim "Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme"nin iç kapağında şu ibareler yer almıştır: "Bu kitap, nazariyât-ı kelâmiyenin (teolojik teorilerin) felsefe-i cedide (yeni felsefe) ve ihtiyacat-ı asriyeye (çağın gereksinimlerine) göre tevsi (genişletilme) suretiyle ilk defa olmak üzere tertib (düzenlenmiş) ve tahrir (yazılmış) edilmiştir."

İ.H. İzmirli, bu denemelerini "Yeni İlm-i Kelâm" adındaki değerli eseriyle olgunlaştırmıştır. Böylece yıllardır tasarladığı kelâm ilmini meydana getirmiştir. O, bu konuda şunları söyler:

"...Yeni bir kelâm ilmi yazmayı düşünmüş idim. Gerek Eşarîlik usulü (metodu) gerek selefiye ve eseriye meslekleri (metotları) üzere yazılan kıymetli kitapları, dinlerden ve mezheplerden sözededen eserleri uzun zamandan beri incelemekte idim. Bu arada yeni felsefe ile ilgilendim. Felsefe-i Ulâ'yı, yeni felsefenin safhalarını inceledikten, yeni mantığı ilk defa dilimize tercüme ettikten sonra tamamen din kardeşlerime hizmet etmek gayesiyle yeni bir kelâm ilmi yazmaya başladım. Onu, el-Vaizîn Medresesi" talebelerinin istekleri üzere baskıya

hazırladım."

"...Acizleri tarafından yazılacak olan kelâm ilmi, tabiiyat (fizik-matematik ilimleri) ve felekiyatı (astronomi) eskiden olduğu gibi-doğrudan doğruya ihtiva etmeyecek, bu konularda en yeni teorileri ele alacaktır. Bu kelâm ilmi, bütün ilimlere hakim olan batı felsefesiyle mezcılacak (birleşecek), yeni felsefenin konularına bünyesinde yer verecektir."

"Bu kelâm ilmi hisse dayalı bilgilere, ilmi kanunlara ve bilimsel gerçeklere aykırı olmayacak; şüpheleri hem âyetlerle hem de çağdaş ilimlerin kanunlarıyla iptal edecektir."

"Bu kelâm ilmi İslâm fırkalarının inanç esaslarını, Müslümanların fikri hareketlerini, kelâm ilminin tarihçesini ve şimdiye kadar ihmal olunan konuları ihtiva edecektir."

"Bu kelâm ilmi, yeni felsefenin psikoloji, mantık, metafizik branşları ile, ahlâk, felsefe ve tarih kısımlarıyla, dinler tarihiyle birleşmiş olacak; bir mukaddime ile iki kısımdan ve bir hatimeden ibaret bulunacaktır."

İ.H. İzmirli, böylece belirlediği karakterde ve muhtevada bir kelâm kitabı yazmış; eser, malzeme, metod ve muhtevası itibarıyla önceki kelâm ilimlerinden ayrıldığı ve birçok yenilik içerdiği için onu "Yeni İlm-i Kelâm" diye adlandırmıştır.

İzmirli, her ne kadar yeni bir kelâm okulu kurucusu olmamışsa da, kelâmi fikirleri çağdaş kelâmcılar ve ilâhiyatçılar üzerinde etkili olmuştur. Fakat onun "Yeni İlm-i Kelâm"ını aşan bir kelâm kitabı henüz yazılamamıştır. Şer'îye Vekâleti "Tetkikat ve Te'lifat-ı İslâmiye Heyeti"nin arzu ve isteği üzere telif ettiği bu eseriyle İzmirli, Türkiye'de yeni kelâm ilmi'nin kurucusu olmuştur.

İ.H.İzmirli'nin ortaya koyduğu yeni kelâm ilmi, tıpkı önceki devirlerdeki kelâm kitaplarında olduğu gibi, iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm kelâm tarihine ayrılmıştır, ikinci bölüm ise metafizik konusuna tahsis edilmiştir. Fizikî yapısı itibarıyla önceki kelâm ilminden farklı değilse de, konuları, metodu ve delilleri bakımından birtakım yenilikler ihtiva etmektedir. İki ciltlik "Yeni İlm-i Kelâm" adındaki eserinin birinci cildini kelâm tarihine ayıran İzmirli, ikinci ciltte yeni felsefeden ve birtakım batılı filozofların görüşlerinden yararlanarak metafizik meselelerini ele almaktadır.

İ.H.İzmirli, öteki ilimlerde olduğu gibi, kelâm ilminde de genellikle nakilcidir. Fikir nakilciliği, metod nakilciliği, teoriler ve

deliller nakilciliği yapmaktadır. Kelâm bilginlerinin hayat hikâyelerini, eserlerini ve mesleklerini tarihi seyri içerisinde aktarmaktadır. Onun kelâm ilmiyle ilgili kitapları ve makaleleri, inanç tarihi araştırmacıları için büyük önem taşımaktadır. Onlarda hem klâsik kelâm ilmi hem de yeni kelâm ilmiyle ilgili değerli bilgiler, önemli nakiller (aktarımlar) ve kaynaklar vardır. Bu yönden İzmirli, eski ile yeni, klasik ile modern bakışlar arasındaki bir köprü konumundadır. Onun sahip olduğu kültür de doğu kültürü ve batı kültürünün birleşimidir. İntikal (geçiş) dönemi bilginlerinden oluşu böyle bir konumda bulunmasını doğallı kılmaktadır.

4. Felsefi Fikirlerinin Değeri

İ.H.İzmirli, gerek Doğu felsefesi gerekse Batı felsefesi hakkında bilgi sahibiydi. Rumca, Arapça, Fransızca Rusca gibi dilleri bilmesi onun hem Rum-Yunan felsefesini ve İslâm felsefesini hem de Batı felsefesini kaynaklarından tetkik etmesine imkân sağladı. Sokrat, Aristo, Eflatun, Zenon ve benzeri Yunan filozoflarını, Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Gazali, Nazzam, İbn Tüfeyl ve emsali Müslüman felsefecileri eserleriyle birlikte tanıyan İzmirli, Kant, Descartes, Bacon, St. Mille ve Auguste Comte gibi Batılı filozoflar hakkında bilgi sahibi oldu. Doğulu felsefi okulları inceleyip kitaplarının konuları arasına soktuğu gibi, özellikle Fransızca felsefe kitapları yoluyla batılı felsefe okullarını ve başlıca görüşlerini de yazdığı felsefe ve kelâm kitaplarının konularına dahil etti. Belki de, onun İslâmî ilimlerde yaptığı en önemli yenilik bu idi. Batı felsefesi ve bilimsel düşüncesi, kısmen de olsa, muhteva ve metod yönünden İzmirli'ye tesir etmiştir. Batı felsefesi ve mantığına ait bazı eserleri Türkçe'ye tercüme etmesi bu etkinin başlıca faktörlerinden biridir.

Bununla birlikte, İzmirli hususi felsefe tahsili yapmış birisi değildir. Doğu ve Batı felsefelerini genel çerçevede tanımaktaydı. Uzun süre lise ve üniversite düzeyinde felsefe dersleri veren İzmirli'nin Doğu felsefesiyle alakalı malumatı, Batı felsefesine ilişkin bilgisine oranla, gerçekten çok zengindi. Almış olduğu eğitim ve öğretim ile yetiştiği sosyal ve bilimsel çevrenin bunda büyük etkisi vardı. O, gelenekçi bir eğitim-öğretim görmüştü; Müslüman çevrede, İslâm ve Doğu kültür değerleri

içerisinde yetişmişti.

Eserlerinin listesine bakıldığında açıkça görülecektir ki, İzmirli, en çok felsefe ve mantık alanında eser vermiştir. Telif eserler verdiği gibi, birçok tercüme yapmış ve çok sayıda makale yayınlamıştır. Sadece Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınladığı felsefi makaleleri 600 sayfadan fazladır. Ayrıca, yazılarında doğulu ve batılı filozofların delillerine sıkça yer verir. Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd ve benzeri Müslüman filozoflar hakkında müstakil araştırmaları vardır. "İslâm Mütefekkiri ile Garp Mütefekkiri Arasında Mukayese" isimli kitabında, fikirlerindeki orijinallik yönünden bu iki felsefeci topluluk arasında karşılaştırma yapar; doğu ve batı düşüncelerini çeşitli yönlerden değerlendirir. "Felsefe-i Ülä", "Tarih-i Felsefe-i İslâmiye" onun felsefe alanındaki diğer kıymetli eserleridir.

İ.H. İzmirli'nin felsefeye dair fikirleri genelde nakilcilik veya hikâyecilik esasına dayanır. Zaman zaman bazı felsefe okullarının veya filozofların fikirleri arasında mukayese yapar; bazen de birtakım felsefi görüşlerle ilgili değerlendirmelerde bulunur. "Arab Filozofu Ya'kub el-Kindi", "...Mukayese" onun bu metodunun açıkça uygulandığı eserleridir.

İ.H. İzmirli, felsefe yapmaktan çok, felsefe tarihi ile uğraşır. Gerek İslâm felsefesi gerekse batı felsefesiyle ilgili yazılarında fikir nakilciliği ve hikâyeciliği yapar. Sokrat'ın, Aristo ve Eflatun'un felsefe ve metafizikle ilgili fikirlerini nakleder, fakat kendisi bir felsefi teori üretmez. En eski Yunan filozoflarının ve müslüman düşünürlerin geliştirdikleri teorilerden, delillerinden, metodlarından ve okullarından sözeder ama, herhangi bir felsefi teori, problem veya delil hakkında kendine özgü açıklama ve yorum yapmaz. Öncekilerin eserlerinden öğrendiklerini aktarır ve değişik ifadelerle ortaya koyar. Bu sebebledir ki, onun felsefeyle ilgili çalışmaları düşünce tarihi, kültür ve inanç tarihi araştırmacıları için oldukça yararlıdır. Felsefe tarihi araştırmalarına yol göstericidir. İhtiva ettiği kaynaklar itibarıyla de oldukça zengindir. Eski ve yeni felsefe okulları tarihi seyirleri içerisinde ele alınmıştır. Okul kurucuları ve meşhur felsefe okulları hakkında geniş tarihi bilgiler verilmektedir.

Öyleyse, İzmirli'nin orijinal felsefi fikirleri bulunmamaktadır ve o bir felsefe okulu kurucusu veya temsilcisi değildir. Buna

karşın felsefi kavramları, teorileri, delilleri, metodları ve okulları şunuşu orijinal niteliktedir. Ayrıca o, yeni mantık ve felsefeyi İslâm ilimlerinin konuları arasına sokan ve bazı dini, kelâmî, fıkhi ve ahlâkî konuların açıklamasında araç veya delil olarak kullanan ilk Müslüman bilginlerden biri olma özelliğine sahiptir. Çağdaş mantık ve felsefeden bazı metafizik konuların açıklanmasında kesinlikle yararlanmak gerektiği inancını taşımaktadır. İzmirli bu inancını "Yeni İlm-i Kelâm" isimli eserinde şöyle dile getirmektedir:

"Felsefe, fikirlerin gelişmesine göre alabildiğine yenilenir, durmadan kendini yeniler. Yeni felsefe üç yüzyıldan beri devam edegelmektedir. Şu kadar ki, memleketimize girişi pek yenidir. Bugün resmi programlarımızda yeni felsefeye bir mevki ayrılmıştır. İlmî medreselerimizde ve umumi mekteplerimizde yeni felsefe tedris olunmaktadır. Dâru'l-Fünun'umuzda (üniversitemizde) felsefeye mahsus bir şube (bölüm) vardır. Yeni felsefenin memleketimize geç girişi bizi henüz taklit devrinden ve tercümeden kurtaramamış, bugün henüz yeni felsefe bir istikamet alamamış, teessüs edememiştir.

"Eski felsefenin vaktiyle olduğu gibi değil, belki çevremize uygun bir tarzda ortaya çıkıp geliştiği yargısına varılır ise, yeni felsefenin de çevremize uygun bir biçimde inkişaf edeceği (gelişeceği) tahmin olunabilir. İlâhiyat ile, vahiy ile uyuşabilen her felsefe mesleğinin İslam'a müsait bir surette inkişaf oluna-bileceğini söylemeye gerek yoktur."

Bu anlayışının doğal sonucu olarak İzmirli, yeni felsefeyi bazen dini konuların, kelâmî ve fikhî problemlerin açıklamasında kullanmış bazen de ondan delil getirmiş ve destek sağlamıştır. Allah'ın varlığı, sıfatları ve filleri gibi ilâhiyat konularını önce Kitap, Sünnet ve Müslüman âlimlerin fikirleri çerçevesinde ele alıp açıklamış, sonra yeni felsefeye göre aynı konuları ortaya koymuştur. Belki, İzmirli'nin kitaplarındaki muhteva yönünden önemli yenilik budur. Çağdaş İslami ilimlere de bu bakımdan yeni bir içerik ve görünüm kazandırmıştır.

İzmirli'nin eserlerini bu sonuncu özellikleri yönünden değerlendiren bazı yazarlar O'nun batı felsefesini Türkiye'ye aktaran ve temsil edenlerden biri olduğu kanaatine varmışlardır. Halbuki, İ.H. İzmirli'nin batı felsefesi hakkındaki bilgisi böyle bir mevkide olmasını sağlayabilecek nitelikte görünmemektedir.

İzmirli'nin bu alanda yaptığını Ferid Kam'ın onunla ilgili şu sözünde toplamak daha uygun bir değerlendirme olabilecektir: "İzmirli, nakkalu'l-ulûm (ilimlerin aktarıcısı) ve bakkalu'l-ulûm (ilimlerin satıcısı)'dur" (1).

Ancak, İ.H.İzmirli'nin felsefe alanındaki çalışmaları Türk-İslâm felsefesinin orijinalitesinin düşünce tarihine getirdiği yeniliklerin ve Türk-İslâm düşünce tarihinin kendine özgü karakteri ile ortaya çıkarılmasında önemli hizmette bulunmuştur. İslâm felsefesini Yunan felsefesine dayandırıp onun ürünü saymadığı, Kindî, Farabî, İbn Sina, İbn Rüşd ve benzeri Müslüman filozofları Yunan filozoflarının taklitçileri göstermediği gibi, Türk İslâm düşüncesini de başka düşünce sistemlerinin karışımı saymamıştır. Eserlerinde İslâm filozoflarının orijinal fikirlerini teker teker ortaya koyup insanlık düşünce tarihindeki değerini göstermiştir. Türk-İslâm filozoflarının eserleri ve fikirleriyle tanınmasına büyük önem vermiştir. Gerek felsefeye dair kitaplarında gerekse İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisinde yayınladığı bir dizi makalelerinde Türk asıllı filozofları ele alıp tanıtmıştır. Bu yöndeki yayınları, milli kültüre katkıları sebebiyle Mustafa Kemal Paşa'nın takdir ve taltifine mazhar olmuştur. İzmirli, son olarak bu alanda "Fatih'in Felsefi Cephesi" adında bir kitap yazmaya başlamış, fakat ömrü onu tamamlamaya yetmemiştir.

1) İzmirli'nin felsefe ilmindeki mevkiini anlamaya katkıda bulunması maksadıyla kitabımızın IV. bölümünde bir felsefi seçme metin koyduk.

20

21

22

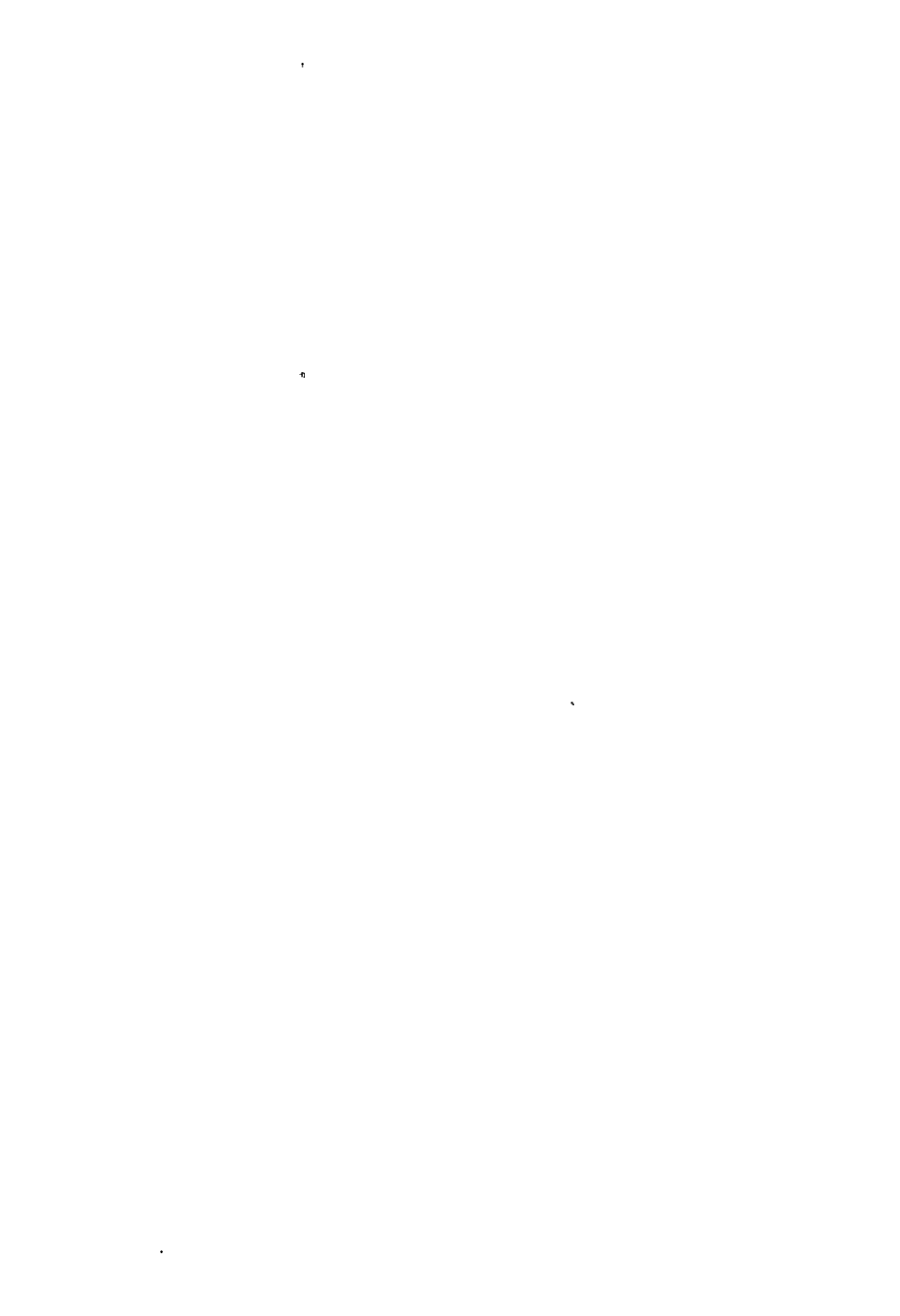
23

24

25

26

IV. BÖLÜM
İ.H. İZMİRLİ'DEN SEÇMELER

1. Meslek ve Metodum

Bu münasebetle kendi meslek ve metodum hakkında bir iki söz söylememe müsaade ediniz: Allah'a hamdolsun din-i mübînimize naçizane bir hizmet yapmakla cidden iftihar etmekteyim. O mukaddes ve yüce dinimizin gerektirdiklerinden olmak üzere Kâinatın serveri -en kâmil selamlar O'na olsun-Efendimiz Hazretleri'nden başka hiçbir Müslüman'ı masum (günah ve hatalardan korunmuş) bilmem. Bütün alimlerin sözlerini yalnız burhan ve delille kabul ederim. Düşünce ile o sözleri kıymet veririm, ızan ile onu kalbime. derecesine göre derin köşelerine getiririm. Lehte ve aleyhte olanların sözlerini dinlerim, muhaliflerin sözünü sırf muhalefetlerinden dolayı reddetmediğim gibi doğru ve uygun bulanların sözünü de sırf uygun ve doğru bulduklarından dolayı kabul etmem. Hiçbir alimin şiddetli taraftarı değilim. Hiçbir alimin sözünü vahiy gibi telakki etmem. İbn Teymiye'nin şiddetli taraftarı olmadığı gibi Gazalî'nin de şiddetli taraftarı değilim. Hanbelî de değilim, Eşarî de. Körükörüne mutasavvıflara da, kelâmcılara da tâbi olmam. Hak taraftarıyım. Her yerde bir hakikat kokusu alırsam hemen ona el atarım. "Hak, tâbi olunmaya en layık olandır" (Yunus, 10/35) sözü düsturumdur. İslâm büyüklerinden her kimin sözünde burhan ve delille dayalı bir hak görürsem yine burhan ve delille ona tâbi olurum. Bir söz ve görüş (kavl) hakkında delil olmadıkça onu kendime mal etmem. Kendime mal ettiğim söz ve görüşü doğrudan doğruya yazarım, yoksa sırf nakletmekle geçer giderim. Nakillerde asla tahrifte bulunmam. Yanlış anlayabilirim, istinsah sırasında yanlış da nakledilebilir. Fakat bile bile kalemimden tahrif sadır olmaz. İstedığınız kadar hafife alınız "emin nâkil" (güvenilir nakledici) olmakla da iftihar ederim. Kur'an'ın nazmına uyarak yalnız gerekli olan kısmı naklederim. Anlamayı ihlal edecek derecede kısa tutmak, ihlale yol açacak derecede uzatmak memnu olduğundan maksuda dahil olmayan sözü zikretmemeye çalışırım.

Mensubiyetim ancak İslâm dininedir. Tarik (at)ım ancak en hayırlı tarik(at) olan tarikat-ı Muhammediyedir. Selefiye olsun, mütekellime (kelâmiye) olsun, mutasavvıfa (sûfiye) olsun, felsefe (filozoflar) olsun hangi grup (fırka) olursa olsun hak ve hakikat uğrunda çalışan bir grubu ulu orta reddetmeyi hiçbir vakit kabul etmem. Her zaman aldığım söz ve görüş ancak

Son Peygamber'in söz ve görüşüdür. Yalnız o Nebiy-yi Akdes'in (En Kutlu Peygamberin) ümmetiyim, yalnız o Nebiy-yi Muhterem'in son derece şiddetli savunucusuyum. Şu kadar ki herşeyden önce Peygamber'in sözünün sübutunu (gerçekliğini) araştırırım. Sözün Zat-ı akdes-i Peygamberiye ulaşması (isnadı) hakkında kalbim tatmin olur, Peygamber'in yüce maksadını da anlarsam akli bertaraf ederek hemen onu kabul eder "Akli, Mustafa'nın yoluna kurban et" mısraını okurum. Peygamberlerin Hakîmi -en kâmil selamlar O'na olsun- Efendimiz Hazretleri'nden yakînen mahfuz olan zaruriyat-ı dinin (dinî zorunluluklar) dışındaki konularda her müslümanı serbest görüp, ihtilaf edilen konuda herbirinin birer mazeretleri olduğunu takdir eder. her bir grupta bir yünden bir hakikat görürüm. Alimlerin sınıflarına birer yer ayırırım; hepsini de lüzumlu görürüm. Hadis-i şerflerin tetkik ve tenkit edilmesini hadisçilere, ferî (amelî) hükümlerin çıkarılmasını fıkıhçılara, aslî (itikadi) hükümlerin açıklanmasını tevhid alimlerine, bu konudaki savunmayı kelâmcılara; kalbe ait vâridlere, bâtinî amellere, hallerin tezkiyesine ait hususları mutasavvıflara, hisse dayalı gerçekleri fen bilginlerine, doğruluk ve iyiliğe ait tetkikleri filozoflara, hulasa her hali ehline bırakırım. Herhangi bir âlim kendi meydanında at oynattıkça ona itimat ederim, dışına çıkınca ona itimadım kalmaz. Hasma karşı Hucce-tulislâm Ebu Hamid Gazalî ile Şeyhulislam İbn Teymiye Harra-nî'yi de, İslam filizofu Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd ve Mübeşşir b. Fâtik'i de, bunların takip ettikleri usûl ve tarikleri (yolları) da gerektiğinde müdafa ederim. Esrafa (öncekilere) çok muhabbet ve hürmetim vardır. Faziletten yanayım, ona tutkunum. Ancak görebildiğim bir hatayı da söylemekten çekinmem. Tehditlere pabuç bırakmam. Bir zat evliyaulahdan olur da yine yanlışları bulunur. Bu yanlışları açıklamak onun mertebesine nakîse (eksiklik) getirmez. İmam Ahmet b. Hanbel bir zatı meddettiği halde yine birçok yanlışını açıklardı. Serî Sakatî hakkında "Helal lokma yemekle meşhur şeyh" dediği halde onun "Allah (C.C) harfleri yarattığı zaman 'ba' harfi secde etti" dediğini işitince aleyhine dönmüştü.

Binaenaleyh asla mutasavvıfa aleyhtarı değilim, aksine onları takdir ederim, hatta 22 sene önce Şazeliye tarikatından icâz-etnamem vardır. Bunun gibi mutasavvıfa aleyhtarı olan âlimlerin de aleyhtarı değilim, onları da takdir edenlerdenim,

yalnız tadrîl ve tekfir (sapık ve kâfirliğe hükmetme) konularında onlardan ayrılırım. Bu konuda çok çekinirim ve ihtiyatlı olurum. Münazara (tartışma) sebebiyle söylenmiş sözlerim, hiçbir zaman mutasavvıfanın veya diğer bir grubun aleyhinde bulunduğuma delâlet etmez. Bilirsiniz ki sözden dolayı olarak anlaşılan şey o sözün kendisi değildir. Sözden dolayı olarak anlaşılan şeylerde didişme ve çekişmeyi uzatanlar Şeyh-i Ekber'in (İbn Arabî) ne kadar tenkidine uğramıştır. Evet emir ve nehyi ihmal eden zındıkların aleyhindeyim. Taassubu kabul edilmez. salabeti, ise medhedilmiş bilirim. İyi biliniz ki fikirlerim de Gazalî'nin eserlerinden mülhemdir.

Sapıklığa düşmekten ve başkalarını sapıklığa düşürmekten Allah'a sığınırım. (*)

2. İctimaî Fıkıh Usûlüne İhtiyaç Var Mı? (Ziya Gökâlp'e Cevap)

Soru: İctimaî fıkıh usûlüne (sosyal fıkıh metodolojisi) ihtiyaç var mıdır? Faraza ihtiyaç hasil olduğunda burada ne gibi kaideler hakim olacaktır?

Cevap: "İctimaî fıkıh usûlüne ihtiyaç vardır" önermesi tâlî (ikincil) bir önermedir, bir neticedir, bir takım öncüllere bağlıdır. Öncelikle o öncüllerin sübutunun kabul edilmiş olması ikinci olarak da öncüllerle netice arasında mantıkî bir ilgi, bir bağ olması en önemli şarttır.

İctimaî fıkıh usûlü iddiasında bulunanlar bir takım öncüller ileri sürüyorlar ki o öncüllerin hiçbiri neticeyi gerektirici değildir. İleri sürülen öncüller ictimaî fıkıh usûlünü intac etmiyor; belki fıkıh usûlüyle, fıkıhla uyuşturulması mümkün olmayan bir nazariyeyi, bir görüşü; makbul olmayan bir görüşü netice olarak gerekli kılıyor. İctimaî fıkıh usûlünün dayandığı öncüllere bir göz atalım:

1. "Fıkıh ilmi fayda ve zarara müteallik (dair) olan amelleri (işleri) tetkik etmez, hüsn ve kubuha (iyilik ve kötülüğe) müteallik olan amelleri tetkik eder" (İslâm mecmuası, s.40).

Bu öncül İslâm fıkıhına asla mutabık (uygun) değildir, doğru değildir, bu kondaki tafsilat için Sebilürreşad'ın 292. saysına müracaat edilsin.

2. "Fıkıh, ilmi ibadetler (menâsik-i islâmiye) ve hukuk

(*) İzmirli İsmail Hakkı. *Hakkın Zaferteri* s.6-8 (1341) İstanbul

(hukuk-ı İslâmiye) adlarıyla iki müstakil konuda meydana gelir" (İslâm mecmuası, s.41).

Bu öncül de İslâm fıkıhınca doğru değildir. Sebilürreşad'ın 292. sayısına müracaat edilsin.

3. "Akıl tarafından takdir edilen hüsün (iyi) ve kubuh (kötü), fayda ve zarardan başka birşey değildir. Fayda ve zararı temyiz etmekle (ayırarak) hüsün ve kubuhu takdir etmek ayrı ayrı şeylerdir" (İslâm mecmuası, s.41).

Bu iddiayı ortaya atan muhterem müellif (Ziya Gökalp) hüsün (güzel) ve kubuh (çirkin) meselesinde Hanifî mezhebini tercih ediyor, bu hususta kendisiyle beraber oluruz. Fakat bu mezhebin "faydaliya hüsün, zararlıya kabîh" dediğinden gafil görünüyor. Hüsün ve kubuhun kullanıldığı dört manadan üçünü akıl doğrudan doğruya takdir eder, yalnız dördüncü manada kullanılan hüsün ve kubuhun aklen veya şer'an (din tarafından) takdir edilmesi hususunda fıkıh usûlcüleri ihtilaf ediyorlar. Muhterem yazar bu cihetten de gafil bulunuyor. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 292. sayısına müracaat edilsin.

4. "Şeriat amellerin hüsün ve kubuhunu iki ölçüye müracaat ederek takdir eder: Nas, örf. Nas Kitap (Kur'an) ve sünnetlerdeki delil; örf ise cemaatin amelî sîret (yaşantı) ve maişetinde (davranışlar) tecelli eden (ortaya çıkan) ictimai vicdandır" (İslâm mecmuası, s.42).

Bu öncülde şerî hükümlerin delilleri ikiye ayrılıyor: Nas, örf. Fakat icma, kıyas, istihsan, istishab, berâet-i asliye, amel-i ehl-i Medine, ıstıslah şer'u men kablena, kavli-i sahabî, kavli-i tabîî, nefy-i medarik, sedd-i zerayi', ahz bi'l-akall, ahz bi'l-ekser, ahz bi'l-ahaff, ahz bil-eşakk, ahz bi'l-ahvet, ahz bi'l-asl ahz bi'z-zâhir veya ahz bi'l-azhar, umum belva, istikra, telazüm, iktiran, ismet, ilham, şehadet-i vicdan, taharrî ve tevahhî, Nebi'yi rüyada görmek, kura, amel bi'ş-şebîheyn, taaruz-ı eşbah, kavâid-i külliye (tümel öncüller) gibi usûlcüler arasında ittifak veya ihtilaf edilen şer'i hükümlerin delilleri tamamıyla ictimai vicdandan, örften sayılıyor. Halbuki şeriat nazarında, fıkıh âlimleri nazarında örf, şerî hükümlerin delillerinden biridir; icma, kıyas... gibi şerî hükümlerin delillerinin kasîmî (türü, parçası)dır, yoksa mukasim'i (cinsi, küllü) değildir. Kasîmî (türü) mukassim kılmak ne mantıken, ne fıkıhan doğru değildir. Vakıa (Gerçekte), örf, maruf (iyilik, güzel ve yararlı olan şey) manasına alınırsa zikredilen

hükümlerin delillerinin bütününe, Kitap ve Sünnet de dahil olmak üzere örf denebilir. Örfü ictimai vicdan manasına aldıktan sonra icma ve kıyas... gibi hükümlerin delillerini örfün kısımları kılmak İslâm fıkıhınca katiyen (kesinlikle) reddedilmiştir.

Şer'î hükümlerin delilleri aslî delillere irca edilebilir (dayandırılabilir): Kitap, sünnet, icma, kıyas; veyahut nas, icma, kıyas; veyahut: vahy, rey. Yoksa şer'î hükümlerin delilleri nas ve örf'e irca edilemez.

5. "Şeriat nassa ne kadar ehemmiyet veriyorsa örf'e de o kadar ehemmiyet veriyor" (İslâm mecmuası, s. 146).

Bu öncül bozuk (fasit) bir öncüdür. Nas (Kur'an ayetleri ve sahih hadis) şeriatın aslıdır. Örf'e müracaat etmek kuraya müracaat etmek gibi ihtilaf ve çekişmeyi kesmek içindir. Örf nasıl nassa aykırı olabilir, onun yerine geçebilir? Tafsilat için Sebilürreşad'ın 292, 293. sayılarına müracaat edilsin.

6. "Ümmet, ictimai vicdanın (örfün) güzel iyi ve faydalı kabul ettiği marufu emretmek ve kötü, çirkin, zararlı gördüğü münkeri nehyetmekle mükelleftir (sorumludur)" (İslam mecmuası, s. 145 ve 146).

Bu öncül de yalan ve uydurma bir öncüdür. Büyük görevlerden biri olan iyiyi emretmek, kötüden menetmek (emr bil'-maruf nehy ani'l-münker) de şeriatın iyi ve kötü, faydalı ve zararlı görmesi şarttır. Yoksa ictimai vicdan yeterli değildir. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

7. "Kubuh (kötü-çirkin) ikidir: Nassa dayalı kubuh, örf'e dayalı kubuh" (İslam mecmuası, s.146).

Bu söz safsatadır. Fıkıh adına, şeriat adına, nassa dayalı kubuh, örf'e dayalı kubuh denemez. Fıkıh usûlünde kubuh iki kısımdır. Kabîh li-aynihi (özü gereği kötü), kabîh li-gayrihi (başka nedenle kötü). Kabîh li-aynihi'de nehyedilen fiilin (yasaklanan eylem) aynı (bizzat kendisi) kabihdir, kubuhu hariçten gelmez. Kabîh li-gayrihi'de nehyedilen fiilin aynı kabîh değildir, kubuhu başkasından gelir.

Nassın takbih ettiği şey ancak mürüvveti ihlal eder. Tafsilat (ayrıntılı bilgi) için Sebilürreşad'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

8. "Örf gerektiğinde nassın da yerini tutar. Buna delil "Müminlerin güzel ve iyi gördükleri şey Allah katında da iyi ve güzeldir, hadis-i şerifî örf ile amel nas ile ameldir, fıkıh kaidesidir" (İslâm mecmuası, s. 42).

Bu sözden maksat "örf, nas gibi şer'i hükümlerin delillerinden biridir fakat, nassın önüne geçmez" demek ise doğru bir söz olur. Şu kadar ki bu husus örf'e has değildir. Bu hususu örf'e has kılmak hatadır. Gösterilen deliller neticeyi gerekli kılmak-tadır. Delilin netice ile münasebeti tam değildir. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 292 ve 293. sayılarına müracaat edilsin.

9. "Fıkıh bir taraftan vahye, diğer taraftan ictimaiyete (örf ve âdetlere) istinat eder (dayanır). Binaenaleyh İslâm şeriatı hem ilahî, hem ictimaidir" (İslâm mecmuası, s.42].

Bu öncül de bozuk bir öncüldür. Fıkıh bir taraftan vahye diğer taraftan ictimaiyete istinat etmez; belki bir taraftan vahye, diğer taraftan reye, elverişli reye istinat eder. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

İyi bilmeli ki İslâmın bir şeriatı vardır, o da ilâhî şeriatır. Şeriat, Cenab-ı Allah'ın kullarına vaz ve tayin ettiği din ve âyindir. Din Allah'ın vaz'idir (ortaya koymasıdır) ve akıl sahiplerini kendi ihtiyarlarıyla bizzat hayırlı olan şeylere sevkeder.

İslâm mecmuası'nın 2. sayısında yazılmış olan bu öncüle muhalif olarak 8. sayısında Şeriat koyucu'dan başka hiçbir zatın şeriat adına ahkâm vaz etmeye (koymak) hak ve selahiyeti (yetki) yoktur. Dinde, şeriatte vekâlet geçerli olmaz. Bu apaçık bir şeydir. Bunda hiçbir akıl ve irfan sahibi tereddüt etmez" deniliyor. Adı geçen mecmuanın 8. sayısı 2. sayısını zımnen reddediyor, artık bizim için başka bir söz söylemeye ihtiyaç yoktur.

10. "Hükümler zamanın değişmesiyle değil, nisbet edildikleri cemaatların (toplumların) değişmesiyle de değişmesi gerekir" (İslâm mecmuası, s. 43).

Bu öncül de bozuk bir hükmü ihtiva etmektedir: Külli hüküm-ler, şerî âdetler asla değişikliğe uğramaz. Değişen ancak cari âdetlerdir. Örf ve âdete istinat eden hükümler cüzî (tikel) hü-kümlerdir; küllî (tümel) kaideleri hadiselerle tatbik etmek cihetidir. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

11. "Kıyas, hükmü nassa irca etmenin gizli bir şeklidir" (İslam mecmuası s. 149).

Bu öncül, "naslar hadiselerin hükümlerini ihata eder" önermesini kabul etmeye bağlıdır. Halbuki bu önerme kabul edilirse örfün ehemmiyeti kalmaz. Bu öncülün, ne gibi neticeler doğuracağı, ne gibi öncüllere bağlı olacağı düşünülmezsizin ortaya

atılmıştır. Bu öncül aleyhtedir, lehte değildir. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

12. "Bazı fakihlere göre nas örften doğmuşsa nas olan konuda ictihada cevas vardır" (İslâm mecmuası, s.44).

Bu öncülü de fıkıh usûlüne tatbik etmek mümkün değildir. Ebu Yusuf'a isnat edilmiştir. İmam Ebu Yusuf yalnız riba (faiz) meselesinde nassı örfle tevil etmişti. Tafsilat için Sebülürreşad'ın 292, 293. sayılarına müracaat edilsin.

13. "İmam Malik Medine halkının ictimâî ananesini (sosyal geleneğini) yaygın olan sünnet (yaşayış,davranış) olarak kabul etmiştir" (İslam mecmuası, s. 149).

İmam Mâlik'in mezhebi hiç anlaşılmamıştır. Medine halkının amelini kabul edenler Medine halkının ictimâî ananesini sünnete (Hz. Peygamber'in sünnetine) irca ediyorlar, sünneti amelin ölçüsü tutuyorlardı. Şaşılacak bir şeydir ki İmam Malik'in mezhebini tersine anlamışlar. Tafsilat (ayrıntılı bilgi) için Sebilürreşad'ın 294. sayısına müracaat edilsin.

14. "İmam Azam örfün müstakil bir esas olarak gözönüne alınması lüzumunu hissederek 'insanların ihtiyacına en uygun olan ciheti (yönü) kıyasa tercih etmek'ten ibaret olan istihsan kaidesini vaz etmiştir (koymuştur)." (İslâm mecmuası, s.85).

Bu söz araştırmadan söylenmiştir, ilmî bir söz değildir. Vakıa İmam Azam istihsan görüşünü ileri sürmüştür. Fakat (bunu) hangi manada kullandığı şimdide kadar katı (kesin) olarak malum olmamıştır. Şurası muhakkaktır ki istihsan örfün bir tecellisi değildir. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

15. "Davud (Zahiri) örfe ve ictihada itibar etmedi, hayata kıymet vermedi. Hayat tarafından (da) kabul edilmedi" İslam mecmuası, s.85).

Esef edilecek (üzüntü duyulacak) bir şeydir ki yalnız ismi işitilen Davud Zahiri'nin mezhebi bilinmediğinden yanlış fikirler ortaya konmuş, pek büyük hatalara düşülmüştür. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 296. sayısına müracaat edilsin.

16. "Zahiriye mezhebi hiçbir iz bırakmamıştır" (İslâm mecmuası, s.85).

Bu söz coğrafya, tarih ilmine, fıkhı taban tabana zıttır. Tafsilat (ayrıntılı bilgi) için Sebilürreşad'ın 296. sayısına müracaat edilsin.

17. "İctihad örfe intibak etmek (uymak) ihtiyacından

doğmuştur" (İslâm mecmuası, s.85).

Bu sözün ilim ve fıkıh huzurunda hiçbir kıymeti yoktur. Tafsilat (ayrıntılı bilgi) için Sebilürreşad'ın 297. sayısına müracaat edilsin.

18. "Başlangıçta aslî bir kaynak gibi telakki edilmeyen örf fakihlere kendisini başka yollarla kabul ettirmeye muvaffak olmuştur" (İslâm mecmuası, s.85).

Bu söz ne kadar yanlıştır! Örf başlangıçta ne ise sonra da öyle olmuştur. Örf Hz. Peygamber zamanında ne kadar ehemmiyet (önem) verilmiş ise tabiiler (uyanlar), tebe-i tabiiler (uyanlara uyanlar), icthad asırlarında da o kadar ehemmiyet (önem) verilmiştir. Fıkıh tarihi ve fıkıh usûlü bu sözü şiddetle reddeder. Tafsilat (ayrıntılı bilgi) için Sebilürreşad'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

19. "Fakihlerin icmaı örfün bir tecellisidir" (İslâm mecmuası, s.85).

Bu söz de İslâm fıkıhına mutabık (uygun) değildir. İcmaın esası; çok sayıdaki fakihin görüşü, menşei (kaynağı); Kitap veya sünnet veya kıyastır. İcma örfün tecellisi değildir. belki örf âmm-ı icma (concensus) demektir. Aslolan icmadır, örf değildir. Tafsilat için Sebilürreşad'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

20. "Fıkhi hükümlerin naslardan ne yolda çıktığını gösteren fıkıh usulü adıyla bir ilim ortaya çıkmıştır. Acaba örf hakkında da böyle ihtimamlı (dikkatli) tetkikler yapılamaz mıydı.?" (İslâm mecmuası, s. 85).

Bu öncül hakkında ilmi kitaplara müracaat edelim: Fıkıh usulü ilmi İslâm milletinde sonradan ortaya çıkan ilimlerden; Hicri I. asırda ve II. asrın ilk yıllarında fıkıh usulü yoktu. Selef (İlk İslâm bilginleri) bu ilimden müstağni (ihtiyaç duymuyordu) idi. Şöyle ki: Asılların aslı olan Kur'an-ı Kerim Arap diliyle nazil oldu. İkinci asıl olan sünnet Kur'an hükümlerini Arapça ile açıkladı. Selefin lafızlardan manaları çıkarmak konusunda dil melekeleri (yetenekleri) vardı. Selef Kur'an lafzını veya sünnet lafzını duydukları zaman kastedilen manayı anlardı. Zira konuşmalarının, anlaşmalarının medarı olan (şeyler), Arapça ile ifade ediliyordu, lafızlardan manaları çıkarmak konusunda vasıtalara muhtaç olmuyorlardı. (*)

(*) İzmirlî İsmail Hakkı, *Sebillürreşad*, XII, sayı : 293 (3 Receb 1332)

3. İslamda Kadın Hakları

İslâm dininin öteden beri kadına bahşedip (verip) Avrupa kadınlarının mahrum (yoksun) oldukları eşit haklar ve imtiyazlar aşağıdaki şekilde beyan edilir:

1. Kadın erkek gibi fikir ve irade hürriyeti (istiklali)ne sahiptir. İslâm dini, insanlığın olgunluk doruğuna yükselmesi için iki kanat hükmünde olan fikir ve irade hürriyetini erkeğe, kadına eşit şekilde bahşediyor (veriyor). Erkek de kadın da fikrinde hür oluyor, birbirlerine mütehakkim (hakim ve amir kesilen) oluyor. Ancak erkek idareci ve hakimdir (kavvam), ailenin reisidir. Ev işleri idarecilik ve reislikle düzene gireceğinden reislik, sahiplik ve idarecilik erkeğe verilmiştir. Bütün canlı türlerinde olduğu gibi erkeğin üstünlüğü âşikârdır (açıktır). Kadın kocasının rızası olmaksızın bir yere çıkamaz. Kadın kocasının malına, evine mukayyet ve mülazim (göz-kulak) olur. Malından hiç kimseye birşey vermez.

Kavvamiyet (hakim olma), idarecinin halkı idare etmesi demektir. Buna sebep erkeğin hayatın zorluklarına göğüs gerekerek, geçim yüklerini sırtlayarak kadının nafakasını (geçimini) taahhüt (garanti) etmesidir. Erkek bu ağır vazifesine (görevine), mukabil (karşın), kadından da şeriata (dini buyruklar) uygun olan konularda itaat etmesi(ni istemek) hakkına sahiptir. Erkek kadına hürmet gösterir, onu ailenin işlerine ortak eder, erkeklerle yakışır şekilde himaye (koruma) eder ve nafakasını verir. Erkek bu hakka mukabil (karşın), iki mühim (önemli) vazife (görev) ile de mükelleftir (yükümlüdür): İyi geçinmek, arkadaşlık ve bağlılık hakkını gözetmek. "Onlarla iyi geçinin. Şayet onlardan hoşlanmayacak olursanız belki Allah sizin nefret ettiğiniz bir şeyi hayırla doldurmuştur" (Nisa 4/19)."... Onlar sizden en sağlam sözü almışlardır" (Nisa 4/21) âyetleri bu hakikatı açıklar. Evlilik akdinden sonra en mühim (önemli) esas iyi geçinmektir. Karı koca arasında güzel bir ülfet ve muamele bulunmazsa bağlılık devam etmez. Bunun için her biri kendilerine düşen vazifelerde kusur yapmamakla diğerinin haklarına tecavüz etmemekle mükelleftir.

Bir defa erkek geçim hallerine katlanıyor, servet sahibi de olsa kadın müşterek (ortak) nafakada erkeğe ortak olmuyor. Erkek, müslüman olmasa da karısının nafakasını temin etmeye mecburdur, kadının nafakasını teminde hiçbir kimse kocaya ortak olmuyor, bir de koca iyi geçinmekle vazifeli oluyor. Bunun için de söz veriyor ve bunu taahhüt ediyor. Bu gibi mühim vazifelere karşı kadından şeriata uygun olan konularda itaat istiyor. İslâmda kadın rüşd (akıl ve beden itibarıyla olgunlaşma) ve kudretten mahrum bir iş makinası değildir, erkeğin saadet (mutluluk) ve zevki için bir alet değildir, erkeğin elinde bir şehvet (cinsel arzu) ve hakaret oyuncağı da değildir. Belki tabii haklara sahip bir hayat ortağıdır. Ay gibi peyk (uydu) değil, erkek gibi bir güneştir, erkek gibi -şerî sınırları aşmamak için şerî edep kaidelerini (kurallarını) ihlal etmemek şartıyla -davranışlarında irade sahibi ve fikirlerinde müstakildir (bağımsızdır).

Ailenin yapısı esir (olan kadın) ve emir (olan erkek)'den meydana gelmiş değildir, iki hayat ortağından oluşmuştur. Erkek kadının hayatta iradesini öldüremez, dimağını ezemez, şeriata bahsettiği hakları istemede ve vazifelerini yapmada hürriyetini kısıtlayamaz. Bununla beraber kadının hürriyeti, iş ve hakların bütününde erkeğe eşit olması demek değildir. Erkek gibi âdâbı muhafazada (korumada) ortayolu tutmak, kötülükten uzaklaşmak, haramdan kaçınmak şartıyla hareket ve davranışlarında serbest olması demektir.

2. Kadın erkek gibi aynı gaye için yaratılmıştır: "Ben cin ve insan türünü ancak bana ibadet etsinler diye yarattım" (Zâriyat 51/56) âyeti kadına da erkeğe de aynı gayeyi gösteriyor.

3. Kadın erkek gibi ilim öğrenmekle, itikadî ve amelî hükümlerle mükelleftir (yükümlüdür). Kadın-ittifakla-alim olur, müftü olur, veli olur, ârif-i billah olur. Öğretmeye, ictihad etmeye de salahiyeti (yetkisi) vardır. Nitekim faziletli müslüman kadınların içinde nice alimler, nice ârifler vs. yetişmiştir. Kadın bazı bilgilerimize göre -peygamber göndermenin mümkün olduğu zamanlarda- Allah'ın fazlı ile peygamber bile olur. Nitekim Hz. İsa'nın annesi Meryem, Hz. Musa'ya bakan Asiye bazı bilginlerimize göre peygamberdirler.

4. Kadın erkek gibi idareci olabilir. Hanefî mezhebine göre had cezaları hariç kadılığın diğer şartlarını kendinde toplayan kadın hukukî konularda kadı olabilir. Kadın yalnız halife (devlet

başkanı) olamaz, çünkü halifeliğin esas şartları erkeklerde bulunur. Yukarıda açıklanan işler dahi (bile) emretme ve yasaklama makamında bulunacaklar için bir eksik olduğuna göre, kadının memleket idaresinde, siyasetin önemli işlerini yürütmede ve hükümlerin tebliğ edilmesi konularında âciz ve yetersiz olduğu şüphe götürmez.

5. Kadın umumiyetle Allah'ın emir ve yasakları karşısında erkek gibidir. "Ben kadın olsun erkek olsun sizden iş yapan birinin amelini zayi etmem" (Al-i İmran 3/195), "Müslüman erkekler ve müslüman kadınlar..." (Ahzab 33/35) âyetleri buna şahittir.

6. Kadın erkek gibi iyiliği emretme, kötülükten sakındırma (emr-i bi'l-maruf, nehy ani'l-münker) ile görevlidir. Kadının bu salahiyeti (yetkisi) pek büyük bir salahiyettir.

7. Erkek olduğu gibi kadınla da Allah'ın hükmü ortaya çıkar. Allah'ın hükmü müftülükle, kadılıkla, rivayetle ortaya çıktığından, kadın fetva vermekle Allah'ın hükmünü haber vermek konusunda adetâ Cenab-ı Hakk'ın bir tercümanı; kadılık yapmakla Allah'ın hükmünü haber verme ve yerine getirilmesini istemede âdetâ Cenab-ı Hakk'ın bir vekili hükmünde olur. Kadın râvi (hadis rivayet eden) olabileceğinden onun diliyle Allah'ın hükmünün lafzı ortaya çıkar. Kadın şahit olabileceğinden onun diliyle hükmün dayandığı sebebi haber vermek ortaya çıkar. Bu hak en büyük bir haktır, bu hakda kadın erkeğe ortaktır.

8. Kadının medenî hakları vardır. Bu haklara istinadan (dayanarak) umumi hayata atılabilir. Akitlerde, mukavelelerde, muamelelerde kadının hakları erkeğin hakları gibidir.

Kadın kocasının iznine bakmaksızın kendi malında dilediği gibi tasarruf eder; satar, rehin verir. Kadın kocasının malına varis olur, gerek kocasının ve gerek başkalarının küçük çocuklarına -ölümden önce vukubulan ihtiyar ve tayinleri veya öldükten sonra kadının tayini ile- vâsi olabilir. Diğer vasilerin bütün haklarına kavuşur.

Alım satım, nikâh, hibe, şufa, malını birine emanet olarak verme, kira, geçici olarak verme, kefalet, vekâlet, ortakolma türleri, dava, ikrar, sulh vasiyet gibi şerî tasarruflarda kadın erkeğin sahip olduğu haklara bütünüyle sahip olur. Ancak çoğu durumlarda mahkeme celselerinde (oturumlarında) bulunmalarında zorluk olduğundan, yukarıda zikredilen arızalardan (eksiklikler) dolayı bir şeyi muhafaza etme ve akılda tutmak

konularında erkeklerin altında bulduklarından şahitlikte bir fark gözetilmiştir. Bununla beraber kadınların tek başlarına şahitlik etmelerinin kabul edildiği konular da vardır. Ezcümle (özetle) erkeklerin muttali olamayacağı (bilemeyeceği), doğum, emzirme, ay başı, örtü altında ayıp işleme gibi adeten unutmaya olmayan yerlerde tekbaşlarına şahitlikleri geçerlidir. Veraset hükümlerindeki fark da ihtiyaç nisbetinden ortaya çıkmıştır. Diyet, iş yapma gücüne göre tayin edildiğinden bu konuda da bir fark vardır. Diğer farkların da makul bir sebebi vardır. Arızî (kural dışı, olağan dışı) durumlardan doğan farklar itiraza konu olmaz.

9. Örtü (hicab) kadın haklarını ve kadınların hürriyetlerini daraltmak için değil, belki namuslarını aşağılık insanların nazarlarından (bakışlarından) korumak içindir, kadınlara has (özü) meziyetleri ahlâkî musibetlerden (kötülükler), şaibelerden (asılsız kötüleme) muhafaza etmeye (korumaya) yöneliktir. Hısmınlıkları, akrabalıkları, (evlilik yakınlıkları), nesebleri (soyları) temiz tutmanın, kötülükleri azaltma ve sınırlandırmanın en güvenilir çaresi budur. Kadının şerefi erkeğin şerefi gibi ırz temizliğine bağlıdır. Şu kadar ki kadınların şerefi insan türüne olan fazlaca bağlılığından dolayı daha önemlidir. Kadın namusunu muhafaza eder, kadının örtünme halini muhafaza etmesi, namusunu muhafaza etmesi hakkında en büyük bir şerf ve saadettir. Kadının izzeti (yüceliği) iffetindedir. İffet hem kadın için, hem erkek için bir fazilettir. İffetsizliğin cezasını kadın erkek aynı seviyede çekerler. İffete saldırmak manasına gelen "kazf-i muhsane" (namuslu kadına iftira) en büyük cezayı gerektirir. Kadının iffeti, göreceği tecavüzden (saldırıdan) uzak oluşu nisbetindedir. Bu uzak kalma için de örtünmeden daha güvenilir bir yol yoktur.

Örtü, hürriyeti temin eden birşey olmadığı gibi esaret (kölelik) alameti de değildir. Belki kadının istiklalinin tek teminatı, kadının hürriyetinin erkeklerin tahakkümüne karşı aşılmaz bir seddir. Üşüşme ve tecavüz etme unsuru olan erkekten lâtif, ince ve matlup (istenen) unsur olan kadının şeref ve kerametini himaye etmeye yöneliktir.

Örtü olgunluğa aykırı değildir, belki olgunluğu hazırlayandır.

Örtü kadının salahı (iyiliği kurtuluşu) için zaruri (zorunlu) birşeydir. Evet örtüde vucudî (bedensel) bir zararın olması muhtemeldir, (olasıdır), zıddı olan açıklıkta ve erkeklerle bera-

ber olmada da insanî meziyetlerden kayıtsız şartsız istifade için erkeklerin ihtiraslarında bir menfaat olabilir. Fakat bu menfaat zararına nisbetle azdır, örtüdeki hayır ve menfaat ise daha çoktur. Nitekim cihad da böyledir. Bu hayır ve menfaatin en bariz (açık) olanı kadını tabii (doğal) vazifesi dışına çıkmaktan korumasıdır. İslâm dini kadın hakkında tercih edilen bir hayır olan örtüye mukabil (karşılık) (ona) bir takım menfaatlar temin etmiştir.

a) Kazanç temin etme yolları kadından düşmüş olmasına karşılık erkek üzerine vaciptir. İslam kadın hakkında rıfk ve yumuşaklığı o kadar ileri götürürki ondan meşakkat (güçlük) ağırlıklarını kaldırmış, erkeğin tahammülü sırtına yüklemiş, evin nafakasında kadını erkeğe ortak kılmamıştır. Kadının nafakası, (bakımı ve geçimi), yukarda açıklandığı gibi evli ise herhalükârda kocasına aittir, serveti ve kocası olmayan kadının nafakası ise velisine, velisi yoksa devlet hazinesine (beytulmal) aittir.

En ağır vazife olan geçim temini örtüye mukabil kadından kaldırılıyor. Namus -hayatta değişme hâkim olduğundan- İslâm işte o namusa riayet etmiş, dışarda erkeğe, içerde kadına önemli bir vazife ayırmıştır. Bununla beraber evli olmayan kadın zaruret halinde kazanç temini için zahmetlere atılabilir, geçim ve kazancını şerî (kanuni) yollarla tedarik eder(kazanır). Şu kadar ki bu konudaki cevaz da zaruret ve ihtiyaç miktarınca takdir edilir (belirlenir).

b) İbadetlerin en büyüğü olan cihad kadından düşmüş olmasına karşılık erkek üzerine vaciptir. Bununla beraber kadın cihat sevabına nail olur. Cihad esnasında kadının iğnesi, müslüman gazilerin düşmanın bağına dayadığı süngüsü gibidir. Mücahitlerin süngüsüne nasıl sevap verilirse kadının mücahitler için işlediği çorap, elbise gibi lüzumlu işlerde kullandığı iğnesine de öylece sevap verilir. Erkek o sevaba hunhar (kana susamış) düşman karşısında kadın ise ona evinde nail olur (ulaşır).

c) Çocuklara, babadan daha çok anaya lutuf ve ihsanda bulunması tavsiye edilmiştir. İslamda analık çok mühimdir. "Cennet anaların ayakları altındadır" (hadis) düsturu analığın kıymetini gösterir. Bununla beraber kadın hakkındaki rahmet ve şefkat ana olmakla sınırlı değildir.

Kısaca İslam dini örtü sayesinde kadınları koruyor. Örtü

konusunda kadınlardan önce erkeklere hitap ediyor (sesleniyor): "İnanan erkeklere söyle, gözlerini kıssınlar..." (Nur 24/30) diyor. Kadına örtünme, erkeğe gözleri kısmayı emretmekle kadına haya ve iffeti kararlılık ve ihtiyatı tavsiye etmiş oluyor.

Böylece adâlet ve insaflı eşitçe taksim ediyor. Bu hususta her iki cins kadın ve erkek mukayyet (belirlenmiş) oluyor. Örtü, ilim ve faydalı bilgi tahsil etmek için hiçbir zaman engel olmaz. Kadın ilmi ile, akılı ile yüceliyor. Kadına faydalı terbiyeyi vermek lazımdır.

İslâm dini kadına umumiyetle eve gerekli olan idare, nizam, çocuk terbiyesi, el işleri gibi hususlarda genişliğine inkişaf etmeyi (gelişmeyi), İslam şeriatının (hukunun) asıllarını ve dinî adâbın öğretilmesini tavsiye eder. Kadına şeran (dinen) yasak olmayan şeyler öğretilir. Kadın, erkek gibi yalnız fesada (bozulmaya) yol açacak şeylerin önünü alarak, aslında yasak olmadığı halde kötülöklere sürükleyen şeylerden men edilir (alıkonur).

Evet kadın ile erkek arasında fikir, ahlâk, maksat ve rağbetler itibariyle yakınlık bulunması, terbiye hususunda büyük bir farkın bulunmaması gerekir. Kadın güzelliğiyle değil akıl ve edebiyet kadınıdır. İrfan nuru ile münevver olan bir kadın irfan nurundan mahrum olan kadından elbette daha hayırlıdır. Eğitim ve öğretimden maksat milletlerin saadeti olduğundan kadın da erkek gibi eğitim ve öğretime tabi tutulur.

Ancak bu husus neslin azalmasına sebep olursa bir fitneye, fesada yol açarsa o büyük fesat ve kötölükten dolayı bu küçük fayda erkekten men olduğu gibi kadından da men olur.

Neslin azalmasına sebebiyet vermek insan türü için büyük bir hıyanettir. Bu büyük hıyanet eğitim ve öğretim maslahatından (yararından) daha büyüktür. İslam dini meydana gelmesi korkunç olan nadir şeyleri menetmek (yasaklamak) için yeter derecede itiyatlı davranır. Kadının eğitim ve öğretimi fitri (yaratılıştan olan) vazifelerini ihlal etmeye (çiğnemeye) kadar varırsa, mesalâ kadın ev işlerini terk ederek dış işlere giderse, zaruret olmaksızın maişet (geçim) ve kazanç peşine düşerse, analıktan nefret ederse, evlenmeye karşı isteksiz olursa bu gibi kötü durumları ortadan kaldırmak için tabii olarak eğitim ve öğretimi sınırlandırır.

İşte mullak olarak kadın hüriyeti, doğumların düşme göstermesi, kayıp çocukların çoğalması, evliliğin azalması, atıfet-ı

hayatın asla razı olmayacağı hallerin zuhura gelmesi (ortaya çıkması), en nihayet birtakım zararlı mesleklerin doğmasıyla neticelendiğinden, olmuş veya olabilecek karışıklık ve fesatları (kötülükleri) men eden ve gideren yüce şeriat,kadın hürriyetini bir dereceye kadar sınırlandırarak örtüyü meşru kılmıştır. Kadının mesut olması, iyi bir geçime kavuşması Allah'ın emirlerine uymakla hasıl olacağından, her ne zaman Allah'ın koyduğu sınırı tecavüz ederse masiyet (günah) ve mefsedete (fenalığa) maruz kalacağı ve bundan bütün insan cemiyetinin zarar göreceği muhakkaktır. Bu maddî medeniyetin gereği olarak, mutlak olarak kadın hürriyetinden, kadınlara ait eğitim ve öğretimden hasıl olacak kötü akıbetten (sonuç) sakınmak vacip olduğundan, eğitim ve öğretim hususunda İslam dininin yüce tavsiyelerine ihtimam (titizlik) göstermek gerekir.

İslâm örtüsü (hicab) iki türlüdür. Biri örtünme (tesettür) dirki, açık olmanın (tekeşşüf) zıddıdır. Diğeri kapanma (tahaccüb) dir ki, açılıp saçılmanın (tebezzül) zıddıdır ve namahrem ile beraber bulunmamaktır. Kadın için tebezzül ve tekeşşüf (açılıp saçılmak) yasaklanmıştır.

Kadının iç zinet (süs) yerleri müstesna olduğu halde dış zinet yerleri yani yüzü, eli, ayağı gibi uzuvları (organları) avret (yasak) değildir. İnsanî olmak şartıyla yani fitne korkusu nazara alınmaksızın erkek şehvet olmaksızın kadının avret olmayan yerlerine bakabilir. Kadı İyaz merhum,"Kadınlara yüzlerini örtmek vacip değildir. Fakat onlara bakmamak erkekler için gereklidir" diyor. Kalbi, tefekkür ve vesveseden korumak ihtiyarı (kendi elinde) olmadığından onda mesuliyet (sorumluluk) yoktur.Kadın alış veriş ihtiyacı için yüzünü, alıp-verme ihtiyacı için elini, ayakkabı giymek mecburi olmadığından yürüme ve hareket sırasında ayaklarını, ekmek yoğurmak, çamaşır yıkamak gibi ihtiyaçlar sırasında kollarını açabilir. Ancak fesat galebe çalarsa yüzünü örtmesi gerekir. Kadının elbisesine - vücudun hatlarını belli edecek şekilde bedene yapışık (dar) olmaması şartıyla- dikkatlice bakmada da bir yasaklama yoktur. Fakat vücut hatları belli olacak şekilde bedene yapışık olursa bakmamak gerekir. Bakmak, fitne şüphesi doğurur ve şehveti tahrik eder.Şehvetle bakmak haramın işlenmesine yol açar. Bakmak kalbe şehvet düşürmekle kalbin fesadına (bozulmasına) sebep olur. Bakmamanın lüzumu bundan dolayıdır. Kadın

örtülü bir avrettir, ancak ihtiyaç ve zaruret zamanında bazı yerlerine bakmak mubahtır. Çünkü yüce şeriat bir kolaylık dini-
dir. İnsanlara uygun olanı taahhüt etmiştir. Zaruretin olduğu yerde haramlar düşer. Haram olmamakla beraber harama dönüşmesi veya harama sebep olması imkân dahilinde olan (sedd-i zeraî)dan dolayı yasaklanan bir şey tercih edilen bir maslahat için caiz olacağından güvenilir bir doktorun kadının göğüslerine bakması, emzirme şahitliği için emziren kadının göğüslerine bakmak ve benzerleri caizdir. Şu kadarki zaruret ve ihtiyaç olduğunda ancak zaruret ve ihtiyaç miktarınca avret olan biryeri göstermek caiz olur. Bakılması mubah ve caiz olan yeri tutmak da mubah olur. Şu kadar ki gerek kendi ve gerek kadın hakkında şehvetten emin olmak şarttır. Kadının evin içinde kocası ve mahremlerinden başkasına gözükmez, dışarda da yabancılara görünmemek için endamını örter.

Süslenmeye erkekten ziyade muhtaç olduğundan erkek için caiz olmayan ipek giymek kadın için caiz kılınmıştır. Kadının süslenmesi kocası içindir. Sokakta tesadüf edeceği (karşılaşacağı) erkeğin nazarı dikkatini çekecek bir şekilde süslenmek, aile için kötü netice vereceğinden buna da izin verilmemiştir. Zaten kadının dışarı çıkması, imkân ölçüsünde zinetini gizlemek, çıkmaya mecbur olmak, fitnenin yokluğunun kesin olması gibi kayıtlarla sınırlıdır. Örtünün, zarurî olarak kullanılan uzuvları içine alınmaması onu yerine getirmenin o kadar müşkil bir tedbir olmadığını gösterir.

Kadınların erkeklerle beraber bulunmaları (ihtilat) fuhşun artmasına sebep olacağından kadının erkeklerin toplantılarında erkekle beraber bulunması yasaklanmıştır. Bundan başka, beraberce bulunma sırasında, insan kalbi muhtelif kadın ve erkekte gördüğü çeşitli meziyetlere meyleder (yönelik) artık kalpte muhabbet bölünmeye uğrar; muhabbet kariya veya kocaya mahsus kılınmaz. Böylece karı koca arasında güzel geçim ve bağlar kuvvetli kalmaz, aile ocağı kurur gider.

Günaha düşme muhtemel olduğundan ve töhmet (suçlama) altında kalmak da kuvvetli olduğundan mahrem olmayan biriyle yalnız başbaşa kalmak(halvet) da yasaklanmıştır. Fakat yanında mahremi bulunduğu halde mahrem olmayan biriyle halvet olmak bundan müstesnadır. Çünkü bu takdirde günah işlemek ve töhmet altında kalmak sözkonusu değildir. "Allah'a ve ahiret gününe inanan yanında mahrem olmayan bir kadınla başbaşa

kalmasın. Şüphesiz o ikisinin üçüncüsü şeytan olur" hadisi buna delâlet eder. Güvenilir kadınların mahrem yerine geçip geçmemesi ihtilaf konusudur. Bir mezhebe göre bu durumda töhmet altında kalmak zayıf olduğundan güvenilir kadınlar mahrem yerine geçer, onların huzurunda namahrem olan diğer bir kadınla beraber bulunmak caizdir. Zahir-i mezhep olan diğer görüşe göre caiz değildir.

Kadın şehvetten kesilmiş bir ihtiyar olursa onunla tokalaşmak caizdir. Çünkü haramlık fitne korkusundadır, bu durumda ise fitne korkusu yoktur. Aynı şekilde ihtiyar bir erkek hem kendinden, hem kadından emin olursa kadınla tokalaşabilir. Aksi takdirde tokalaşmak yasaklanmıştır. Kadın için hasil olan sınırlama ahlâk zayıflığının doğurduğu bir netice olduğundan örtü ictimaî (sosyal) bir zaruret olur.

10. Nikah hukikî bir akitleşmedir. Bunun için iki tarafın aslî hakları üzerinde bir tür değişiklik meydana getirmez. Binaenaleyh iki taraf nikahtan önce sahip oldukları hukukî özelliklerini muhafaza ederler. Şu kadarki iki taraf nikah akdi ile üstlendikleri evlilik haklarına riayet etmeye (uymaya) mecbur olurlar.

İslâm dininde nikah sebebiyle kadının medenî ve tabîî haklarından hiçbir şey azaltılmamıştır. Karı-kocanın bir diğeri üzerinde hakları ve haklara mukabil (karşın) vazifeleri vardır.

Evlilikten doğan haklar, kocanın güzel muamele ve geçimi, nafaka ve himayesi (koruması); kadının şeriata uygun olan işlerde itaatidir. Ancak aralarında yukarıda açıklandığı üzere idarecilik ve hakimiyet(kavvamiyet) konusunda bir fark vardır.

Evlilik hayatında en önemli şart, sevgi, iyilik ile merhametten ibarettir. Nitekim Kur'an'da "Ö'nun âyetlerinden biri de size kendinizden eşler yaratmasıdır. Siz onlarla huzur ve istirahata kavuşursunuz. Ve Allah sizin aranızda sevgi ve merhamet koydu" (Rum, 30/21)âyeti vardır. Kocanın karı üzerindeki veliliği hayrı tavsiye etmeye mahsus bir veliliktir, irşad veliliğidir. Evliliğin saadeti aşağıda belirtilen konulara bağlıdır.

a) Kadının, erkeğin ailenin ve evin reisi olduğuna inanması ve bu inancı dinî bir inanç bilmesi,

b) Tabiatlarında uygunluğun, fikir ve ahlâklarında yakınlığın bulunması,

c) İki tarafın evliliğin hak ve vazifelerine riayet etmeleri, iffete ve ahlâkî nezahete aykırı durumlardan sakınmaları.

İşte yüce şeriatın aile hususunda tavsiye ettikleri bunlardır. Evliliğin faydası iki şeyde ortaya çıkar: Çocuk terbiyesi, ev idaresi. Kadının çocuk terbiyesi konusundaki güzel hareketlerinden insanlık, ev idaresindeki dirayet ve iktisatlı davranmasından da aile fayda görür. (*)

4. İslam'da Siyaset

İslamda siyasî kuvvet ancak âdil hükümet kuvveti, mânevi kuvvet ise ancak irşad ve tebliğ kuvvetidir. Hükümetin kuvvet satveti daha ziyade zamanımızdadır, irşad ve tebliğ kuvveti yahut mütefekkirin (düşünür) kuvveti ise halden (şimdiki andan) ziyade istikbale (geleceğe) aittir. Siyasî ve manevî kuvvetlerde de re'sen asla sulta yoktur; İslamda sulta ancak emr-i bil-maruf ve nehy ani'l-münkerdedir, bu da "Allah korkusu" (mehafetullah) esasına dayanır.

İslam Siyaseti: Hükümet devletin mümessili (temsilcisi) ve vekilidir. Devlet de hak ve adalet'i, umumi menfaatları (genel yararları) korumak kasdıyla teşekkül etmiş (oluşmuş) siyasi bir cemiyettir. Her millette siyasi hâl ve durumları doğuran ictimai (sosyal) hâl ve durumlarıdır. İctimaiyatın teşekkülü ne gibi düsturlara (esaslara) istinat ederse (dayanırsa) siyasette de o düsturlar hakim olur.

"Dinî fazilet" konusunda açıklandığı üzere İslâm ictimaiyatının temeli yardımlaşmadır (teavün). Bu yardımlaşma malla sınırlı değildir. Bedeni yardım da ihtiyaç zamanında insana vacip olur. Yardımlaşma, insanın sosyal çevresine karşı bir vazifesidir.

İslam, yardımlaşmada "Kendin için istediğini (sevdiğini) insanlar için de iste" düsturu ile hareket eder ve kendisi için her neyi severse halk için de onu sevmek, kendisi için neyi terketmek lazımsa halk için de onu terk etmek bu düsturun gereğidir. Yardımlaşmada İslamiyet değil insanlık gözetilmiştir. İslam ictimaiyatından doğan İslam siyaseti âdil bir siyasettir, zâlim bir siyaset değildir. İslam siyasetinden mühim iş halkın din ve mesleğinin salahıdır, kötülük yapanları uzaklaştırmak, halkı zâlim ellerden kurtarmaktır.

İslam siyasette genişlemeyi caiz kılmış fakat bunu şerî maslahata dayandırmıştır. İslam siyaseti, içine aldığı konular

* İzmirli İsmail Hakkı, *el-Cevabu's-Sedid fi beyanı dinî-tevhid*, s.129-141, 1339-1341, İstanbul.

itibariyle üçe ayrılabilir: Ferde ait siyaset, içişlere ait siyaset, dışişlere ait siyaset. İslâm ferde ait siyasette fedakârlığı (özveriyi), içişlere ait siyasette iyilikseverliği (hayır haklık), dışişlere ait siyasette İslâmın ve dinin üstün olmasını (isti'la) takip eder.

1. İslamda fedakârlık "Allah'ın yarattıklarına şefkatli davranmak" esasına dayanır. Bu esas üzerine kurulu olan İslam fedakardır. Ferdin hayatını cemaatin hayatına, şahsî menfaati kamu menfaatine bağlar. İkinci sorunun cevabında açıklandığı üzere hayat vazife uğruna tükenir, hakka hizmet için feda edilir.

Hz. Ömer (r.a.) Irak'ın fethinde arazi meselesini, muvahhid gazilerin menfaatine değil, belki İslâmın gelecekteki menfaatinin temin edecek şekilde halletmiştir.

2. İslam iyilikseverliği (hayırhahlık) bütün insanlığa teşmil eder. Halk için iyilikseverlik, yardımlaşma şefkatli davranmak gibi şeylerdir. Hükümet için iyilikseverlik şeriata uygun olan işlerde emirlerine itaat ve boyun eğme, ona karşı gelmekten sakınma, bir de hak olan hususta yardımdır. Yoksa hiçbir ferde, hiçbir cemaata gayrimeşru (kanundışı) ve batıl (boş) olan hususta itaat etmek, yardımda bulunmak caiz değildir. İtaat ve yardım ümmetin hükümete karşı iki vazifesi olup mutlak değildir, şarta bağlıdır. Ümmet ancak hakkı gözeten emirlere, âdil velilere itaat eder. İslam izzeti nefis (yüksek kişilik) sahibi olduğundan gayrimeşru şeye itaat etmez, nefis temizliği sahibi olduğu için de bâtil olan şeye yardımda bulunmaz. Vergiler, askerlik hizmeti, çocuk terbiyesi, seçim için oy vermek, vatana karşı fedakarlık gibi hususlar itaat ve yardıma dahildir. Şeriata itaat esaret değil, hürriyetin şartıdır. Bir takım insanlar şeriata ve kanuna itaati hürriyete aykırı görüyorsa da bu fikir doğru değildir. Çünkü içtimaî nizama (sosyal düzene) halel getirir.

3. İsti'la (İslâmın ve dinin üstün tutulması) Allah'ın kelimesinin üstün olmasını ve üstün tutulmasını istemekten ibarettir ve İslâmın kemal gayesidir. İstila, İslâm hakimiyetini nüfuz sahibi kılmak suretiyle tecelli eder (ortaya çıkar). Zillet (aşağılanma) ve esarete tahammül etmek (katlanmak) İslâmın ruhuna aykırıdır. Bu konuda İslam her yönüyle tam bir istiklâl sahibidir. "İslam (veya hak) üstündür, onun üstüne çıkılmaz" düsturu İslam için hareket rehberidir.

Avrupa'da görüldüğü gibi ortaya çıkan siyasî partiler ictimâî halleri ve durumları değiştirir. Halbuki İslam sahasında böyle bir hal vuku bulmaz. İslam sahasında ortaya çıkan siyasi fırkalar İslamın ictimâî usulünü—müttekâmil olmasına dayalı olarak—korumaya mecbur olur. İslamda hükümet âdil bir siyaset üzerine kurulu olduğundan hükümeti değiştirecek siyasî bir kuvvetin ortaya çıkmasına ihtiyaç kalmaz. Ancak kudret ve kuvveti ellerine alıp suistimalde (kötüye kullanma) bulunan idarecilerin (evliya-yı umûr) suistimallerine son vermek için Allah'ın vahyinden kaynaklanan müttekâmil bir kanunu tatbik etmeye en ziyade (çok) ehil (yetenekli) ve evla (uygun) gördüğü zevata (kişilere) işleri ve idareyi tevdi etmek (vermek) için inkılap (devrim) vukua gelebilir. İctimaî usûlün (sosyal kurallar) müttekâmil (olgun) hale gelinmesi siyasi fırkaların ehemmiyeti ile ters orantılı olduğundan İslamda siyâsî fırkaların Avrupa'da olduğu gibi mevcut olmaması bundan ileri gelmektedir. İslamda tahakküm etme, galebe çalma, üste çıkma kasdıyla teşekkül etmiş bir fırka yoktur, belki hukuka riayet (uyma), zayıfları koruma esasına dayalı bir fırka (parti) bulunur. İslam kalplerin bölünmesine sebep olan bir siyaset takip etmez, belki kalpleri birleştirmeye sebep olan siyaseti takip eder.

İslam Devleti: İslamın ictimâî nizamını muhafaza etmek maksadıyla tesis ettiği devlet, Kur'an-ı Kerim'in telkin ettiği bir devlettir. İslam devleti Kur'an'ın siyasetine, Kur'an'ı tafsil ve izah eden sünnetin siyasetine bağlıdır.

İslam devletinin esası en sağlam bir esas, şekli devlet şekillerinin en güzel yönlerini bir araya getiren bir şekildir. İslam devletinin temel taşları âdil siyaset, salih idare ve yönetim (vilayet) dir. Şekli de kamu hâkimiyetidir.

Adil siyaset ve salih yönetim Kur'an-ı Mübin Nisa sûresinde "Allah emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder" (Nisa 4/58) âyeti ile tecelli ettiriyor (gösteriyor). Emanetleri ehline vermek "salih yönetim", adaletle hükmetmek "âdil siyaset" Kur'an-Mübin'in telkin ettiği İslam devletinin iki ana esası olmuş olur. Bu "emir (yönetim) âyeti" idareciler ve yöneticiler (vulat-ı umûr) hakkında nâzıl olduğundan idarecilere, hükümet memurlarına emanetleri ehil olanların eline bırakmalarını, insanlar arasında hüküm verdikleri zaman adaletle hükmetmelerini emrediyor. İşte bu iki ilke, âdil siyaset ve salih yönetimin aslı-

dır, menşeidir (kaynağıdır); âdil, siyaset, salih yönetim bütünüyle bunda toplanır. Bu iki esas her asır için her millet için düsturdur. Bütün bu düsturlar tahkim edilmiş düsturlardır ve ebedî kanunlardır. Hiçbir şekilde aklın kanunlarına muarız (ters) ve asrın (çağın) ihtiyaçları için yetersiz değildir. Hiç bir medenî ve ictimâî kanunla yıkılamaz. Ancak asrın icaplarına göre tatbik edilir. Tatbik başka (tatbikin) dayanağı olan ebedî kanun yine başkadır. Bugün bir devletin ilkeleri hakkında ileri sürülen yeni nazariyeler, Kur'an'ı Mübin'in gösterdiği nazariyelerden fazla birşey ifade etmemektedir.

Adalet: İslam devleti her seviyede adaleti yaymak ve dağıtmakla görevlidir. "Bir topluluğa olan hiddet (kırgınlık) ve nefretiniz sizi (onlara karşı) adaletsizliğe sürüklemesin" (Maide 5/8) âyeti buğz ve düşmanlık beslediğiniz bir kavim hakkında bile adaleti yerine getirmekten dolayı vebale düşmekten bizi sakındırıyor. Adalet İslamî hükümlerin temelidir, bütün şerî hükümlerin dayanağıdır. İslam adaletle ayakta durur, kılıçla değil. İslam dini adaleti yalnız mensuplara, (tarafدارlara) mühiplere (sempatizanlara) hemşerilere tahsis etmiyor, belki bütün insanlara teşmil ediyor. Öyle ise İslam adaleti bir bütün olarak tamamıyla üstleniyor. Adaleti ifa etmeyen (gerçekleştirmeyen) zulmü itiyat (alışkanlık) haline getiren devlet İslam devleti değildir. İslamın ilk devirlerindeki fetihlerin dayanağı adalettir.

"Zâlim olan nice şehir halkını kırıp geçirmiş sonra yerlerine başka bir millet vücuda getirmiştik" (Enbiya 21/11) âyeti ve "Allah kâfir de olsa âdil devleti zafere ulaştırır, mümin de olsa zâlim devleti zafere ulaştırmaz" hadisi gereğince âdil devlete Allah yardım eder, zafer verir, zalim devleti ilâhî yardımından mahrum bırakır. Devlet adaletle payidar olur, yoksa kuru bir iman devleti payidar etmez. "Zimmet ehline (müslüman olmayan halk) zulmedilince devlet düşman devleti olur" hadisi gereğince, zimmet devam ettikçe zimmet ehline, gayrimüslim tebaaya (müslüman olmayan topluluklar) veya bu hükümde olan anlaşmalı ve kendisine eman verilmiş zulüm eden devlet düşman devletidir. Düşman devletin müddeti ise pek azdır. Ya zulüm kalkar veya zulüm devleti de milleti de mahveder (yokeder), bütün memleketi harabeye döndürür. Nitekim tarih bize birçok misal gösteriyor.

Âdil muzafferdir, zâlim kahra uğramıştır. "Halktan Allah'a en

sevimli gelen âdil devlet başkanı, en buğza uğrayan da zâlim devlet başkanıdır" hadisinin ifade ettiğine göre Allah katında en sevgili kimse âdil devlet başkanı, en buğza uğramış kimse de zâlim imamdır (idareci). Zalimlerle onlara yardım eden yordakçılar ahirette şiddetli cezaya çarptırılacaktır. Zalimlere kalem açan, onların hokkasına lif koyan da zâlimlerin yordakçılarıdır. "Adaleti gözetip ona göre hareket eden, dosdoğru yol üzere gidenle o bir olur mu?" (Nahl, 16/76) âyetine göre adalet ve hakkaniyeti emreden kimse doğru yolda bulunur. İslamın ilk devrinde dünya tarihinde bir benzeri daha görülmeyen Müslüman ve gayrimüslime adaleti genelleştiren bir İslam devleti kurulmuş idi. Bir valinin haksızlığına karşı Peygamberimizin (S.A.) torunu Hz. Hüseyin (r.a.) "Allah'a yemin olsun ki adalette bulunmazsak elimde kılıç olduğu halde Hz. Peygamber'in mescidinde ayaklanırım" sözünü sarf etmişti.

Hakkı tahakkuk ettirmek yolunda birinci halife Hz. Ebu Bekir'in torunu Abdullah b. Zübeyr (r.a.) nefisini feda ederek "yâ ölüm" diye seslenmişti. Adalet zamanla, mekânla, şahısla muteber (sınırlı ve geçerli) değildir. Âdalet olmazsa helak (yok olma) ve harap olma (yıkılmış) başgösterir. "İşte onların zulümleri yüzünden ıssız kalan yurtları" (Neml 27/52). "Rabbim, halkı doğru dürüst hareket ettikçe iyi işler işledikçe onları haksız yere helâk etmez" (Hûd, 11/17) âyetleri bu hakikati ne güzel ifade etmektedir.

Adalet iki hasım arasında hüküm vermede olur: "Onların arasında adaletle hükmet" (Maide 5/42).

Adalet doğruyu söylemekle olur: "Söz söylediğiniz zaman adaletli olunuz, doğruyu söyleyiniz" (Enam 6/152).

Adalet doğru şahitlik etmekle olur. "Allah için adalet ve insafla şahitlik yapın" (Maide 5/8).

Adalet ölçü-tartıda olur: "Ölçüyü-tartıyı insafla dosdoğru yapın" (Rahman 55/9).

Bunlar zahiri adalettir. Bir de batını adalet vardır ki o da insanda nefis muhasebesi ve kalbi kötülüklerden temizleme ve saf hale getirme hususunda tecelli eder. Şeri hükümlere riayet etmek, Allah'ın takdirine rıza göstermek, güzel ahlâkî huylarla bezenmek bu cümledendir.

Üç Kuvvet: Her medenî devlet, hak ve adaleti, kamu menfaatini temin etme hususunda teşri (taknin: yasama), icra (tenfiz: yürütme), kaza (yargı) adıyla üç kuvvet kullandığı gibi İslam

devleti de bu konuda böylece üç kuvvet kullanır.

1. Teşri (yasama) hakkı ehliyet ile kaimdir, ehil olan bir topluluk teşri hakkına sahip olur. Bir memleket ancak kanun ile idare edilir. Kanundan asıl maksat, "geçim (maîşet), refah, emniyet, eşitlik" denilen dört rükündür. İnsan geçimini ancak kanun sayesinde tedarik eder. Refah ve iyi geçimi de yine kanun sayesinde. İnsanın hayat ve hareketini tanzim eden emel ancak emniyet ile hasıl olur. Emniyet insanın nefesine, malına, şerefine, medeni haline emin olmasıdır. Kanundan asıl maksat budur. Hürriyet emniyete dahildir. Kanunun takip ettiği saadet, eşitliğe bağlıdır. Çünkü bir kimse hakkı olmadan taltif edilirse (ödüllendirilirse) diğeri elem (acı) duyar. Emniyet ile geçim insanın hayatı, refah ile eşitlik insanın zineti, süsü makamındadır. Binaenaleyh İslam dini emniyet ve geçime son derece ihtimam göstermiş, insanı refah yollarına sevk etmiş, eşitliği vazederek (koyarak) memleketi ancak ilâhî kanunla, şeriat ile idare etmiştir.

2. Kaza hakkı kadı ve hakimlerindir. Kaza, insanlar arasında vukubulan (meydana gelen) dava ve muhasamayı (karşılıklı düşmanlığı) şerî hükümler dairesinde çözme kavuşturmaktan (fasl) ibarettir. Buna dayalı olarak hangi hükümet reisi (başkanı) olursa olsun onun tarafından üstlenilir. Kaza ilâhî hükmün hâdiselerde tatbiki işi olduğundan Allah hakkındadır. Allah hakkı olarak icra edilir, hâdisede ilâhî hükmün ortaya çıkarılması ve tatbik edilmesi demek olur. Kaza Allah'a imandan sonra en kuvvetli farzlardan biridir, şerî vazifelerin en mühim bir gayesidir. Kadı'nın iki tarafın sözlerini iyice anlaması, hakkı hükümle yerine getirmesi iki tarafı eşit tutması, aleyhine çıksa da, kendisi için tehlike muhtemel olsa da yine hak hususunda niyetinin halis olması, mahkeme sırasında ekşi suratlı olmaması, müracaat eden kişilerden rahatsız olmaması, gadaptan (kızgınlık), hiddetten (aşırılık), sesini yükseltmekten kaçınması gerekir.

Kadı hükmünde müstakildir (bağımsızdır), hürdür. Hükümet başkanının nüfuz (etki) sultanından (gücünden) âzadedir (uzaktır). İslamda mahkemelerin hür ve müstakil olmaları kesindir. Yalnız hükümet başkanı kazayı sınırlayabilir, şartlara bağlayabilir, yoksa hiçbir şekilde hükmüne müdahale edemez. Kadı'nın idareciliği (velayet) özel olabileceği gibi genel de olabilir. İdareciliği genel olduğu zaman kaza dairesindeki yollara,

binalara ait sulhleşmeler de idaresine dahil olur.Dinî ahlâk ve kaza hakkındaki şerî hükümler mahkemelerin hür ve müstakil oluşlarını teyit eden (doğrulayan) birer kuvvettir.

İslamda kadılardan ve diğerlerinden halkın şikâyetlerini dinleyerek tetkik etme ve çözüme kavuşturma salahiyetine sahip bir velayet de ortaya çıkmıştır ki ona Velayet-i Mezalim (yargıtay vazifesini de gören bir üst mahkeme) derler. Mezalim başkanının (veliy-yi mezâlim) kadri yüce, işbitirici, heybetli, iffetli, az tamahlı, zühd ve verâi (erdem) çok olması şarttır. Emevîlerden itibaren zulüm yoluyla alınan malları meşru sahiplerine geri vermek için Divan-ı Mezalim teşekkül etmiştir. Divan-ı Mezalim valilerden, kadılardan, memurlardan, şehzadelerden, emirzadelerden, bölgenin nüfuzlu kişilerinden; kısaca büyük ve küçük herkimden olursa olsun zulme uğrayan biçarelerin başvurduğu yer idi. Divan-ı Mezalim'de bir önceki halifenin gasbetmiş olduğu (haksız yoldan aldığı) arazi meşru (kanuni) sahibine tazminatıyla beraber iade edilmişti. Halife Velid b. Abdülmelik'in Mervanoğullarından bazılarına verdiği araziye halife Ömer b. Abdulaziz "Beldeler Allah'ın beldesi, kullar Allah'ın kulu... Kim ölü bir araziye ihya ederse o arazi ihya edenin olur" hadis-i şerifini okuyarak sahibine iade etmişti. Bunun gibi Velid'in oğlu Abbas'ın gasbettiği (zorla aldığı) araziye de sahibine teslim etmişti. Halkın zulme uğramasını ortadan kaldırmak hususunda İslam devleti kadar himmet gösteren bir devlet şimdiye kadar görülmemiştir. Zulümden şikâyetçi olma hakkı hürriyetin direklerinin en kuvvetlilerindedir. Bu hak fertlerin haklarındandır, her ferdin hakkıdır, ferdin vasfı, ehliyeti ne olursa olsun. Yoksa seçme hakkına sahip olan siyasî haklardan değildir. Nitekim Velid'den şikâyetçi olan zat bir bedevi idi.

Kadı'nın altında bir de hisbe idaresi (Velayet-i Hisbe) vardır. Hisbe idaresi Abbasîler zamanında maslahat gereği eklenmişti. Hisbe başkanı (veliy-yi hisbe) kulların hakları konusunda yardımda bulunmak, isteyenlerin yardımına koşmak için tayin edilmiştir. Hisbe başkanı kadı'nın, kadı da mezalim Divanı başkanının altındadır. Bu konuda mevkilerin en üstünü "Mezalim Divanı İdaresi" mevkiidir.

3. İcra (yürütme) kuvveti kaza idaresinden başka olan idarî konulardandır ve hükümetin elindedir.

Kuvvetler Birliği (Tevhid-i Kuvva): Ayrı ayrı ihtisaslara (uzmanlıklara) ve ehliyetlere ihtiyaç gösteren bu kuvvetler

İslamda bütününüyle birbirinden ayrılmış değildir. İslamda kuvvetlerin birliği asıldır. Dört halife teşri (yasama) (ifta) ile kaza (yargı) ve icma (yürütme (vilayet) de bulunduğu gibi, Ömer b. Abdulaziz gibi bazı emevi halifelerinde de bu üç kuvvet toplanmıştı. Hz. peygamber'in Yemen'e ve Mekke'ye vali tayin ettiği Muaz b. Cebel ile Attab b. Üseyd'de (r.a.) bu üç kuvvet toplanmıştı. Bununla beraber maslahat ve hikmet dini olan İslam dininde kamu maslahatına (yazarına) uygun olan hareket yapılır. İslam hükümeti maslahata dayalı bir hükümettir. Yönetenle yönetilenin, idareci ve halkın maslahatı için teşekkül etmiş bir hükümettir. (*)

5. Kur'an'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması

Bu meselenin başında Kur'an'ın ne olduğu bilinmek lâzımdır. Ebu Hanife'ye göre Kur'an lâfız (söz) değil; belki lâfzın ifade ettiği manadır.

Bunun için Kur'an'ın Arapça, Türkçe ve Acemce (Farsça) gibi herhangi bir dile ihtisası (tahsisi) yoktur. Manadan ibaret olan Kur'an'ın herhangi bir dil ile ifade olunması müsavidir (eşittir).

Ebu Hanife'nin bu bapta (konudaki) delilleri şunlardır:

1. "Şüphe yoktur ki Kur'an; önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında var idi" (Şuara 26/196).

2. "Şüphe yoktur ki bu Kur'an; ilk kitaplarda var idi" (A'lâ 87/18).

Pek aşıkardır ki Kur'an; önceden gelip geçen peygamberlerin kitaplarında Arabî değildi. Halbuki bu âyetlerde kat'î surette Kur'an'ın bu kitaplarda mevcut olduğu beyan edilmekte (açıklanmakta) olduğundan Kur'an kelimesinin önden gelip geçen peygamberlerin kitaplarında olan ile Peygamberimize indirilmiş olan arasında iştirak (ortaklık) noktasını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu iştirak noktası ise yalnız Arapça değildir. Belki Arapçanın ifade ettiği manayı bildiren herhangi bir dil ile olan terkib-i hususîdir (özel terki).

Bundan dolayı namazda okunması emredilmiş olan Kur'an; bu iştirak noktasını teşkil eden Kur'an'dır. Bu ise yukarıda

* İzmirlî İsmail Hakkı, *el-Cevabu's-Sedid fi Beyanı Dini't-Tevhid* s. 236-242, 249-252, İstanbul 1339-1341.

söylendiği veçhile Arapçanın ifade ettiği manayı bildiren herhangi bir dil ile olan terkiib'i hususîdir. Kesilen bir hayvanın kesildiği esnada çekilen bismelenin herhangi bir dil ile çekilmesi icma ile caiz olduğu gibi; namazda dahî herhangi bir dil ile olursa olsun Kur'an kıraat (okumak) caiz (geçerli) olmuş olur.

Bundan dolayı Kur'an'ın yalnız manadan ibaret olduğunu kabul eden İmam Ebu Hanife'ye göre bu kitabın Arapça olan hususî nazım (yazı) ve terkiibini güzelce telâffuz kudreti olanlar ile bu nazm-ı Arabiyi (Arapça yazıyı) telaffuza kudreti olmayanlar arasında bir fark gözetmeye bir mahal (yer) kalmadığından nazm-ı Arabiyi telaffuz kudreti olsun veya olmasın herhangi bir kimsenin namazda Kur'an'ı herhangi bir dil ile okuması caizdir.

Namazın başlangıcında dahi İmam Ebu Hanife'ye göre Arapçadan başka herhangi bir dil ile Allah zikredilerek meselâ "Tanrı Uludur..." demek caiz olur. Çünkü "Rabbın adını anar anmaz namaza durdu" (A'lâ 87/15) âyetiyle sabit olduğu veçh üzere namazın başlangıcında maksud olan (istenen), Tanrı'nın anılmasıdır. Bunun ise hiçbir dile ihtisası (tahsisi) yoktur. Tanrı'yı herhangi bir dil ile anmak diğer bir dil ile anmaya müsa-vidir (eşittir).

Netice: İmam Âzam'a göre Arapça'dan başka herhangi bir dil ile, namazın başlangıcında Tanrı'yı anmak namazın içinde Kur'an'ı ve kaidelerde (oturuşlarda) teşehhütleri okumak ve cuma günleri hutbe irat etmek (okumak) caiz olur.

İmam Âzam'a göre ezanda muteber (geçerli) olan örfdür.

Şakirtlerinden (öğrencilerinden) Hasan b. Ziyad'ın İmam'dan rivayetine göre bu nokta şöyle izah ediliyor: Meselâ Acemce ezan okunduğu takdirde halk ezan olduğunu anlayacak olursa bu ezan caizdir, anlamıyacak olursa caiz değildir. Çünkü ezandan maksat namaz vaktinin gelmiş olduğunu halka bildirmektir.

İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre Kur'an yalnız mana değil; mana ile beraber nazm-ı Arabinin mecmuundan (toplamından) ibarettir. Bunların delilleri şunlardır:

1. "Biz o kitabı Arapça Kur'an kıldık" (Zuhuf 43/3).

2. "Açık bir dil olan Arapça ile sana indirdik" (Şuara 26/195).

İmameyn (İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed) bu âyetlerden Kur'an'ın yalnız mana değil; lâfız ve manadan mürekkep (oluşmuş) olduğunu anlamışlardır. Bunlara göre lâfız ve mana Kur'an'ın ayrı ayrı birer rüknüdür. Şu kadar var ki lâfız

rüknü zait olmakla acz zamanında sakit olur (düşer).

Halbuki:

"Biz o kitabı, hükmü Arabî (Arapça) olmak üzere indirdik" (Ra'd 13/37) buyrulduğu halde yine bu âyet; hükmün Arabî diline ihtisasına (tahsisine) delâlet etmiyor. Çünkü Acemce ile olan hüküm dahi bu kitap ile hükümdür.

Bununla beraber bu iki İmam Kur'an'ın hususî nazmı olan Arapçayı telâffuzdan âciz olan kimseler hakkında arapçadan başka herhangi bir dil ile Kur'an okunmasını caiz görmüş olduklarından üstatları ile bu iki şakirt (öğrenci) arasında ihtilaf (görüş ayrılığı) kalkmış olur.

İmam Ebu Hanife'nin bilahare (daha sonra) şakirtlerinin fikirlerine rücu ettiği (döndüğü) diğer bir şakirdi Nuh b. Meryem Mervezî'den naklolunmuşsa da bu nakil hilafiyat kitaplarında görülmüyor. Yalnız hilâfiyata ait manzum bir eser yazan Ömer b. Muhammed Neseî (vefatı H. 357) Ebu Hanife ile tilmizleri (öğrencileri) arasındaki yukarıki ihtilafı bildirdikten sonra şu: "Ebu Hanife'nin bilâhara tilmizlerinin kavline (görüşüne) döndüğünü kendisinden itimada şayan (güvenilir) olan raviler rivayet etmiş olduklarından aralarında ihtilâf kalmamıştır" sözünü söylüyor.

Ve bu âyetin şerhinde (açıklanmasında) Zevzenî, İmamı Azam'ın bu rücu (dönüş) rivayetini Ebu Bekir Razî'ye atfetmektedir (dayandırmaktadır). Halbuki:

Ebu Bekir Razî Ahkâmü'l-Kur'an'ın Şuara Sûresindeki yukarıda zikrettiğimiz "Şüphesiz yoktur ki Kur'an; önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında var idi" âyetinde: "Bu âyet; Kur'an'ın bir dilden başka bir dile naklolunmasının (aktarılmasının) Kur'an'ı Kur'an olmaktan çıkarmayacağına delildir..." (Bir satır okunmamıştır. H.B.) diyerek İmam Âzam gibi Kur'an'ın manadan ibaret olduğunu beyan etmekte olduğundan İmam Âzam ile aynı fikirdedir. Ve bu rücu (dönüşü) rivayet etmediği meydandadır. Bundan başka bu rücu rivayeti kat'î (kesin) olmak için (H.370)'te vefat etmiş olan Ebu Bekir Razî'ye değil; ilk asırlara kadar çıkarılmak, daha sarihi (açığı) İmam Âzam'a mülâki olan (karşılaşan) kimselerden veya tek bir kimseden inkıtaa (kesintiye) uğramaksızın müselselen (ardarda) rivayet edilmek lâzım gelirken biz bu rivayeti İmam Azam'dan iki üç asır sonra yazılmış olan kitaplarda görüyoruz.

Ebu Bekir Razî'den sonra (H.490) hududunda (sınırında) vefat eden Serahsî, Mebsût'unda asla bir rücu'dan bahsetmiyor. Bilakis (üstelik) Serahsî, Ebu Hanife'nin namazda Kur'an'ın Arapçadan başka bir dil ile okunmasını caiz gördüğünü söylediği sırada diyor ki:

"İranlılar Selman'dan Kur'an'ın birinci suresi olan Fatiha'yı Acemce yazıp kendilerine göndermesini istemişler. Selman da bu sûreyi Acemce (Farsça) yazıp kendilerine göndermiş ve bunlar dilleri Arapçaya yatıncaya kadar namazlarda Fatiha'yı Acemce okumuşlardır." İşte Ebu Hanife namazda Kur'an'ın Arapçadan başka bir dil ile okunmasının caiz olduğunu bununla istidlâl (delillendirmiştir) etmiştir. Bununla beraber namaz kılan kimseye vacip olan, belâğat ve fesahatıyla insanları acze düşüren Kur'an'ı okumaktır. Umum insanları acze (yetersizliğe) düşürmek ise yalnız Arapça ile değil herkesin konuştuğu ana dili ile olacağından meselâ: İranîlerin acze düşmeleri Arapça ile değil kendi lisanları olan Farisî ile zahir (açık) ve sabit olmuştur. Ve Allah'ın kelâmı olan Kur'an mahlûk ve muhdes (sonradan olma) değildir. Lisanlar ise umumiyetle mahluk ve muhdestir. Şu halde Kur'an'ın bir lisan-ı mahsus (özel dil) kalmamış olur.

Şafiî'ye göre namazda Kur'an'ı Farisîce okumak hiçbir veçhile (yönden) caiz değildir. Ümmi olup Kur'an'ın Arapça okumakta âciz olan kimse hiçbir şey okumaksızın namaz kılar.

Hülâsa: İmam Âzam nazm-ı Arabiyi rükûn olarak kabul etmediği ve kendisinin rücuu ise sonradan şuyu' bulduğu halde bilâhare gelen fakihler İmameyn ile beraber nazm-ı Arabi'nin rükûn-i aslî (esas rükûn) değil ancak rükûn-i zâit (ilave rükûn) olduğunu ve acz zamanında sukut edebileceğini ileri sürmüşler ve bu noktada her iki tarafın ittifakı hasıl olmakla artık Hanefî imamları arasında bir ihtilaf kalmamıştır.*

6- İslam Felsefesi ve Yunan Felsefesinin Etkisi Meselesi

"Peyami Safa'nın İslam Feylesoflarına Haksız Hücumu"

Alman müşterik (doğu bilimci) Profesör Sachau'ın ilham ve

* İsmail Kara'nın yazdığı Türkiye'de İslamçılık Düşüncesi, isimli eserin II, cildinde, ss.132-135 arasında yayınlanan (ve İzmirli'ye ait olan) örnek metin buraya aynen alınmıştır.

tesiri altında, muhterem Peyami Safa'nın Çınaraltı'nda yazdığı "İlim ve nazariye düşmanlığı" makalesinin, fikirleri hayli meşgul etmiş olduğunu bana vukubulan müteaddit (çok sayıda) müracaatlardan anladım. Okuyucularımızdan biri Çınaraltı'nın o nüshasını da bana göndermiş, muharririn (yazar) bu hükümleri (nin) ilmî ve felsefî bir esasa müstenit olup olmadığını (dayanıp dayanmadığını) soruyor. Yazıyı dikkatle okudum. Hakikaten acele yazılmış, ilmî ve felsefî hakikatlardan ziyade (çok) şahsî kanaat ve müfrit (aşırı) fikirlerden ibaret bir yazı. Peyami Safa gibi cevval fikirli, güzel yazar, müdekkik (araştırmacı) bir edibimizin ilmî ve felsefî bir mevzuda bu kadar şiddetli hücumlarda ve müfrit hükümlerde bulunacağını hiç de zannetmezdim. Bilhassa serbest düşünceleriyle şarkta (doğuda) ve garpta (batıda) felsefî taharriyata (araştırmalara) yol açan yüksek İslam feylesofu Gazalî'ye haksız hücumları, onun ilim ve felsefe aleminde büyük kıymeti olan fikirlerini "kör imam görüşü" diye tezyif ederek bir felâket şeklinde göstermesi, İstanbul fethinin Yunan düşüncesinin yeniden dirilişine bir başlangıç teşkil ettiği gibi garip bir fikri ileri sürmesi, Aristo, Farabî, İbn Sina, Muhyiddin Arabî ve İbn Rüşd gibi feylesofların meslek ve sistemlerine başka şekiller ve renkler vermesi, İbn Rüşd'ün doğumundan on beş sene evvel vefat eden Gazalî'yi İbn Rüşd'e karşı gelmiş bir düşman şeklinde göstermesi hayretimi mucip oldu. Bunu ihtisas işinden başka bir şeye atfedemedim. Hakikat yolunda kendisine yardım etmeyi muvafık (uygun) buldum. Bu meseleler hakkında kısaca vereceğim izahat, umarım ki, ilim ve fikir hareketlerinde büyük rolleri olan İslam-Türk alimlerine karşı olan husumetlerini (düşmanlıklarını) gidecek ve düşüncelerini yabancı tesirlerden âzade, öz bünyanı ilmimize (ilmi yapımıza) istinat ettirerek Türk milletinin kendine mahsus yüksek bir kültüre sahip bulunduğunu kabul ve teslim buyuracaklardır.

a) Aristo Tabiatçı Feylesof mudur? ve "Yunan Mucizesi"!

Bu mevzuda hepimizce müsellemlenmiş olan (kabul edilen) kaynak, Yunan felsefesidir. Buna göre Aristo tabiatçı feylesof değildir. Tabiatçı feylesoflar Sokrat'tan evvel gelen feylesoflardır.

İlk devrede felsefede metot faraziye, mevzu insan harici olan tabiat, gaye eşyanın asılları ve gayeleridir. İslam felsefe-

sinde isimleri geçen feylesoflar, Pitagoras, Aneksagoras, Empedokles ve Demokritos ile Sofestailer (Sofustler)dir. Anaxagoras, Empedokles ve Demokritos yeni tabiiyundurlar.

İkinci devrede tasavvurcu felsefesi hakimdir. Bunların metodu tasavvurları istikra' (induction) ile tarif, mevzuu (konusu), beşer (insan) tabiatı, gayeleri de ahlâki ve içtimaî (sosyal) hayatı tanzimdir. İlk tasavvurcu feylesof olan Sokrat'a göre, nefsi bilmek mantık ve ahlâk kaidelerindedir; Allah hakikî illet (cause)dir, hayr-ı a'lâ'nın kendisidir. Sokrat Allah'ı illet-i fâile ve gâiyye olmak üzere iki delil ile isbat eder. Sokrat metafizikçi (mabade't-tabiatçı) ve ahlâkçı feylesoftur. Şakirdi Eflatun da Sokrat gibi Allah'ı hayr-ı a'lâ ve vahdet-i mutlak (mutlak Bir'i) biliyor ve bunu iki delil-i aklî (akli delil) ile isbat ediyor. "Allah Sanî'dir, âlemi mümkün olduğu kadar bedî' (en güzel) olarak yaratmıştır" diyor. Allah hayır veya vahdettir, akıldır (maddî olmayan müdrikdir), âlemin nefsidir. Eflatun ilk devre feylesoflarından Heraklitos ile Pitagoras felsefelerini tetkik etmiş, Sokrat'a mahsus bir metot ile yürümüştür. Bundan dolayı felsefesi âdeta Sokrat felsefesine bina kılınan bir Heraklit ve Pitagores felsefesidir. Eflatun müsül (idees) nazariyesini vaz'ediyor, metafizikin temelini müsül'de görüyor. Müsül cevher ('substance) dir, küllidir, bütün fertlere şamildir. Müsül bilgi ve varlığın prensipleridir. Müsülsüz ne bilgi, ne varlık hasıl olmaz. Müsül Eflatun Felsefesi etrafında döner. Eflatuna göre, his ve umumiyetle tecrübe ilme yabancıdır. Şakirdi Aristo Eflatun'un müsülünü sûrî illete çeviriyor, müsül nazariyesini kabul etmiyor; illet-i maddiye, sûriyye, fâile ve gâiyye olmak üzere dört illet kabul ediyor. Eflatun ahlâkta doğrudan doğruya bir hayır tasavvur ettiği halde, Aristo ancak insana mahsus bir hayır tasavvur eder, metafizikin temelini heyûla ile surette görür. Ona göre heyula muayyen bir şey değildir, fakat herşey olabilir. Heyula (yani madde) ancak suretle taayyün eder. Aristo'ya göre Allah müteharrik olmayan ilk muharriktir, mahz-ı akıldır, mahz-ı ilimdir âlemi bilmez, yalnız hayır câzibesini ile âlemi tahrik eder. Zikrolunan feylesoflar arasında üç rükün (aslî esas) birinci devrede Pitagoras, ikinci devrede Eflatun ve Aristo idi.

Üçüncü devrede Yunan mütefekkirleri Aristo'nun mahza mabade't-tabîî (metafizik) olan yüksek nazariyelerinden usanıyorlar. Bundan dolayı tasavvur felsefesi kalkıp yerine ahlâk felsefesi konuyor. Üçüncü devrede metot irade, mevzu saadet,

gaye hayr-ı a'lâ (yüce iyilik) ve kalbin huzur ve istirahatıdır. Epikür, (Epikuors), sistemini Demokritos sistemine bağlıyor, marifetin yegâne kaynağını his görüyor; ruhu, maddî ecsami nâmütenahi biliyor; Allah'ı inkâr ediyor. Epikür'e (Epikuors) göre saadet hayr-ı a'lâ ile birleşmiş lezzettir, fazilet saadete sebeptir. Revakiyyun (stoacılar) reisi Zenon indinde Allah küllidir ve yegâne cevherdir, marifetin kaynağı hisdir. Bu bir pantheisme (vahdet-i vücut) sistemidir. Septiklerin ihtimali (probablisme) kısmı his ve akılı kâfi bulmuyor, his ve akıl ile hakikat-ı mutlakın (mutlak hakikatın) elde edilemeyeceğine kail oluyor. Bu sistem eski Sofestaîlerin yeni bir şeklidir. Septiklerin (şüphecilerin) tecrübî veya hissî kısmı ise yalnız hâdiseleri araştırmakla kalıyor ki bugünkü pozitivistlerin eski mezhebidir. Bunların taraftarı çoktur.

Görülüyor ki her üç devrede Aristo felsefesi Yunan milleti arasında bir ekseriyet kazanamıyor. Aristo'nun "Yunan mucizesini bizzat Yunanlılar tanımadığı halde ona "Yunan mucizesi" demeye akımlar ermiyor. Hususiyle garptaki rönesans, aşağıda izah olunacağı veçhile ancak Aristo felsefesinin yıkılması ile başlıyor, artık "Yunan mucizesi" büsbütün hayalden ibaret oluyor.

b) Yunan Felsefesinin İslâm Âlemine Geçiş

Birinci asrın sonlarına doğru Müslümanlar arasında felsefî mücadeleler başladı, felsefî eserler terceme olundu. Atina'daki ahlâk felsefesinden sonra felsefe talim olacağı İskenderiye'ye geçti. İskenderiye'deki felsefe muallimleri (hocaları/) Aristo'nun metinlerini şerh ederlerdi. İslamdaki Meşşâî felsefesi (Peripatetisme) İskenderiye Aristo'cularının yeni Eflatunî tarzında Aristo şerhi medresesi ve İskenderiye şârihlerine doğrudan doğruya bağlanan Süryanîlerin aks-i sadası (ses yansıması) idi. Yoksa bizzat Aristo felsefesi değildi. Terceme faaliyetinden sonra üçüncü asırda ilk defa Basra'da kelâm felsefesi sistemi başladı. Bu sistem Mutezilî kelâmçıların tabiatçı sistemi idi. Bu sistemi takip eden tabiatçı feylesoflar, Yunan ile birlikte Hind ve İran felsefî reylerini (görüşlerini) de birer prensip olmak üzere alırlardı. Diğer sistemlerde olduğu gibi muayyen bir reisleri yok idi.

En evvel Ebu Huzeyl Basra'da bu sistemi kurdu, kelâmî felsefe ekolünü açtı. Bu ekol mucibince kelâm usûlü ile felsefe usûlü araları bulunup kelâm usûlü haricine çıkılıyordu. Ebu

Huzeyl (Demokritos'un) atomunu tadil eyledi ve Hind'deki Kanada'dan müteessir olarak İslamda bir Atomizm sistemini vazetti (kurdu). Empedokles'ten müseessir olarak Zat-i Bâri'yi sıfatlarının aynı kılarak felsefî bir tevhidî ortaya koydu. Umumiyyet itibariyle kelâmîlerin başlıca esasları atom'dur. Demokritos ve Epikür (Epikuors) tamamiyle kuvveti atoma hasrettikleri halde İslam kelâmçıları bu kuvveti atomdan alıp Allah'ın kudretine hasrettiler. İslâm kelâmçılarınca atom cevherdir, fakat zatî (essentiel) vasıfları haiz değildir. Bu vasıflar ve fiiller ancak Allah'ın iradesi ile muttasıf kılındığı ârizalardır. Atom zatî vasıflardan âri olmakla her an değişmeye ve yaradılmaya muhtaç olur. Bu nazariye, yeni felsefenin vâzıı Descartes'in creationcontinue (mütemadî hilkat-devamlı yaratma) nazariyesine pek benziyor.

Nazzam-Farabi ve İbn Sinalar gibi -atomu inkâr ediyor ve ilk devredeki Anoksagoras nazariyesini alıyor. Nazzam'a göre mukadderatın hepsi bir anda yaratılmıştır, yalnız evvel ve sonra olarak zâhir olmuştur. Bu nazariye maruf bir tâbir ile "kümûn ve bürûz (gizli kalmak ve meydana çıkmak) nazariyesidir.

Cahız her şeyde tabiatın fiilini görür, yalnız o fiilin Allah'tan sadır olduğuna kail olur; böylece doğrudan doğruya tabiatçı feylesoflara yaklaşır.

Ebu Haşim Cübbaî'nin, Aristo'nun Sema' ve âlem (meteorologica) namıyla tabiiyat fenninde yazdığı eseri red hakkında "et-Tefahhus" adlı bir eseri vardır. Ebu Haşim bu eserinde Aristo'nun tesis ettiği kavaidi (kuralları) esasından sarsarak iptal eylemiştir.

Zamanında bir tek olan meşhur tabip Ebu Bekir Râzi de Aristo'dan yüz çevirip Pitagoras yolunu tuttu, doğrudan doğruya tabiatçı felsefesini kurdu. Bu tabii feylesoflar mahsûs (duygusal) şeylerden bahsederler; tecrübe, istikra, bilhassa müşahede metodunu alırlar, mahsûsların ötesinde de ruh ile beraber bir tek Allah kabul ederler.

Râzî tabiiyat ilminin mümessili idi. Sırf tecrübeyi, tecrübeden geçmeyen, sırf mantikî istidlalin neticelerine tercih ederdi. Râzî mabede't-tabiaada (metafizikte) muasırlarının Anaksagoras ve Empedokles gibi kadîm (eski) nazariyelerine (teorilerine) itimat ederdi.

Tabiîler tabiatın zâhiri ile uğraştıktan sonra ruha geçerlerdi.

Bundan dolayı Allah'a "Sani-i Hakîm Müdebbir-i Alem" derler ve Alah'ın tedbiri(nin) daimi olduğuna, alemin de sonradan yaratıldığına (hudûsuna) itikat ederlerdi.

Görülüyor ki Yunan felsefesi İslam âlemine geçtiği sırada İslam mütefekkirleri tamamiyle Aristo'dan yüz çevirmişlerdir. Bundan sonraki feylesofların sistemlerini de gelecek yazımızda izah edeceğiz.

c) İslam Meşşâileri Kindi, Farabî, İbn Sîna ve İbn Rüşd, Aristo'ya tam bir itimat besediler mi?

Yunan feylesoflarının ekseriyeti (çoğu) nasıl Aristo'ya itimat göstermemişlerse İslam Aristocuları da Aristo'ya tam bir itimat göstermemişler, hepsi de Aristo'yu tenkidden hâli kalmamışlardır. İslam Aristocuları her Aristo şarihine itimat etmemişlerdir. İlk Aristocu feylesof olan halis (arı) Arap Ebu Yakub İshak Kindî, Aristo şarhi İskender-i Afrodîsî'ye (İskenderiyeli Afrodisiya) itimat ederdi. Üzerinde şarihin büyük tesiri görülmüştü. Kindî'nin nazarında Mesel-i â'lâ (ya'ni tâbî' olacağı, yolunda yürüyeceği, ilminin nurundan ziya alacağı yegâne reis) Sokrat idi. İbn Sîna, Savmestiyos'a itimat gösterdi. "el-Milel ve'n-Nihal" namile din ve felsefe tarihi yazar Şehristânî de bu şarhe itimat etmişti. İbn Rüşd, ekseriya Savmestiyos'u İskender-i Afrodîsî'ye tercih ederdi. Nazarında (ona göre) Aristo mesel-i a'lâ (en iyi örnek) idi. Fakat vahye, kitaba, Kur'ana pek ziyade ta'zim ettiğinden dolayı İslam akaid-i asliyesinde (aslı itikadında) Aristo'yu bırakır idi. İbn Rüşd farkına varmaksızın, akıl nazariyesinde (teorisinde) Aristo'ya pek mübayin (yakın reyde görüş) bulundu. Aristo şarihleri içinde şarkta en meşhur olan filolog (nahivci) Yahya idi.

Meşşâiler indinde Aristo'nun en büyük feylesof olmasının sebebine gelince, terceme olunan Yunan eserlerinin pek çoğu İskenderiye kanalıyla geldiğinden dolayı Aristo'nun eserleri başta geliyordu. Bununla beraber bazı müsteşrikler (doğu bilimcileri), eski Yunan tarihi Aristo'nun şakirdi büyük İskender ile malûm olmakla, Aristo'nun en büyük feylesof olmasına bais olduğunu (dayandığını) beyan ediyorlar. İslam meşşâileri yalnız Aristo şarihliği ile kalmadılar, belki Aristo şarihliği (açıklayıcılığı, yorumculuğu) ile beraber kendi reylerini (görüşlerini) de kattılar, Aristo'yu orijinal ve tam bir surette şerhettiler ve bu şerhleri İslama mahsus olan fikrî unsurları ile birleştirdiler. Eski Yunan fikirlerini büyük bir serbesti (serbestlik) ile şümullü

(kapsamlı) bir dairede âdeta kendilerine mal ettiler. felsefî maddelerden hamur yapıp dağınık fikirler arasındaki boşlukları doldurdular. felsefî nazariyeleri âhenkli bir hale koydular. o zamanlar maruf olan (bilinen) felsefeden başka yeni bir felsefe meydana getirdiler.

İskenderiye'de yeni Eflatunî tasavvuf da vardı. Bunun reisi (başkanı) Filotin (Plotinos) idi. Flotin, Eflatun gibi, Allah hakkında üç cevher kabul ederdi: 1- Vahdet-i mutlaka veya hayır, 2- Akıl, 3- Nefis. Bu sistem yüksek sezîş (intuition, hads) sistemi idi. Meşşâî felsefesi nazar (raisonnement, istidlâl) ve tecrübeden geçen akıl yolunu tuttuğu halde İslamdaki işrakî (illuminative) felsefesi yeni Eflatunî sisteminin İslâma tatbiki mahiyetinde idi. İslamda en ziyade şayi olan meşşâî ile işrakî felsefeleri idi.

İslam Meşşâîlerinin Aristo'ya İtimat Etmedikleri Noktalar:

1. Kindî; Kindî tam Aristocu değildi. Birçok cihetten (yönden) Mutezîlî kelâmcıları ile yeni Fisagorî mezhebini (okulunu) tutan tabiiyyun felsefesine muttasıl(bağlı) idi. Kindî en evvel ehli-mantik (mantıkçılar) tariki (yolu) ile münkirlere (kabul etmeyenlere) karşı tevhid (Allah'ın birliği) ve nübüvveti (Peygamberlik) müdafaa hususunda kıymetli eserler yazmıştı. Nübüvvet ile akıl arasını bulmaya pek ziyade (çok) gayret etmişti. Alemin hudusu (sonradan yaratılışı) meselesinde Aristo'dan ayrılmıştır. Kindî'ye göre âlem mahlûk (yaratılmış), hâdis (sonradan olma) olduğu halde Aristo'ya göre âlem kadîmdir (öncesizdir), hadis değildir.

Meşşâîler eşyayı varlık ile takdir etmekle onlara göre Allah vâcibü'l-vücut (zorunlu varlık) idi. Yoksa Ebu Bekir Râzî'nin temsil ettiği tabii feylesoflar gibi Allah âlemin sâniî (yapıcısı) ve müdebbiri (yöneticisi) değildi.

2. Farabî: Farabî, tabiiyyatda Aristo mezhebini yeni Elatunî şeklinde kabul etmekle beraber şu noktalarda Aristo'dan ayrıldığı görülüyor: Farabî tabiiyyat kanunlarını zaruri (necessaire) görmüyor. belki mümkün (contingent) görüyor. Bugünkü klâsik kitaplardaki "tabiat kanunları mümkündür, zaruri değildir" düsturunu haber veriyor. Aristo'nun Organon (Fass)'ını Arapçaya terceme etti. Mantığın derin köşelerini, gizli yerlerini açığa çıkardı. Farabi en büyük mantıkçı idi. İkinci Analitika (yani Bürhan) adlı eserinde Aristo'yu gerek bürhanın tertibi, gerek

kanunları, gerek tarifleri hususunda reddetmişti. Farabî nazârî ilimde emin yolu ancak mantık yolu bilirdi; Aristo'ya muhalif olarak, beşer (insan) bilgisinin vehbî (Allah tarafından verilmiş) olduğuna kail idi, intuition yolunu tutmuştu.

Farabî mabade't-tabiaada (metafizikte) Aristo'yu üç noktada reddediyor:

1- Aristo başlı başına bir kuvvet ile heyûla, diğere tabir (ifade) ile bir Allah ile bir madde kabul ediyordu. Farabî bunu tevhide munafi (aykırı) gördü. Aristo şarihi olan yeni Eflatunîlerin ilk akıl veya küllî akıl, ikinci akıl, ilh... maddî olmayan on akıl silsilesini Allah ile madde arasına koyarak Aristo'nun düalizmini (seneviy-yesini) kaldırdı.

2. Aristo'nun tasavvuruna (düşüncesine) göre Allah kâinatın (evrenin) merkezidir. Kâinatı bilmeksizin ve görmeksizin mücerred hayır ve hüsün (güzellik) cazibeleriyle tahrik ederdi. Farabî bunu da reddetti. Allah'ın zat-î mukaddesesi (kutsal zatı) ile eşyayı bildiğini bildirdi.

3. Aristo'ya göre ilk muharrik (hareket ettiren) küllî akıldır, Allah'ın kendisidir. Farabî bunu da kabul etmedi. Çünkü Allah'ın ilk ibdaî olan küllî akıl kâinatın ilk muharriki oluyor. Farabî nass ile (Allah sözü Peygamer sözü ile) felsefe arasında bir âhenk görmeye Kur'an'ın lâfızlarını felsefî bir istilâh (kavram) ile te'vil, nübüvveti psikolojik olarak tazvih ederdi. Farabî bu yolda bir din felsefesi vazetmişti. Farabî mutasavvıftır, mutasavvıflar üzerinde çok tesiri olmuştur. Farabî'nin tasavvufu psikolojik bir haldir, bir zevktir.

Görülüyor ki Farabî Aristo'yu red ediyor, vahyi ve tasavvufu kabul ederek bunları felsefesi ile beraber yürütüyor.

3. İbn Sina: İbn Sina zamanının bir tek feylesofudur. Nazarında mantık, hakikate götüren bir yoldur. Hakikati bulan, his ve aklın fail olan kuvvetleridir. Filvaki (gerçekte), tecrübi (deneysel) ve keşfi (hadsî) bilgiler var ise de nazari (teorik) ilimlerde yol ancak mantık yoludur. Şu kadar ki Allah tarafından te'yid olunan ârifler mantıktan müstağni olabilirler. İbn Sina, Farabî felsefesini tanzim etmiş, dehâsiyle kemale erdirmiş, bir takım yenilikler katmıştır. Muhitin tesiri altında bir taraftan keşiflere (mutasavvıfeye) yaklaşmış, diğere taraftan kelâmiler (kelamcılar) ile alâkasını kesmemiştir. İbn Sina'ya göre Aristo'nun ilim için lâzım bir şart gördüğü tecrübe ne kadar çoğalırsa çoğalsın yalnız, bir kanaat verir. Tecrübenin yakını

(kesin) (certain) ve zarurî (zorunlu) (necessaire) olması bir takım şartlara tâbidir. İbn Sina orta zamanlarda tabiiyatta hâkim olan istintac (deduction) ve faraziye metodu ile son zamanlarda hâkim olan tecrübe (deney) ve müşahede (gözlem) metodlarının âhenkdar (uyumlu) olduklarını ilk defa ilim âlemine bildirdi. İbn Sina, Farabî gibi yalnız Aristo şarihlerini okumakla kalmıyor, belki Yunan ilmini şark (doğu) hikmeti ile mezcediyor (birleştiriyor), yeni bir tarzda eski nazariyelerini (teorilerini) tasvir etmek istiyor.

İbn Sina mabade't-tabiada (metafizikte) Farabî'nin ta'dillerini tamamiyle kabul ediyor. Allah'ın ilmi hakkındaki tadilini pek ziyade açığa çıkarıyor. "Allah âlemlerin nevi'lerini, umumî kanunlarını küllîlerini bilir; ferdleri, cüzîleri ayrı ayrı bilmez; fakat küllî ve mücmel olarak bilir" diyor.

İbn Sina felsefe ansiklopedisi olan Şifa'sında Aristo felsefesini münakaşa etmeksizin bazı noktalarını hak görmediği halde zikrediyor. Bununla beraber gayet ince noktalar ile Aristo'dan ayrılıyor. İbn Sina mümkün meselesinde yine Aristo ile beraber yürümüyor. İbn Sina'ya göre evvelâ mevcut iki kısma ayrılır: Biri bizatihi (en soi), lizatihi (par soi) vâcib ve zarurî (necessaire)'dir. Vâcib ve zarurî olan mevcut Hak Taâla'dır. Diğeri mümkündür (contingent). Mümkün kendiliğinden var olamaz. Mümkün de iki kısma ayrılır: Biri kevn ve fesada maruz olan, meydana gelmeye ve yok olmaya kabiliyeti bulunan mevcudlardır. Bu âlemde gördüğümüz hâdiselerdir. Diğeri Vâcib Taâla gibi bizatihi ve lizatihi zaruri (kendinden zorunlu) olmayıp ancak kendisinden hariç olan bir sebep ile yani Vâcib Taâla (Yüce Allah) ile zarurî (zorunlu) olur: Akıllar silsilesi (dizesi) gibi.

İbn Sina din felsefesi ile tasavvufunu mabade't-tabiaya (metafizığe) bağlamıştır. En sonra yazdığı ve hususi (özel) sistemini beyan ettiği İşarat'ında din felsefesini ve tasavvufu beyan ediyor.

İbn Sina, içtimaî hayatın tanzim ve adalet kaidelerinin temini ve dinî his ile fikirleri tatmin hususunda ömrünü tüketmişti. İbn Sina peygamberlerin bulunmalarını içtimaî ihtiyaçtan sayıyor. Peygamberleri feylesoflardan efdal (üstün) ve âriflerin (sofiyenin) en yükseği görüyor, nefs-i peygamberinin (peygamber nefsinin) beşer aklının varamayacağı sırlara nüfuz edeceğini bildiriyor. Peygamber o sırları hatasız anlayacaktır. Kur'an hakkında "Kur'an insanlara mahsus bir tarzda sırları beyan

eder. Kur'an maddî bir zarf içinde yüksek ve hatasız bir ilmi câmîdir." der.

İbn Sina vahiy, rüya, mügayyebat (âtiye, geleceğe aid bilgiler) ile sebepleri hakkında kendisinden evvel hiçbir feylesofun söylemediği sözleri Hikmet-i İlahiye (ilahi hikmet) lâhikalarından (eklerinden) sayıyor. İbn Sina Hanefî mezhebi üzere fakih olmakla felsefe ile Ehl-i Sünnet akaidi arasını bulmak hakkında pek ziyade çalışmış, kaza ve kader meselesinde Ehl-i sünnet ile beraber yürümüşü. "Eş-Şeyhu'r-reis" unvanını alan İbn Sina iman ilim arasında tam bir âhenk görür.

İbn Sina İşârât'ın sonunda "Âriflerin makamları" başlığı ile tasavvuf ve din felsefesini uzun uzadıya izah ediyor.

Görülüyor ki Farabî ile İbn Sina vahy ile tasavvufu meşşâî sistemlerine idhal ediyorlar (sokuyorlar). Hususile (özellikle) İbn Sina vahye yüksek derecede kıymet veriyor. Kur'an'ı ne güzel tasvir ediyor. İlim ile iman arasında tamamiyle âhenk bulunduğunu" serbest bir surette ileri sürüyor.

Flemenk münekkid (tenkitçi) müsteşriki (doğubilimci) Boyer'in beyanına göre: "İbn Sina'dan sonra şarkda (doğuda) felsefî yeni bir rey (görüş) görülmüyor. Ondan sonra metinler kalmıyor. Yerine telhisler, şerhler, haşiyeler ve ta'likler kaim oluyor. Âlimler ve feylesoflar medreselerde tedrisat (ders verme) ile vakitlerini geçirdikleri halde âmme (halk) sofiye (tasavvuf) şeyhlerine uyuyorlar. Mütefekkirler (düşünürler) reylerine (görüşlerine) uygun olan hususda Aristo mezhebini (okulunu) iltizam ediyorlar. Şarkda felsefe erbabı ekseriyetle (çoğunlukla) İbn Sina'yı takip diyor, ekalliyet (azınlık) ise Farabî ile İbn Sina'nın aralarını bulmaya çalışıyorlar. Felsefe şarkdan (doğudan) Mısır'a geçiyor, sonra Endülüs'de ikamet ediyor". Boyer'in sözü tashihe muhtaçtır. Filvaki (gerçekten) sonraları telhisler, ilh... görülüyorsa da İbn Sina'dan bir asır sonra şarkda İbn Sina'nın reylerine (görüşlerine) muhalif (aykırı) olarak metin yazan İsrakîler, Ebu'l-Berekât Bağdadî ve Abdullâtif Bağdadî ve Sünnî feylesofları gelmişlerdir. Nitekim atide (aşağıda) zikrolunacaktır.

Kindî Sokrat'ı, İbn Rüşd Aristo'yu müsül-i a'lâ tanıyorlar. Halbuki iki büyük Türk feylesofu hiç bir feylesofu müsül-i alâ tanımıyorlar, ilimden başka bir hâkim bilmiyorlar.

4. Gazâlî: Gazâlî'nin doğum tarihi hicrî 450/1080, ölüm tarihi de 505 /1111'dir. İbn rüşd ise 520(1126) tarihinde doğmuş, 595

(1198) tarihinde ölmüştür. Bu takdirde Gazâlî'nin İbn Rüşd'e karşı çıkması mümkün olabilir mi? Kıymetli edibimiz Peyami Safa, zannederim, Gazâlî'nin Tehafütü'l-Felâsife'sini görmemişlerdir. Bu izahattan sonra her halde fikrini değiştireceklerini ümit ederim. Gazâlî sistemi mevzuumuzun ruhunu teşkil etmekle evvelemerde (herşeyden önce) sistemini izah etmek iktiza eder.

Gazâlî, bir kelâmcı feylesof sıfatı ile kendinden evvel gelen feylesoflara karşı gelmiş, İbn Sina'yı muhatap kılmıştır.

Gazâlî Tehafütü'l-Felâsife'yi ne maksatla yazdığını baş tarafında beyan ediyor: Gazâlî bir güruh (grup) görüyor ki, bunlar kendilerini keskin zekâda temeyyüz etmiş addediyorlar (sayıyorlar), İslamın vazifelerini ve ibadetlerini atıyorlar, dinin şiarlarını istihkar (aşâğılık görüyorlar), tekliflerini istihfaf ediyorlar (hafife alıyorlar), hatta dinden büsbütün sıyrılıyorlar. Bu güruhun böyle küfre sapmalarının menşei (kaynağı), Sokrat, (Hipokrat/, Eflatun, Aristo ve emsâli (benzeri) zevat-ı haileyi duymaktan başka birşey değil. Bu zatların akılda tuttıkları usûlde ilimlerinde (hendese, mantık, tabiiyat ve ilâhiyatta) ki inceliklerinde, yüksek zekâda ve gizli olan mevzuları çıkarmak hususunda biricik olduklarını onlara tâbi olanlar mübalağa ile vafsediyorlar. Bir de akıllarındaki vakar ve temkinle beraber şeriatleri, mezhepleri, dinler ve milletler hakkındaki tafsilleri inkâr edip bunların telif olunmuş din kanunları ve yaldızlı hilelerden başka bir şey olmadığı da onlardan nakil ve hikaye olunuyor. O güruh bu hususları işittikçe onlardan hikâye olan akîdeler tabiatlarına uygun düşüyor. Zuumlarınca (zanlarınca) fazıl (erdemli) bir cemaat arasında bulunmak ve onların yolunda gidip babalarının dinlerini bırakmak hevesine düşerek küfre alışıyorlar. Diğer taraftan halkın bir kısmı ya feylesofların bütün ilimlerini, burhanlarını, hatta vazih ve bedihî (apaçık) olanlarını bile inkâr ederlerdi.

İşte Gazâlî bu hali gördükten sonra tabiatındaki görüş serbestisi ve fikir istiklâli saikile (nedeniyle) gerek eski feylesofların körükörüne arkasından giden düşmanlara, gerek dini müdafaa uğrunda feylesofların bütün ilimlerini hiçe sayarak cahil dostlara karşı harp açtı ve felsefî davaların hepsinin itirazdan vareste (uzakta) kalamayacaklarını anlatmak maksadıyla Tehafütü'l-felâsife'yi yazdı.

Gazâlî, eski feylesoflar arasındaki ihtilafları nakletmek uzun

olacağı cihetle Tehafüt'de ilk önce nazarını Aristo'ya hasretti. Fakat iddia ettiği gibi, Aristo'yu red ile kalmadı, belki bütün feylesofların reylerini (görüşlerini) karıştırdı.

Gazâlî, Aristo mütercimlerinin sözlerini tahriften, tebdilden hâli görmedi. Mütercimlerin sözlerini tefsir ve te'vile muhtaç gördü. Hatta mütercimler arasında münakaşa zuhur ettiğini de beyan eyledi. Bu yüzden İslam feylesofları içinde en doğru tercüme ve tahkik edenleri Farabî ile İbn Sina'ya kasretti. Artık bu ikisinin ihtiyar ettikleri (seçtikleri) ve delâlette kalan reislerinin mezhepleri arasında sahih gördükleri reyleri Tehafüt'de iptal etmeye koyuldu. Gazâlî Tehafütü'l-felâsife'de feylesofların mezheplerini hakikati veçhile dinsizlere açıkça bildirmeyi istihdaf etti (hedef aldı). Bu dinsizler, babalarının dinlerini taklit ile kabul ettikleri gibi, dinsizliği de taklit ile kabul etmişlerdi.

Gazâlî evvel şarkta kelâm hareketi felsefeden müteessir olmuştur (etkilenmiştir). Mutezilî kelâmcıları sistemlerini teyit veya hasımları olan feylesofları tenkide yarayacak birçok felsefe asıllarını almışlar, hatta kelâm asılları haricine bile çıkmışlar, kelâmî bir felsefe vaz' etmişlerdi. Bunlar yalnız kendilerinin muhtaç olan bahisleri (konuları) alırlar, muhtaç olmayan bahisleri ya haliyle bırakırlar veya iptal etmek için delil getirirlerdi. Bunun neticesi olarak muayyen (belli) bir felsefe ile veya muayyen bir feylesof ile mücadeleyi havi (içeren) olan birçok kitaplar zuhur etmiştir (ortaya çıkmıştır). Bu gibi eser yazarlar içinde Ebu Bekir Bakillânî (403) Eş'arîler mezhebini ıslah etmiş, bir takım aklî mukaddimeler (öncüller), asıllar katmış, atom ve hâlâ boşluk ile kelâm, nazarı ilimlerin en yükseği tutmuştu. Bu kelâmcılar, feylesofların ilimlerine ıtıla (anlamak) için felsefeyi kitaplarından tedkik etmediler. Şarkta Yunan felsefesi esasına müstenid olan bütün felsefî mezhepleri (okulları) ilk defa reddeden Gazâlî idi. Gazâlî feylesoflar mezhebini, hususan (özellikle) Farabî ile İbn Sina mezhepleri hakkında yazılan eserleri iyiden iyiye incelemiş, İbn Sina'dan çok müteessir olmuştu. Gazâlî feylesofları tenkid maksadiyle yazdığı Tehafütü'l-Felâsife'den evvel yazdığı Makasidü'l-Felâsife de ancak felsefeyi beyan etmeyi emel edindi. Makasidü'l-Felâsife'de beyan ettiği felsefe tamamıyla İbn Sina felsefesi idi. Makasidü'l-Felâsife Tehafütü'l-Felâsife'nin mukaddimesi mahiyetinde idi. Gazâlî kendisinden evvel gelen yüksek feylesoflara karşı mantıka sımsıkı yapıştı. "Mantık bilmeyenin ilmine itimat

yoktur" diyerek yüksek üstadların ve kelâmcıların ilminden itimadı (güveni) kaldırdı.

Gazâlî riyaziyatı (matematik ilimleri) asla inkâr etmedi. Çünkü burhana müstenit (dayalı) gördü. Güya dini müdafaa uğrunda riyaziyatı inkâra yeltenenler hakkında "Böyle cahillerin dini müdafaaya kalkışmaları dine ta'n edenlerin zararlarından daha beterdir" dedi.

Gazâlî, tabiiyatta hak ile bâtılın karıştığını, ilâhiyatta ise hak ve savabın nadir (az) bulunduğu cihetle feylesofların mezheplerinde gördüğü tenakuzu (çelişkiyi), aciz ve hilelerini izhar etmek (açıklamak) üzere 16 tabiiyata, 4 de ilâhiyata ait yirmi mesele seçti. Feylesofların delillerini birer birer reddettikten sonra müessir (tesirli) ve metin (sağlam) bir mücadele (dialectique) ile muhaliflerini susturdu.

Gazâlî yola şek (şüphe) metodu ile girmişti. Ondan sonra Descartes da bu metod ile yola girdi. Gazâlî Tehafüt'de delili ile beraber kendi re'yini (fikrini) beyan etmiyor, ancak feylesofların tenakuz (çelişki) (contradiction), aciz ve hilelerini izhar ederek mezheplerini tahrip (yıkamak) etmek istiyor. Bu emeline ermek için feylesofların silahı olan mantık ile karşılarına çıkıyor. Gazâlî mantık kanunları ile feylesofların getirdikleri delillerdeki safsata veya kusurları meydana çıkarıyor. Yahut feylesofların akıl harici olan usullerini inceleyerek lâzım gelen neticelerle onları susturuyor. Gazâlî'nin aleyhinde olan bazı müsteşriklere (doğubilimcilere) karşı yine müsteşrikler (doğubilimciler) Gazâlî'yi müdafaa ediyorlar.

Gazâlî'nin Tehafütü'l-Felâsife'de İbn Sina'ya karşı beyan ettiği reyler ve fikirler bugün garb mütefekkirleri arasında yaşıyor. Birkaçını beyan edelim:

1- Gazâlî "Tercübe ancak hâdisе silsilesinde bir yakınlık gösterebilir ise de aralarında zarurî bir nisbet yoktur" diyor. Böylece illiyyet veya sebebiyyet (causalite), prensibinden, akfî meselelerden itimadı kaldırıyor. Hume ve Kant da bu yolu tutuyorlar.

2- Gazâlî, zaman ve mekânı hissî idrakin veya muhayyile kuvvetinin mümâresesi (yatkinliği) için bir şart görmekle zaman ve mekânın hakiki ve hariçte vaki olduğunu inkâr ediyor. Kant da böyle düşünüyor.

3- Gazâlî, bütün mevzuları ihata edebilmesi hususunda müstakil olmadığını ve her iki nakîz (çelişik) (contradictoire) bir

netice verebileceğini bildiriyor. Kant da bundan başka birşey yapmıyor.

4- Gazâlî tabiatla Farabî yolunda illet (neden) ile ma'lul (müessir ile eser) arasında zarureti (necessite) inkâr etmekle Fransa'da (Boutroux) ve Bergson'a bir iz veriyor.

Gazâlî, seleflerinden olan Eş'arîlerden ayrılmayarak sebebiyet veya illiyet nazariyesini (teorisini) inkâr ediyor. Çünkü feylesoflar tabiiyatta harikulâdeyi (olağanüstü) mümkün görmediklerinden hissî mucizeyi ve cismanî madi (öldükten sonra dirilme) inkâr ediyorlar.

5- Gazâlî, hususî (özel) bir pragmatizm (faydacılık) tesis etmek için mantık ve akli kullanıyor. Bugünkü pragmatizmin tohumlarını atıyor. Pragmatizm mucibince felsefe doğrudan doğruya hayata bağlıdır. Hakikatin ölçüsü amelî kıymetten başka birşey değildir.

6- En sonunda hads yolunu tutmakla Bergson'a mübeşşir (müjdeci) oluyor. Nitekim Farabî de hads yolunu tutmuştu. Gazâlî Aristo şarihi Savmastiyas'a itimat eden İbn Sina'yı diğer şarih filozof Yahya ile reddediyor. Görülüyor ki Gazâlî'nin İbn Sina'yı diğer felsefî bir nazarla (görüşle) reddetmesi yalnız felsefî bir mücadeleden başka bir şey değildir.

Karfurlender, Gazâlî'nin serbest felsefeye vurduğu darbenden sonra yani Tehafütü'l-Felâsife'sinden sonra felsefenin Endülüs'e hicret (göç) (984) ettiğini felsefe tarihinde beyan ediyor ki en büyük bir hatadır.

Gazâlî sofiyedendir. Farabî ile İbn Sina da mutasavvifedendirler. İman ile ilmin ahenkdar olmasında Gazâlî ile bir hasımı birleşmiş oluyor. Yalnız Gazâlî işrakî feylesofları gibi hads ve keşf yolunu nazar yoluna tercih eder.

Gazâlî Tehafütü'l-Felâsife'de mezheplerinin fâsid (bozuk), delillerinin yetersiz olmasını felsefî nazarlara arasındaki tenakuzu veya tearuzu cedel tarikiyle (yoluyla) meydana çıkarmak istiyor.

Tehafüt'ün felsefî kıymeti zâhirdir (açıktır). Çünkü uzun uzadıya felsefe ile uğraşmanın ve felsefî düşüncelerinin neticesidir. Birçok farazyeler (varsayımlar) ve tedkikler (incelemeler) ile orijinal fikirleri vardır. Gazâlî ekseriyat tıbda olduğu gibi eşyanın hassalarını bilmek ve insanın nefisdekini müşahede etmek, hakikatleri kalp ile tatmak gibi manalarda tecrübeye çok kıymet verir.

Gazâlî mâbade't-tabia (metafizik) meselelerinde vahye uymak, makulât nokta-i nazarına göre felsefe usulünün din usulüne muarız (karşı) olabilecek bir kuvveti haiz olmadığını meydana koymak gibi bir maksad güdüyor. Aklın iflâs etmesiyle, hisse itimat etmemesiyle insanın nefislerinin din ve tasavvufta dönmesini istiyor. Dakik ibareler ile nefsi tasfiye (arıtma), halvet ve uzlet yollarıyla, keşf ve hads metodu ile Allah'ın hakikatlerine ermesini talep ediyor. İslam feylesoflarının maksatları ise İslamî fikirleri felsefe sahasına yaklaştırmak ve vahy ile sabit olan hakikatleri tahlil ederek akıl ile sâbit bir hale getirmek, vahy ile aklın ahenkdar olduğunu göstermek ve kitabın hakikatini o vakitler yaşayan felsefeye uygun bir surette izah etmekte.

Görülüyor ki kelâmcıları temsil eden Gazâlî ile İslam feylesofları arasındaki fark yalnız felsefî düşünce farkıdır. Çünkü İslam feylesofları dine, vahye pek kıymet veriyor, tasavvuf ile yürüyorlar. Gazâlî felsefe âleminde İbn Sina'nın otoritesini düşürüyor, İbn Sina'ya itiraz olunabilecek bir fikir tohumu atıyor. Bundan dolayı şarkta (doğuda) felsefe araştırmalarının çoğalmasına bâdi oluyor, hiç bir vakit serbest düşüncüyü kapatmıyor.(*)

7. İsmail Hakkı İzmirli'ye Sorulan Sorular ve Alınan Cevaplar

"Üstat hem babam hem de metodoloji ve siyer hocam olmak dolayısıyla kendisiyle konuşma esnasında, muhtelif zamanlarda din ilimlerine, ahlaka, mantığa ait bazı sualler sorar ve aldığım cevapları not ederek istifade ederdim. Mühim olan bazılarını aynen bildirmeyi faydalı buluyorum":

S-1) Aklen mümteni-ımkansız- olan şeylere ilahî kudret taalluk eder mi?

C-1) Aklen mümteni olan şeylere ilâhî kudret taalluk etmez, fakat bu aciz değildir. Allah müsebbebatı esbabı ile yaratır. Meyvayı ağaçla yaratır, yağmuru bulutla yağdırır, eserleri müessirlerinden ayırmaz.

S-2) Fazilet nedir?

C-2) Fazilet, yalnız vicdanî vazifemizin emrine itaat ederek

* *İslam-Türk Ansiklopedisi, mecmuası, I, sayı : 45-50 (1942-1943)*

hissiyatımızın temayûllerine (eğilimlerine) karşı mukavemet (direnen) eden bir ahlak kaidesidir ki, bunun ziddi rezilettir. Faziletsiz adam mes'ut değildir, zira hakiki saadet mal ve mevkii ile değildir.

S-3) Adalet nedir?

C-3) Adalet, yapılan işlerde tutuculuk ile aşırılık arasındaki bir durumdur. Yani mükafaat ve cezada ölçülü olmaktır. Buna bağlı olarak, iyiliğe karşılık nitelik ve nicelik itibariyle denk iyilikle, kötülüğe karşılık da aynı ölçüde kötülükle muamele edilirse adalete riayet edilmiş demektir. Fazla iyilikle muamele etmeye ihsan, fazla kötülükle muamele etmeye de zulüm denilir. Çünkü bir suçun cezası onun ölçütü olan cezadır, fazlası adaletsizlik olur ki, zulüm demektir. Adalet zaman ile, mekan ile ve şahıs ile sınırlı değildir.

S-4) Hak nedir?

C-4) Hak, hükmün realiteye veya olaya uygun olmasıdır, eğer hüküm gerçeğe veya meydana gelen olaya uygun olmazsa haksızlık olur ki, bu batıl bir hükümdür. Böyle bir hükümle amel etmek ise geçerli değildir.

S-5) Vicdan nedir?

C-5) Vicdan, nefsi natıkanın bir özelliğidir ki, onunla insan kendi kendini muhakeme eder, yaptığı işlerin iyi veya kötü olduğunu takdir eder ve bu muhakemenin neticesinde sevinç veya üzüntü duyar. Akıl, vicdanın başkanı, his de icra (yürütme) organıdır. Şu halde vicdan hem akla hem de hisse bağlıdır. Vicdanın hükmü ene'nin (benliğin) çerçevesinde kalmayıp dışa da akar, yani başkalarının fiillerini de muhakeme eder; onların hareketleri değerli ise yapan hakkında bir sevgi, eğer kötü ise yapanı hakkında bir nefret duyar.

S-6) Hayır nedir?

C-6) Hayır, insanın tabiatında saklı bir iyilik yapmak hasleti olup başlıca iki türüdür: Birincisi mutlak hayır-iyiliktir, ikincisi ahlakî iyiliktir.

Mutlak iyilik, fiillerin karakterinde görülür. Ahlakî iyilik ise, fiilin kendinde değil, amacındadır. Mesela, halka gösteriş için sadaka veren adamın hayrı mutlak hayırdır, çünkü sadaka verilen kimse için iyiliği gerektirmektedir, fakat amacı gösteriş olduğu için buradaki iyilik, ahlakî değerden yoksundur. Eğer yalnızca hayır gayesiyle, fakirlere gerçekten acıdığından dolayı sadaka verirse o sadaka mutlak hayırdır ve ahlakî hayırdır.

Tam anlamıyla ahlakî değer taşımaktadır. Doğrusu mutlak hayrı devamlı olarak ahlakî hayır yönünden yapmak lazımdır.

S-7) Ahlakın müeyyide (yaptırım) kuvveti nedir?

C-7) Ahlakın müeyyide kuvveti, vicdan, âme (kamu) vicdanı, devlet kanunları ve dindir. Zira insan vicdanını aldatabilir, vicdanı halktan saklayabilir de, devletin kanunlarından da kaçmak yolları bulabilir, fakat Allah'tan hiçbir şekilde saklayamaz. Kalbinde Allah korkusu olan insan ahlak kaidelerine daha fazla riayet eder.

S-8) Kaç türlü imkan vardır?

C-8) İmkan iki türdür; birisi fiziki imkan, diğeri de aklî imkandır. Fizikî imkan tabiat kanunlarına dayanır, aklî imkan ise metafiziğe dayanır. Tabiat kanunları geneldir, tümeldir, fakat zarurî değildir, zira tabiat bilgisinin kaidelerinin aksi aklen mümkündür. Mesela, genellikle kuşlarda mide iki tanedir fakat üç mideli kuş tasavvuru fizikî yönden mümkün değilse de aklen mümkündür. İşte buna aklî imkan derler. Aklen herşey mümkündür. Akıl ancak maddeler arasındaki çelişkiyi kabul etmez. Mümkün olan herşey vâki olabilir, zira meydana geliş imkana dayalıdır.

S-9) İhtimal kaç türdür?

C-9) İhtimal birkaç türdür: Yüzde bir ihtimal vehim, yüzde ikiden elliye kadar olan ihtimal şüphe, yüzde elliden sonraki ihtimal büyük zann, yüzde doksan ihtimal galip zandır. Yüzde yüz ise yakındır. Yakın, insanın öğrendiği şeyin tersine ihtimal vermeyerek kesin olarak inanmasıdır.

S-10) İlim nedir? İlim metâ olur mu?

C-10) İlim, olayları kanuna bağlayan bir bilgi toplamıdır. Olayları kanuna bağlamayan bilgiye âmiyane bilgi derler ki, frenkler buna "connaissance" diyorlar... İlim hiçbir zaman metâ olmaz, hatta Türk filozofu Farabi, "ilimi para kazanmaya araç yapanlara filozof diyor. İlim manevi bir servettir. Maddi servet-ten üstündür. Âlim ise maddeten değil, manen zengindir.

S-11) Mağşer (yeniden diriliş) nasıl olacaktır?

C-11) Mağşer'in cismanî mi yoksa ruhanî mi olacağı hakkında fakaha (fakihler) arasında ihtilaf vardır. Fakat haşrın (dirilişin) ruhanî olacağına taraftar olanlar daha çoktur. Gerçekte, haşrın ruhanî olması cismanî olmasına tercih edilir, çünkü cisimler daima yok olmaya mahkumdur. Cansız cisimler bile fizikî etkenlerin etkisiyle kompoze veya dekompoze olurlar.

Buna bağılı olarak cismanî alem yokolucu, ruhanî âlem kalıcıdır.

S-12) Hüküm verirken nelere dikkat etmelidir?

C-12) İnsan hüküm verirken daima itidal üzere olmaya dikkat etmelidir. İtidalini koruyamayan akılcı düşünmeyerek hislerine uymak tehlikesiyle karşı karşıyadır. Zira his, emrini kalpten alıp hüküm verir, kalp ise akla müracaat etmeksizin insanı heyecana getirerek karar vermeye sebep olur. Buna bağılı olarak, ruhanî kuvvetleri hareketsiz kılmak, itidali giderek heyecanı çoğaltır, ihtirası uyandırabilir. İtidalini muhafaza edemeyen, iyice dikkat etmeyen ve garezkar olan insanların vereceği hükümdede daima haksızlık olabilir. Gerçek zararımıza olsa bile, hükmü doğru olarak vermeli, leh veyaaleyhte verilecek kararları daima rasyonel sebeplere istinat ettirmelidir. Yakîn hasıl olmadığı zamanlarda yüzde doksan ihtimal olan zannı galip ile hüküm vermek ancak hukuka göre doğru olur.

S-13) Aşk maddî mi veya manevî mi olmalıdır?

C-13) Maddî aşk şehvanî (cinsel) hislerden doğar. Kadına olan muhabbet gibi. Kant, "biz ancak iyiliğe (hayra) âşık oluruz, hayır gerçekleştirme yaratıcıya aittir" der. Descartes ise, manevî aşkı bütün hislerin en yücesi sayar.

S-14) Dünyada yapılacak en mühim iş nedir?

C-14) Dünyada yapılacak en mühim iş, insanlığın terbiyesi-ni, ahlakını ıslaha çalışmak ve bunların tekamülüne hizmet etmektir. İnsan evvelâ ahlakî faziletlerin kaideleri hakkında fikir sahibi olmalı ve bu kanaatin dünyada kökleşmesine çalışmalıdır. Kant "o veçhile hareket et ki fiilin bir genel kaide olabilsin" diyor.

S-15) İnsanın öteki varlıklardan ayrıldığı özellik nedir?

C-15) İnsanın öteki yaratılmışlardan farkı ahlakı ve ilmidir. Hatta moralistler ahlakı ilmin üstünde tutarlar ki, doğru olan da budur. Ahlıksız bir âlimin ilminden, bir cahilin samimiyeti ve fazileti elbette daha iyidir. (*)

* *Celalettin İzmirli, adigeçen kitap, s.22-27.*

BİBLİYOGRAFYA

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Mulahhas İlm-i Tevhid, Kanaat Mat. İstanbul 1924

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Muhassalu'l-Kelâm ve'l Hikme, Evkaf Matbaası İstanbul 1917

İZMİRLİ, İsmail Hakkı;el-Cevabu's-Sedid fi Beyan-ı Dirî't-Tevhid, İstanbul 1919

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Yeni İlm-i Kelâm, Evkaf Matbaası İstanbul 1922

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Hikmet-i Teşri Dersleri, Evkaf Matbaası 1930

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Tasavvufun Zaferleri mi, Mustasvıfa Sözleri mi? İstanbul 1922-27

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Mulahhas ilm-i Ahlâk, yazma 30 varak İzmirli Kütüphanesi no: 3762

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Felsefe Dersleri, İstanbul 1912

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; MüslümanTürk Filozofları, Akşam Matbaası, İstanbul 1936

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Tarih-i felsefe-i İslâmiye, İstanbul 1916-1919

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Arab Filozofu Yaku'b el-Kindi, İst.1926; bu eser Abbas Azzavi tarafından Arapça'a çevrildi ve 1962 yılında Bağdat'ta yayınlandı.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, Ankara1944-1955.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Usûl-i Fıkıh, İstanbul 1911

İZMİRLİ, İsmail Hakkı; Anglikan Kilisesi'ne Cevap, İstanbul 1921

İslam-Türk Ansiklopedisi; cilt II, İst.1942-1944

Yeni Hayat Ansiklopedisi; İst. 1973

Ana Britannica; cilt 12, Ana Yay. İst. 1986-1987

HİZMETLİ, Sabri; La Vie et Les Oevres d'İzmirli İsmail Haqqı (basılmamış yüksek lisans tezi) Sorbonne-Paris IV, Paris1976

HİZMETLİ, Sabri; Les Idees Theologiques d'İsmail Hakkı İzmirli dans le "Yeni İlm-i Kalam" (la nouvelle Science de

Theologie) Sorbonne-Paris IV (basılmamış doktora tezi), Paris 1979

HİZMETLİ, Sabri; İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı, Milli Eğitim ve Kültür Dergisi, sayı: 18 ve 19.22,40.42.50 Ankara 1983

HİZMETLİ, Sabri; Un Auteur Turc Contemporain: İsmail Hakkı İzmirli, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt XXXI. Ankara 1990

İZMİRLİ, Celalettin; İsmail Hakkı İzmirli, Hayatı Eserleri, Jübilesi ve Vefatı. İst. 1946

KARA, İsmail; Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/ Kişiler, Cilt: II. s.90-135 Risale Yay. İstanbul 1987

ÜLKEN, Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Konya 1966